

LOOMING

JANUAR 1968

EESTI NSV KIRJANIKE LIIDU HÄÄLEKANDJA

1

F. Sannamees

A. H. Tammsaare (Pronks)

LOOMING

KIRJANDUSLIK-
JA ÜHISKONDLIK-
POLIITILINE
AJAKIRI

Eesti NSV Kirjanike Liidu häälkandja

1 JAANUAR 1968

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

PHYSICS DEPARTMENT

PHYSICS 311

LECTURE 1

MECHANICS

LECTURE 2

LECTURE 3

LECTURE 4

Läbi Reina metsa

Tammed ja kased kahel pool teed.
 Tammede noorem põlvkond on see.
 Köhnad ja saledad, mötlen ma ägedalt.
 Kunagi kasvasid tammed siin vägevad!
 Olen veel ise neid kände näind.
 Isa tõi koju ja lauaks meil jäi
 juuritud tammekänd pärna all õues.
 Teised kaks väiksemat toolide nõuet
 täitsid . . . Ei rikkund neid külm ega kuum,
 ümber ei lükanud varss ega ruun.
 Üle ei käidud neist kirve, ei hõõvliga —
 muretki polnud meil aiamööbliga!
 Ent mis seal rääkida lauast ja toolist!
 Muiste on tammekänd olnud ka voodiks
 tervele perele, rääkis mu taat.
 Noorpaar ja lapsed ja õllemaat
 mahtusid ära, nii lai oli känd.
 Mahtus veel koergi ja koera händ.
 Jah, olid suuremad veskikivist nad.
 Vanasti seda küll keegi ei imestand.
 Tühine võrdlus ei tee neile au!
 Räägiti: tamm on talupoja raud.
 Tahtsid sa midagi raudkindlat endale,
 tegid ta tammest või tammekändudest.
 Oh mis need kaasaja tammepuud!
 Parajad väravapostid, ei muud . . .
 Tammed ja kased kahel pool teed,
 tammede noorem põlvkond on see.
 Tammed, mis kasvand siin iidsemail aegadel,
 ei nende saatust vist mäleta praegused.
 Tammiku talus ma mõnikord käind,
 pole seal tamme ka vaarisad näind!
 Hiljem, mu lapseas metsi siin laastati,
 kaevikuid kaevati, mida's veel säästeti?
 Sõdisid Wilhelm ja Nikolai,
 rahvas ja tammikud pihta said.
 Tammed ja kased kahel pool teed,
 tammede noorem põlvkond on see.
 Viiskümmend aastat ja veidi ülegi,
 nii ruttu tammest veel tamme ei tulegi!
 Siis on ta pigem veel plastmassi eas,
 rauda on vähe ta hinges ja peas.

Lehed ja oksad — nii ilupuu mõttes,
 ikkagi tamm, ehkki silmapetteks.
 Viissada aastat, võiks öelda, et vähemalt
 tammepuu kasvab, siis aega tal lähemalt
 voolida oksad ja kududa koed ...
 näidata meile, et isiksus loeb!
 Selliseid marugi murda ei jaksanud,
 olgu's, et pikne just pihta on raksanud.
 Juhtusin nägema tamme, mis värises,
 siis kui ta lehtedes välgulööb särises.
 Ema meil lastega tamme all,
 igamees karjus, mis jaksu tal.
 Terveks me jäime, ka tamm pärast seda
 kohe ei hukkund, löi kidunema.
 Aastate jooksul tal kuivas üks oks,
 seejärel teine ... ja nii ta läks.
 Tamm meie talus see kasvanud kaua,
 piksevardaks sai — talupoja rauaks.
 Ent mis sest kaasaja tammest saad,
 kärgib kord pikne ja pilpad on maas!
 Tammed ja kased kahel pool teed,
 tammede noorem põlvkond on see.
 Viissada aastat — kas nendele soovida
 nii pikka iga? Mul hirm oleks proovida.
 Tuuled ja tuisud ja päikese leil ...
 Aga see hirm on vist mul — mitte neil?

1967

Piiril

Raudteerongil

Bakuu—Jerevan
 tundide kaupa meid lõbustand
 kollane kõrb ja sinised lombid,
 naftatornide mastimets ...

Saabub õhtu ja tuleb öö,
 tuuline pime aprilliöö.
 Öhtul meid suigutas mastimets,
 aga hommikul ärgates
 vaatab me vaguniaknasse
 juba Armeenia NSV.

Taevarannal on lumised mäed,
 säravad, selged, värsked ja valged.
 Tumesinisel vennasmäel
 sametmantlike katab õlgu
 ning tema põlvedel istub kui pruut
 üleni roosades õilmetes puu.
 Aprikoosid, ei — virsikud!

Muutlikul kiirusel sõidame siin.
Heitlik on ilmgi, ju helbeid sajab.
Vaguni akna taga on — piir!
Traataed ja tühjus — eikellegimaa.
Traataed jälle ja sealpool — Iraan . . .

Miskit on lahti eikellegimaal.
Sõidavad, sammuvad, sagivad seal,
askeldavad ja otsivad seal
mehed ja koerad ja masinad . . .
Kumma vormis — kas meie või nad?
Lumeloor mundrid ähmastab.
Teadmata jääbki, kas meie või nad!
Üks on vaid selge ja ängistav:
keegi on kadund, kas meil või neil,
keegi on kadund või keegi on liigne?
Keegi eikellegimaal on käind.
Lugu nii raske, lugu nii iidne . . .

1965

Kuni me elame

gedalt, järskude tõmmetega summib ta vastuvoolu. Viivuks peatudes puristab, raputab pead ning äigab käeseljaga märjad juukseahlud vidusilmilt.

Kullendab ääretu laotus, kullendab ääretu veteväli, lembest tuulest virane Volga.

Silm ei seleta enam kaldal põudkoldseid rohututte. Vool on rässaka, sitke ujuja joomele kandnud.

«Volodja!» kuuleb ta kaldalt Saša huiget. «Vo-lod-ja!...»

Ta avab suu, ta vastaks, kuid häält ei tule. Väsimussurin õlgades, kahlab ta venna poole. Ent kui ta kiire pilguga taas vahemaad hindab, polegi Sašat enam. Või on ta seal, kuhu ei saa vaadata, seal, kus valusalt kirgab päike?

Kogu see kullendus kumiseb, nagu ajaksid kõrvad pilli. Ja Saša — turgatab alles nüüd meelde —, Sašake on ju aastakümneid mullas.

Lenin ärkab. Silmi ta veel ei paota. Hea on see hele soojus laugudel, sarnadel, laubal. Kõrvaltoas vakatasid kella kumedad löögid. Mitu neid oli? Kümme? Üksteist? Uskumatu! Jõe kilgendus kustub, otsekui oleks lülitit keeratud. Äkki avanenud tumedad silmad näevad valvel seisvat armeed — raamatute sirgeid ridu riuleil. Armeed ootab... Ärgates selles poolenisti magamistoas, poolenisti kabinetis märksa hiljem kui ta on harjunud ärkama, tunneb Lenin mingit kohmetust, nagu oleks ta sisse maganud. Eile ei saanud ta jälle sõba silmale, valveõde suigutas ta pulbriga. Ega ta muidu nii kauaks unevirevile jäänud — madal detsembripäike varsti südapäevas. Sõormeid kōditab mōrkjas apteegilōhn, toob kibeda tōelisustunde. Ons tal enam kuhugi kiiret! Esimest korda noist lapsemeelseist Simbirski-aastaist saadik (elu paistis siis lõputuna nagu Volga!) ei saa ta oma aega tegudega mōōta.

Tahaks vähemalt mehemoodi ringutada, nii et luud-liikmed naksuvad. Seegi on võimatu. Ettevaatlikult sirutab Lenin halvatuses puutumata kehapoolt. Siis proovib ta parema käe sõrmi liigutada — pikkamisi, kiiremini, veel kiiremini. On nad kuulekamad kui eile? Või ainult näib nii?

«Volodja!» kõlab ikka veel kõrvus Saša kauge armas hää. Vähe on

jäänud neid, kes teda Volodjaks hüüavad... Uljanovite suurest üksmeelsest perekonnast on pooled läinud sinna, kust tagasi ei tulda. Kauaks tedagi?

Ammu käib kontmees tal kannatlikult järel. Tina, mida Lenin esseeride atentaadist saadik kehas kannab, peab kord tegema oma töö. Käigu. Lenin teab, et nad iial ei kohtu. «Kuni me elame, pole surma, ja kui surm tuleb, siis pole meid.» Kes seda ütles? Epiktetos? Epifanes? Epi... Ptüh, ptüh! Muidugi Epikuros. Ka sina, mälu!... Need ootamatud tõrked ajasid esiti naerma, nüüd aga korduvad nad üha sagedamini ja teevad muret.

Alles hiljuti oli ta lootnud veel vähemalt viis aastat vastu pidada. Viis aastat kõva tööd, siis ehk hakkaksid selgemini paistma uue maailma äärjooned. Nüüd ta teab — tema silmad seda enam ei näe. Liiga napilt on talle elupäevi jäänud. Kui palju? «Öelge mulle tõtt!» nõuab ta. Arstid kehitavad õlgu. «Teil on tugev organism, Vladimir Iljitš, ent need haavad ja see metsik, alaline ületöötamine... raudki väsis! Te vajate täielikku rahu, puhkust maal. Ainult siis saame teid aidata.»

Raske on neil temaga. Ta pole kuulekas patsient. Mitte et ta ei püüaks nende ettekirjutusi täita. Omast arust on ta neile küllalt palju järele andnud. Rahvakomissaride Nõukogu esimehe kohustused ta ju andis möödunud nädalal oma asetäitjaile üle. Ent tõmbuda eemale parteitööst, lakata kuulmast rahva südametukseid... Ärgu nõutagu temalt võimatut!

Sõita Gorkisse puhkama? Nõus. Seal on imetore. Vaikus. Kohevad hanged. Lumelabida lohmakad jäljed pargiteedel.

Nüüd kohe? Ei, enne tuleb veel üht-teist teha. Läheneb partei kongress, mõistate? See kongress — milleks end petta! — peetakse ilma temata. Aga täiesti kõrvale jääda ta ei saa, ei tohi. Haigevoodiski mitte.

Sõrmed juba liiguvad. Kui ka jalale elu sisse tuleks!

«Doktor Koževnikov ütles: tal on pisut parem,» tabab Lenin naabertoast sosina.

«Nadja!» kutsub ta. «Nadjuša!»

Kaks-kolm tõtlikku sammu, ja poikvel ukse vahelt vaatavad Krupskaja ümarad silmad, muret malbe rahu varju peites.

«No muidugi on mul parem! Tead, Nadja, mida ma unes nägin? Oli suvi, ma ujusin Volgas — ja mul olid juuksed peas!»

Nadežda Konstantinovna, tema hea Nadja, istub tema juurde ja silitab sooja kortsulise käega tema pead. Hellelalt ei saaks seda teha ka siis, kui villpehmed heleruuged juuksed tõepoolest alles oleksid.

«Nadja pole küll ebausklik, aga parem ma siiski ei ütle talle, et nägin Sašat ja Saša kutsus mind...» mõtleb Lenin.

«Kellega sa seal räägid?» küsib ta naiselt.

«Maria Akimovnaga.»

«Kas ta ammu ootab? Ütle, et ma palun andestust ja püüan end hästi ruttu korda teha.»

«Kuule, sa ei kavatses ometi...»

«Ainult lõpetan ühe poolelioleva kirja. Seda mulle ju lubatakse.»

«Pea ükski päev vahet. Puhka.»

«Kuidas ma puhkan, pea sumiseb mõtetest. Eile, näed, lasti mul viis minutit dikteerida — viis minutit! — ja eks ma maganud hästi?» Vahest pole Nadjale unepulbrist räägitud.

«Hea küll,» ohkab Krupskaja. «Aga enne näitad end arstile.» Kabinetist väljudes unustab ta end reipaks sundida, tema samm on väsinud, ölad lāngus.

«Nadja vajab puhkust ja ravi rohkem kui mina,» mõtleb Lenin. «Pāris halliks lāinud teine. Nii mitu kaotushirmu lābi elada! Hea, et ta ei kuulnud mu minestusest koridoris.»

Kannatlikult talub Lenin protseduurid ja lābivaatuse. Neuropatoloog on tāna järeleandlikum. «Ainult mitte pingutada,» rōhutab ta. «Hoiduge kōigest, mis vōib teid erutada.»

Aeg on jalle hinnas, minutil tunni vārtus. Tōotamisluba on kāes!

Kiiruga einetades kahetseb Lenin: «Sōõmine lāheb vasakuga juba ūsna libedasti — miks kŭll kirjutamist nii raske on ūmber õppida!» Parema kāe peale ei maksa veel loota. Sōrmed hoiavad vaevalt pliatsit, tāhed vonklevad nagu ettevalmistusklassi pōngerjal. Eile ta proovis, pillas pliatsi maha ja loobus. Ei vōi ometi iga silmapilk Nadjat vōi valveode tŭlitada...

Lenin kadestab nŭiid tōōkaaslasi, kes oma kirjad ja artiklid dikteerivad. Tema ei oska seda. Iseasi on kōnet pidada. Nāed, kellele kōneled. Aga kabineti vaikuses valjusti mōelda? Hm, hm. Hirmus narr tunne. Kord suures ajapuuduses tōi Sverdlov vastuseisust hoolimata talle stenografisti. Kui see oma kribu dešifreeris ja masinal ūmber kirjutas, tānas Lenin teda ja laskis ta minema, siis aga vōttis sule ning tegi artikli — poleemika Kautzky vastu — otsast lõpuni ūmber. Ise tahab ta oma mōtted kirja panna, siit midagi maha kriipsutada, sinna midagi lisada — lihvida, kuni sisetunne ūtleb: valmis!

... Kirjutuslaud kolme sammu kaugusel on ligipāāsmatum kui pōh-japoolus. Tahes-tahtmata õpi veel vanuigi dikteerimine selgeks.

Kell lōõb kaksteist, kui Maria Akimovna Voloditševa tuppa astub. Lenin vabandab ja ulatab talle vasaku kāe. Seda surudes kummardub sekretār voodi kohale ja Lenin vaatab talle uurivalt silma. Kindlasti on arstid Maria Akimovnat instrueerinud, aga tema avalast nāost vōib ikkagi rohkem vālja lugeda kui nende diplomaatlikest diagnoosidest. Taevale tānu, sekretār ei pōōra temalt pilku kōrvale, ju ta siis ei nāe vāga armetu vālja.

Uks avaneb taas ja laseb sisse Nadežda Konstantinovna. «See veel puudus!» häirub Lenin. «Nagu ma ei teaks — niipea kui ma jõuan süveneda, hakkab sadama manitsusi: «Jäta juba, kuula ometi kord arstide sõna...»»

«Nadja,» lausub Lenin mahedalt, kuid kindlalt, «kas sa ei jätaks meid parem kahekesi? Töotan sulle, ma järgin ise režiimi, sul on tähtsamatki teha.»

«Tähtsamat?!» solvub Nadežda Konstantinovna.

«Mine loe oma õmblusmasinad üle,» kissitab Lenin kelmikalt silmi.

Nadežda Konstantinovna hakkab hiljukeksi naerma. Ta naerab pisara silma — see on kergendusnaer. Iljitš naljatab! Senikaua kui inimene naljatab, on veel lootust.

Kui Krupskaja silmi pühkides väljub, küsib hämmeldunud sekretär:

«Mis õmblusmasinad, Vladimir Iljitš?»

«Kas ma siis pole teile rääkinud?»

«Ei.»

«Kui ma veel jalul olin, käisime kord Nadjaga Varblasemägedel värsket õhku hingamas. Nadja sai ühe talumehega jutuotsale. Küsis, kuidas nende kandis elu läheb. Tuli välja, et mees on kulak ja spekulööri Moskva turul viljaga. Saab küll hingehinda, aga ise tunneb juba — kaua tema õnnepöli ei kesta. Kurtis meile, et mine tea, mis tol Leninil veel pähe võib karata: hiljaegu läinud tema kaasal õmblusmasinad tarvis, ja Lenin käskinud kogu riigist kõik õmblusmasinad kokku tuua. Kreml olevat neid otsast otsani täis.»

«Ja te ei andnud end sellele sõgesikule tunda? Te ei pannud talle aru pähe?»

«Misjaoks? Vaenlane tigetseb — tähendab, me oleme õigel teel.»

Enne kui Voloditševa naerust toibub, sõnab Lenin ilma mingi üleminekuta:

«Palun, kutsuge Stalin siia.»

«Vladimir Iljitš!» üritab sekretär protesteerida.

«Jaa, jaa. Helistage talle. Otsige ta üles, kus ta ka ei oleks.»

Vastu tahtmist läheb sekretär valvetuppa, kommutaatori juurde.

Kui üürikest aega arstid ka ei luba töötada, kui kallis selle aja iga minut ka ei ole, aga enne kirja jätkamist tahab Lenin veel kord Staliniga rääkida. Valus on kongressile töökaaslase kohta seesugust iseloomustust saata, soovitada Stalin peasekretäri ametikohalt ümber paigutada. Aga muud võimalust ei paista. Või saab ta viimaks oma vigadest aru?

«Kes, kes võiks saada partei peasekretäriks?» arutab Lenin. «Ah, kui Sverdlov veel elaks. Miks lahkuvad parimad esimestena?

Trotski? Ei tule kõne alla. Ta on võimekas, töökas... aga temale ei

või kindel olla. Mind nimetavad valgekaartlikud ajalehed Vene revolutsiooni Robespierre'iks. Eks see näita, kui vähe nad meie revolutsiooni klassiolemusest aru saavad. Aga olgu see meile hoiatuseks: ei tohi lubada, et ajalugu korduks ja võimu haaraks mõni uus Bonaparte!

Siis parem jäagu Stalin. Ta on energiline, kõva käega mees ja püüab lahkhelidele partei juhtkonnas lõppu teha, enne kui need lõhestusohuks paisuvad. Küllap teebki. Aga mis hinnaga?»

Leninil seisab selgesti silmade ees üks hiljutine kõnelus Staliniga. Ta kõndis harjunud kombel mööda kabinetti, Stalin niheles nahktugitoolis, püüdes teda pilguga.

«Nii ei saa töötada, Vladimir Iljitš. Nõnda muutub meie Keskkomitee tööorganist jututoaks.» Stalin tõmbas piibu taskust, ent heitnud pilgu Leninile, pistis selle taskusse tagasi. «Mida me ka ette ei võta — Trotski on eriarvamusel, Zinovjevil on oma joon, Buhharinil oma.» Stalin rääkis terava aktsendiga; ta oli ärritatud. «Andke mulle vabad käed, Vladimir Iljitš,» käis ta öömusti silmi välgutades peale. «Ma teen diskussioonidele lõpu!»

«Chiose saarel lahendasid kord kaks poliitikutegruppi oma vaidlused käsikähmlusega,» vastas Lenin ja sammus, käed seljal, kärmesti akna juurde. Kiire pööre, põgus pilk tõmmunäolise mehe poole, ja ta alustas tagasiteed, jätkates: «Üks võitja nõudis võidetute pagendamist. «Jätke mõned alles!» hüüti talle. «Kui meil enam vastaseid pole, siis me hakkame üksteist tuuseldama!»»

Stalin silmitses oma säärikuid ega lausunud sõnagi. Tähendab, ta jäi oma arvamuse juurde. Täna ta leiab, et ta ei saa ühega koos töötada, homme — teiseга. Kes on järgmine?

«Kuidas talle küll selgeks teha,» muretseb Lenin, «et partei ühtsusel, nagu mina seda mõistan, pole midagi ühist järelekiitjate ja kaasalauljate tahtetu kooriga. Mis mõttekaaslane see on, kes ei mõtle! Iga uus mõte aga on teisitimõtlemine. Niisugune on arengu dialektika. Ja kui keegi enam ei söanda esimesena uuele osutada, kartes teisitimõtlejate kilda sattuda, siis jääme me ju lootusetult elust maha.»

Närviliselt trummeldavad Lenini terve käe sõrmed vastu karedaks kulunud tekki. Varsti tuleb Stalin, istub siia voodi äärde toolile ja küllap vaikib jälle või pärrib osavõtlikult Lenini tervise järele, nagu poleks neil millestki muust rääkida. Kust võtta sõnu tema veenmiseks? Leninil on seda raskem, et ta tunneb: mõneti on Stalinil õigus. Trotskit ei või igakord usaldada, ka Zinovjev ja Kamenev on varem end Keskkomiteele vastandanud, koguni revolutsiooni saatuse kaalule pannud. Praegu tuleb kõik jõud koondada laose võitmiseks. Alles mullu tabas maad ränk ikaldus. Lenini kodukandis, Volgamaal võimutses nälg. Lapsed, peenikesed nagu tuletikud, surid hulganisti. Nood põikpäised politikaanid aga aina jagelevad! Kui nõnda edasi läheb, on nad peagi meile võõrad...

Lenin tõmbab sügavalt hinge. Tuleb töötada nende inimestega, kes on olemas. Eksimatuid pole kuskilt võtta. Kas ei juhatanud ka talle endale kunagi õiget rada vanema venna saatuslik eksimus?

Kui palju kordi veel — ja kellele veel — tuleb öelda: «Meie läheme teist teed!»

«Seltsimees Stalin ei saa tulla, Vladimir Iljitš.»

«Miks?»

«Tal on nõupidamine.»

«Mis nõupidamine?»

«Seda ta ei öelnud.»

«Palun, helistage uuesti. Kui ta ei saa praegu tulla, siis saatku mulle otsekohe Keskkomitee viimase pleenumi stenogrammid.»

Voloditševa läheb. Ohkas ta minnes, või see ainult tundus nii?

Stalin ei saa tulla... Ei saa või ei taha? Ja miks ta viimasel ajal nii agar on arstide konsiiliume kokku kutsuma, mis järjest tungivamalt nõuavad Lenini tagasitõmbumist poliitikaelust? Ta peaks ju mõistma: teadmatus erutab Leninit rohkem kui mistahes uudised. Kas tõesti arstid ise seda soovivad, või hoopis...

Ei, ei. Ei usu. Ei tihka uskuda. Kui vastsündinud Nõukogude Venemaa oli verest tühjaks jooksmas, Keskkomitees aga teist kuud vaieldi, kas võtta vastu vaenlase poolt pealesurutud alandavad rahutingimused või revolutsiooni ohtu saates edasi sõidida, siis Stalin ju toetas (tõsi küll, kõheldes, aga ikkagi toetas) koos Sverdloviga Leninit. Nende hääled otsustasidki Bresti rahu kasuks.

Agas see oli teine Stalin. Otsekohene, koguni ohjeldamatu. Särinal vaidles ta ka Leniniga, kui ta seda õigeks pidas. Nüüd ta rohkem vaikib ja kuulab, välgutades öömusti silmi. Istungeil ja koosolekuil kipub ta üha sagedamini Lenini ideede vahendajaks, tõlgendajaks. «Tahab olla leninlikum kui Lenin ise...» Kes ütles? Ei mäleta. Jälle veab mälu alt. Agas tabavalt öeldud. Jah, ka see tuleb temaga kord selgeks rääkida. Lenin pole kunagi puuslikke sallinud, veel vähem lubab ta endast puuslikku teha.

«Noh?» küsib Lenin kärsitult, niipea kui Voloditševa lävele ilmub.

Sekretär raputab aeglaselt pead. Justkui mõistaandmiseks, et edasisel jalavaeval pole mõtet, istub ta oma kohale väikese laua taga, mis haiguse aegu Lenini voodi kõrvale on toodud.

«Ei? Ta ütles jälle ei?» küsib Lenin muutunud häälega.

«Ta ütles: ainult Poliitbüroo loal.» Voloditševa põskedel on punased laigud.

«Ütles ta teile veel midagi?»

«Ta ütles: Poliitbüroo pani isiklikult temale vastutuse teie tervise

eest. Mitte ainustki ajalehte, mitte ühtki külastust, mitte mingit poliitilist informatsiooni.»

Lenin langetab laud. Mis see on, mida ta sekretärile näidata ei soovi? Võimetuse valu? Või tunneb ta end halvasti? Ta on väga kahvatu. Rohkem kui miski muu teeb Voloditševale hirmu see, et Lenini elav ja liikuv, vahetpidamata ilmet muutev nägu on äkki nii jäik, tema suur kindlajooneline suu on kriipsuks kokku pigistatud. Teeb ta mõnda raskest otsust? Või . . . või on tal algamas uus haigushoog?

Voloditševa tunneb mure- ja naerukortsude keerulist põimingut Lenini näol väga hästi, ta mõistab Lenini ilme iga varjundit, aga sedapuhku ta ei tea, mida arvata, mida teha. Kas kutsuda arst? Või tõtata Nadežda Konstantinovna juurde? Aga vaist ütleb talle, et kõige õigem on vaikida ja oodata. See täna ei juhtu. See ei saa, ei tohi juhtuda. Mitte täna. Mitte nii pea. «Tema pehmelt kurisev «r», tema naljad töö juures, kärsitud väljakutsed — kuidas elada nendeta?» mõtleb Voloditševa. Leninil seisab ees veel aasta aega visa võitlust haigusega, mis ajuti taandub, et siis veel vihasemalt, veel salakavalamalt rünnata. Jäsemete halvatuses saab Lenin üle, ta tõuseb veel voodist — kuid kaotab juba varsti jäädavalt kõnevõime. Kiri, mille nad täna kirjutavad, on üks viimaseid. Kuid seda ei aima Voloditševa, ei tea arstidki.

Tasa, silmi avamata ütleb Lenin:

«Andke mulle andeks, Maria Akimovna, see telefonikõne pidi teile üsna ebameeldiv olema.»

«Mis te nüüd, Vladimir Iljitš! Kui tarvis, ma . . .»

«Ei, pole tarvis. Hakkame tööle.»

«Ma kuulan, Vladimir Iljitš.»

«Kõigepealt kuulan mina teid. Palun, lugege ette, mis ma eile dikteerin.»

«Kiri kongressile,» alustab Voloditševa. Tema hääl on kodune, nagu ei loeks ta ametlikku dokumenti. Lugeses näeb ta endist Leninit; hetkeks tundub talle, nagu polekski haigust ega ohtu. Seesama mõttetihe-
dus, seesama energiline, lakooniline stiil.

Varsti jõuab ta Lenini ettepanekuni: suurendada partei Keskkomitee liikmete arvu, täiendada Keskkomiteed töölistega.

Lenin noogutab. Jah, see on ainuõige lahendus. Oma kirja tänases järjes tahab ta seda mõtet edasi arendada. Kui raske meil ka ei ole, kunagi ei tohi unustada, et diktatuur on üksnes üleminekuaja hädaabi-nõu. Sellega ei või harjuda. Kommunism saab ju olema kõige laialdasem, kõrgemat tüüpi demokraatia. Juba nüüd tuleb kasvatada tööliste ja talupoegade hulgast uusi juhte, õpetada rahvast riiki valitsema.

Voloditševa lõpetab lugemise. Lenin lamab kinnisilmi. Söandamata teda häirida, ootab sekretär, pliiats käes.

Jälle kostab kuskilt mingi kumin; see läheneb, paisub. Ehmunult lööb Lenin silmad lahti. «Kas ma tukastasin?» sähvab tal mõte. «Häbi!»

Aga ei, see polnud uni. Madal talvepäike paistab otse aknasse ega lase välja vaadata, kuid see põra on tuttav — kuskil seal kullakarva taevas hõljub vineerist, riidest ja traadist ime.

«Aeroplaan!» rahuneb Lenin.

«Lennuk,» noogutab Voloditševa.

Mis, mis? Ah jaa, muidugi. Nii nad seda nimetavad. Avioon, aeroplaan... ja nüüd — lennuk. Hea sõna.

Leninile meenub: esimest õhulaeva nähes oli ta niisama vana — ei, vanem kui Maria Akimovna praegu. Sellele noorele, vaevalt kolmekümnele naisele aga pole lennuk suurem ime kui temale rong. Vähe neid on ja lendamas näeb neid haruharva — bensiinist on puudus, nagu leivastki —, aga niikaua kui Maria Akimovna mäletab, on inimene ikka osanud lennata.

Leninit valdab vaikne, sügav rõõm. Tuleb, tuleb kord aeg, kus meie klassilahingud näivad muistsetena nagu Puunia sõjad, ja tundub, et inimene on ikka olnud vaba. Juba sirgub vabadena sündinute esimene sugupõlv. Õnnelikud tundmatud! Nad loovad seniolematu maailma — raske on seda kujutledagi. Küllap nad teavad ise, kuidas oma elu korraldada. Tundku nad tõde ja olgu kõik teed neile lahti. Selle eest ta ju võitleski.

Võitles? Ei, võitleb. Viimse hingetõmbeni. Täie avameelsusega ütleb ta kongressile oma arvamuse, usaldab oma mõtted parteile. Ja siis — otsustagu nad ise. Need, kes edasi elavad.

«Saanud peasekretäriks, on seltsimees Stalin koondanud enda kätte ääretult suure võimu, ja ma ei ole kindel, kas ta igakord suudab seda võimu küllalt ettevaatlikult kasutada...» dikteerib Lenin, kulmude vahel sügav kurd. «Ega ma liialt ei kiirusta? Jõudsite kirja panna? Lähme edasi...»

Sein voodi vastas õhetab — varsti kaob päike lumiste katuste varju.

1967

Čiurlionis

Hingest võiksin ma rääkida.
Kellatorn. Suletud kellatorn.
Keel suust väljas,
kell lööb meeletult lokku,
ümbertühjus ja ainult kell,
ümbertühjus, kus tuuled.
Ainult kõla ja kola ja kell
heliseb-haliseb justkui jää,
kui tasse liüakse tuurad.

Kellatorn. Suletud kellatorn.
Selle all siniseid maikuu lilli
katab külm
detsembrikuu vihm.
Õied ujuvad veepinnal ringi.
Aga taevast pudeneb-liugleb,
ümbertühjus ja ainult kell,
siksakis lund
justnagu und.

* *
*

välja-välja
nõtke hobuse selga
linaliugude ligidalt mööda
üles kelgumäe külge pidi

* *
*

Oh, need üksiku õhtu mõtted
ja sigaret sõrmede vahel

... need üksiku õhtu mõtted
nad tulevad nagu üks ahel

... need üksiku õhtu mõtted
nad tulevad hulkade kaupa

... need üksiku õhtu mõtted
ja kortsuna katavad laupa

... need üksiku õhtu mõtted
oo, nende tarkuse tase

... need üksiku õhtu mõtted
nad uinuda voodis ei lase

... need üksiku õhtu mõtted
see kurbade mürkide lahu

... need üksiku õhtu mõtted
te külas, et röövida rahu

Tuulekülvid*

Romaan

Kolmas osa

10. II 32

indake, olin nii õnnelik, lugedes su kirja! Kõige enam muidugi, et ma meeldin sulle sellisena kui olen — tujukana, temperamentsena. Aga su kiri saabus liiga hilja, olen end juba parandanud. Meie inimesed on ju nii moraalsed. Albert ka.

Möödunud pühapäeval tutvustas ta mind oma vanematele. Päriskennad inimesed, Alberti ema eriti. Ei päri kõiksugu asju, ja ei vahi sind nagu hobuseostjad. Tuli välja, et Alberti ema tunneb minu ema, nad on kunagi ühes koolis käinud! Ta rääkis, kuidas nende ajal koolis tuli käia, neil oli direktriss, ja pärast tunde ei tohtinud nad üldse koolist jalga välja tõsta. Aga nemad olid siis looriga kübarad muretsenud ja ikka linnas käinud.

Aga mina ei tundnud ennast seal hästi. Liiga tore oli kõik. Sõime, jõime mustast puust mööbliga söögitoas, kristall- ja hõbenõudest. Kuulasime raadiot punases salongis. Albert ja tema vanemad olid küll väga lahked ja sõbralikud, aga minul oli ikka imelik olla.

Möödunud nädalal käisime suusatamas. Oma klassi tüdrukutega. Ma alles teist korda suusatan, mäest ei julgenud kuidagi alla lasta, aga kui julgesin, oli päris tore. Poisid olid kah kohe jaol, võõrad, meie neid ei tundnud. Üks meeldis mulle kõige rohkem, üks kaubanduskooli poiss. Väikest kasvu, aga hästi ilusad juuksed. Tema suusatas palja peaga.

Teisel päeval olid kondid pööraselt haiged. Nüüd ootan igatsusega pühapäeva, siis pidime Albertiga suusatama minema. Et ainult need kaubanduskooli poisid jälle juurde ei satuks! Lubasin sellele palja peaga poisile ju kohtumise! Ma olen ikka tuulepea küll, eks, Linda? Siis kui Albertit näen, mõtlen, et tema on kõige parem, nii hea käitumisega, aga kui mõnda teist kena poissi näen, siis ei tule teda mitte üldse meelde.

Katsun nii seada, et me Albertiga kuskile mujale sõidame, mitte Lossimägedesse.

14. IV 32

Armas, kallid Lindake!

Jõudsin õnnelikult tagasi maailmareisilt, kus otsisin kulda — ent kõik pole kuld, mis hiilgab — pöördusin tagasi sinna, kust algasin nii suurte lootustega — sama tühjalt kui väljusin, kuigi laiema silmaringi ja teadmistega.

Jah, Lindake, jõudsin tagasi oma mõtte algpunkti ja olen õnnelik, et

* Vt. «Looming» 1967, nr. 11 ja 12.

mitte pettununa, vaid targa ja teadlikuna. Ehk olen siiski pettunud, ainult ei taha seda kangekaelselt enesele tunnistada? Halb, et me pettume alati neis inimestes, kelles pettuda ei tahaks!

Linda, sa kindlasti ei mõista mind, kui ütlen, et ma ei armasta enam Albertit, pole vist ka kunagi armastanud! Sa ei mõista mind ja pead mind ainult tühiseks tuuletallajaks, sest ise oled sa ju nii tõsine! Sul on õigus, olen tühine tuuletallaja, pole mul mõistust ega arukust, pole temperamenti ega kirge, — olen lamp ilma tuleta . . .

Olen veetnud palju uneta öid mõtetes Albertile, olen kandnud oma südant kätel ja pakkunud seda igale vastutulijale, kuid nad on naernud ja õlgu kehitades edasi läinud . . .

Ah, Lindake, see oli valus, ent jõudsin neist pettumustest õnnelikult üle, lõin pea selga, ja uhkelt sammusin edasi . . . Ja nüüd — nüüd jõudsin nende uneta ööde mõtisklemise fine'ile — arvan, et ka Albert möödub minust õlgu kehitades, jätmata ainustki mälestust väikesest Ainost oma südamesse, ja usun, ta ei armasta mind — ja mina, mina lollpea vist kunagi armastasin teda, vähemalt ise mõtlesin nii. Kuid milleks armastada, kui sind vastu ei armastata? Ja nüüd — nüüd ma ei armasta mitte kedagi. Tõesti ma armastada, vihata ei jõua, liig lõõmavalt vist seda teinud ju . . .

Ei taha enam kedagi armastada, ega taha, et ka keegi mind armastaks.

Ent siiski, armastus on hellus, igatsus, mis päästab paljusid hukatusest — ent armastus on hullustus, painajalik, mis hävitab paljud . . .

Muide tuleval pühapäeval lähen vist tantsukursustele, kestavad neli pühapäeva, hommikust õhtuni ja saab veel härrade poolt lõuna. Ei tea, kas minna või mitte. Ah, kuidas tahaksin, aga ma ei tea, kas Albert läheb. Ei taha enam kohtuda temaga, arvab ehk, et ajan teda taga, aga ei, ei aja kedagi taga. Uhkelt, jonnakalt ja kangekaelselt tahan kanda pettumused ja kaotused.

Sinu Aino

18. IV Kallis Linda! Kirjutasin sulle koolis tunni ajal, olin kirja portfelli pistnud ja sinna unustanud. Aga nüüd pean siia juurde kirjutama veel ühe suure uudise. Eile käisin üle hulga aja jälle Alberti juures kodus, Albert ütles, et tema ema tahtvat minuga kõnelda. Ma päris läksin hirmu täis, et mis ta mulle öelda tahab. Aga proua Varrikoif võttis mind väga lahkesti vastu, küsis, kuidas mul koolis läheb ja mis ma edasi mõtlen teha. Ma siis rääkisin, et mõtlen (või mis minul mõelda!) Blombergi ärisse ametisse minna, ja seda tunnistasin kah, et koolis läheb mul keskmist viisi, rohkem rahuldavatega. «Aga joonistamine?» küsis Alberti ema kavalasti. Noh, joonistamine on mul alati viis olnud, ainult ma ei saanud aru, miks ta seda küsib. Ja siis ta rääkis, et tema saanud kokku härra Maaskiga, meie joonistusõpetajaga, tulnud minust juttu ja härra Maask öelnud, et mul on kunsti peale andi ja ma peaksin ennast sellel alal edasi arendama. Joonistamine tõesti ei tee mulle mingit vaeva, käib kergesti, aga mulle oli see siiani ikka rohkem ajaviide olnud. Ja nüüd proua Varrikoif äkki küsis, kas ma ei taha minna just kunsti õppima. Et kui mul see raha pärast raske peaks olema, on tema valmis mulle nii palju pika aja peale laenama, et ma saaksin studiumi läbi teha. Ma võiksin, ütles, Tartusse «Pallasesse» minna ja vähemalt oma võimed tõsiselt proovile panna. Ja lisas: ärgu ma arvaku, et see tema ettepanek Albertiga seotud on. Albert ei pidavat sellest teadmagi.

Alguses ma ei mõistnud midagi kosta, nii ootamata tuli see ettepanek, kõik... Aga proua Varrikoff ütleski, et ma mõelgu hästi järele, aega mul on, enne pean gümnaasiumi lõpetama. Aga mida rohkem ma nüüd selle ettepaneku peale mõtlen, seda suuremasse vaimustusse ma ise satun. Äkki saab minust tõesti kunstnik, mõtle ometi, Linda! Aga kui ka ei saa, ikkagi pääseksin natukesekski ajaks ära Tartu, teise seltskonda, teistsugustesse oludesse, ja ei peaks härra Blombergi ärisse teenima minema. Muidugi ei ole ma veel isale ega emale sellest mitte sõnagi rääkida julgenud, ma kardan, et isa neile plaanidele kohe lõpu peale teeb. Kui ainult proua Varrikoffi nimi teda leplikumaks ei muuda. Isa arust on ju kunstnikuamet kerge ja alp amet, millega korralikud inimesed tegemist ei tee. Ema saaksin ma pehmeks rääkida.

Mis aga arvad sina, armas sõbratar? Pean ma sinna «Pallasesse» minema või ei?

Sinu Aino

Tartus, 22. IX 32

Lindake, nii siis olen Tartus!

Räägin, kuidas mul siin on läinud. Tartu on meie linnast palju suurem. Toa eest pean maksma 15 kr., seda on küll hirmus palju. Eks näe, edaspidi pean katsuma odavama leida. Muidu on tuba ilus. Tänav on kena puiestee ja omaette sissekäik tuppa, nii et praegu on taskus kaks võtit, uhke isegi. Mõtlesin võtta pansioniga, kuid jätsin selle mõtte, kui kuulsin, et küsiti 30—40 kr. Söögimajades tuleb vist odavam. Tuleb olla kokkuhoidlik!

Koolis on väga kena, igal pool maalid, mis aina innustavad tööle, kord luua ise midagi sarnast.

Alberti ema lubas saata 50 krooni, homme pean Albertile kirjutama, sest septembris nõutakse õppemaksu. Piinlik on küll, aga midagi ei aita. Küll siin on rahvast, minu vastas elab ka kaks noormeest ülikoolist, võib-olla veab —?!

Ei, ei, nüüd unustan kõik, töötan ja töötan. Eks näe, kuidas läheb, aga meie koolis pidavat olema väga raske.

Udne ja imelik on see, mille keskel ma nüüd elan, hoopis erinev sellest, mis oli meie tuttmütsikoolis, ja teistsugune kui kujutasin. Meil pole klassid, vaid ateljeed, üliõpilased tulevad ja lähevad millal tahavad, õpetaja näitab 5 minutiks vaid nägu kolme tunni jooksul. Joonistasime vurrudega vanameest, söega. Kella 9—12, siis saime koju, veel joonistasime seda vanameest kolm päeva. Aga imelik vaikne on, vaid söe sahin ja kusagilt kostab kilk-kilk-kolk. Iga tunni järele vahetund, siis vilksatavad pintslite ja peitlitega inimesed. Olen oma grupis noorim.

Nii meil see kunstiõppimine käib. Joonista ja joonista. Nüüd harjutame skitseerimist, modelliks alasti naine ja sellest teeme visandeid iga-sugustes poosides. Algul oli na veider, vist punastasingi. Meil ju koos poisid ja tüdrukud, vabandust, meil on daamid ja härrad, kuid juba harjub, ei imestagi.

Tead, meil tuleb ka maskeraad ja tantsukursused. Esimese teen kindlasti kaasa, kuidas teisega, eks näe — 125 senti on suur raha.

Pean nüüd Albertile ikka ka kirjutama. Ah, ma ei suuda ikka veel harjuda, et niimoodi tema ema rahaga pean õppima, see on, nagu oleksin ennast ära müünud, aga mis ma sain teha, nii väga tahtsin kunsti õppida. Ma ei tea muidugi, kas minust kunstnikku saab, sest päris pal-

jud, ma kuulsin, on õppimise pooleli jätnud, kes raha pärast, kes selle pärast, et midagi ei tule välja. Siin ei aita raha ka kuigi kaua, sest midagi pead ikka oskama. Eks näe, kuidas mul läheb.

Aino

Tartus, 14. X 32

Lindake, näe, kirjutan sulle juba jälle. Ei tea, kirjutada oleks ju nii mitmele, kuid ei kellelegi kirjuta sellise innuga, südamest, kui sulle. Sulle kirjutada, see on ka omaette lõbu. Just kirjutasin Albertile, täitsin kohustust... Nii, ega uudist olegi küll midagi. Teen tööd, tantsin ja — kurameerin... Ühega, olgu ta nimi Oskar. Käime koos tantsukursustel, ja töö edeneb tolle tantsupartneri õpetuste ja juhataste järgi ka paremini, inglisvalsil pole kunagi veel nii jumalikud sammud olnud, või läheb seegi tolle Oskari juhtimisel libedamini, ja kuramaaz, see vee-reb isegi liiga libedalt. Ei vist keegi meie ateljeest uskunud, et väike Aino (olen siin kasvult kõige väiksem) noormeestega nii hakkaja. (Hea veel, et keegi ei tea, kuidas ma siia sattusin ja et leidub juba koolivend, kes mind suudelnud...)

Juba sihivad mind ka kaks maaliklassi poissi. Kui üks tuleb, siis teine ka. Nimelt siis, kui juhtun olema üksi ateljees, enne ja pärast tunde. Teen sageli tööd üksi, aega on ja koduski pole teha midagi. Üks meeldib mulle väga, peaaegu kas või armu. Ta on kena ja huvitav, ühe sõnaga armas. Kuid ka teisel pole viga. See kleebib kõige enam, tellis mind kangesti endale modelliks, mul olevat huvitav nägu, täis nooruse tuld, veel seda vaimustust, mis leidub aastais, kus ollakse hääs arvamisest kõigest, kui ise veel sädelev, hää...

Noh, kuulen üht kui teist huvitavat koolist ja tema õpilasist, ka enda kohta.

Suurim kuramaaz aga tolle tantsupartneriga, tolle Oskariga. Saadab koju, ilus õhtu, päälegi kui lõpetatakse jumaliku inglisvalsiga... Jalutatakse, vesteldakse, komplimentid... Lõpuks — noh, koolivend võib kirjutada suudluse oma arvele. Aga mis mina võisin sinna parata, mehed on ju tugevamad. Igatahes kergesti see ei läinud, maksis mitu asjatut õhtut. Aga eriline oli see suudlus, ei sarnanenud eelmisele, vist Tartu-pärane. Albert nii ei oska. Ja see jääb tal viimaseks, vähemalt sellel noormehel minu käest. Jäägu rahule. Igalt üks suudlus. Suudlus teadmiste kogumiseks. Kullake, kas poogid jälle ühe negatiivsuse mulle külge, lugesed seda pihtimust, kas jälle üks miinus? Vaene Albert, mul on küll kahju sinust, aga oled ju öelnud, et ma tundvat veel vähe mehi, liig vähe, tahan õppida nüüd tundma, las õpin!

Neljapäeval. Armas Linda, asi on nii, et ma kohe ei tea, mis peale hakata. Hirmus. Aga siiski, vast mitte nii hull kui oleks võinud olla — suudluselt ta ju ei tabanud — see oli vaid ainus. Jah, aga siiski, hull asi sellegi poolest. Vaevalt sa sellest katkendlikust pudrust midagi aru saad, seletan otsast. Eile tulime selle oma tantsupartneriga. Ilus õhtu, mul polnud selle vastu midagi, et ta mind saadab. Jalutasime, lõpuks ta käsi nagu kogemata lipsas käe alla... Oli külm — andis mulle sooja. Nii saabusin kodutänavasse. Jalutasime sealgi käe alt kinni, siis möödus meist keegi, ja see keegi oli Albert. Issand, teda ootasin ma küll kõige vähem! Jooksin majja, see mu Oskar jäi lolli näoga seisma, viskasin ennast voodile, ja ei teadnud, kas nutta või naerda. Ega muud poleks. midagi, aga see kooliraha!

Ootasin ja kartsin, et Albert tuleb sisse, aga öö jõudis kätte, ta ei tulnud. Ja ma usun, et igaveseks. Ta on ju uhke.

Sind huvitab muidugi, mis mõtlen ma praegu ise. Ei tea, midagi ei oska mõelda. On kahju, piinlik on ka, aga kuidagi nagu vabam tunne. Ei usu ka, Linda, et ma armastasin teda, olin vaid harjunud temaga. Ei tea veel, mis armastus, pole jõudnud veel armastada, olen seotud linnuna elanud, ei saanud ju lennata sinna, sinna kõrgele armastusemaale, kus on paik vaid ühele . . . Siis, et ma sinna ei saanud, kujutlesin, lõin omale siia alla osakese sellest, mida kujutlesin . . .

Mida peaksin tegema nüüd? Linda, oskad sa mulle nõu anda?! Kas peab Albertile kirjutama, talle seletada katsuma. Mida? Kas seda, et jälle on mind vallanud järjekordne armumine? Ka see pole nii. See Oskar, ja need teised, on vaid ajutised, seda tunnen. Kas paluda andeks, lasta lõigata tiivad? Ei, ma olen ju vaba, pole kellegi oma. Ja mis oli seal muud kui et käe alt — aga oli ju külm . . . Ah, niisuguseid asju on nii raske ära seletada. Ja ma pole talle truudusevannet andnud. Ja kui tema, õieti tema vanemad, minu eest õppemaksu maksavad, siis polnud meil kokkulepet, mida ma tohin ja mida ei tohi. Jah, kõik see on nii, aga kui me tülli jääme, siis mu uhkus ei luba talt enam raha vastu võtta, ka õppemaksuks mitte . . .

Hea küll, saagu mis saab! Sellele on veel aega mõelda.

Sinu Aino

Tartus, 27. I 33

Lindake, andesta, palun, mulle suurele süüdlasele. Poleks kunagi võinud kujutleda, et võiksin sind pühiks jätta kirjata. Ja nüüd sa ootad juba ammu, ammu — asjata.

Mõtlesin sulle sageli, tahtsin kirjutada, sest ammu pole sulle kirjutanud, sellest ajast, kui see mu sissekukkumine juhtus. Käisin ju jõuluvaheajalgi, olin kodus, isegi nägin Albertit, aga ei rääkinud . . . Ta on uhke. Aga mina ka.

Lindake, ma ei saanud sulle kirjutada, sest puudus margiks raha. Jah, usu, isegi kümmet senti ei leidunud. Kaks nädalat elasin peaaegu nii, et sentigi raha polnud. Noh, aga elasin ja pole vigagi, olen isegi veel praegu elus.

Kodus ma ei julgenud hingatagi, et mul Albertiga Tartus midagi juhtus. Küll oleks siis jälle ohkimine lahti läinud — seda sa sinna otsisid, seda sulle seal kunstikoolis õpetatakse . . . Aga mis saab — varsti tuleb ju teine poole aasta maks ära maksta, muidu — jumalaga, kunst! Parema, kui poleks ma siia kooli siis üldse saanudki, sest nüüd oleks nii, nii kahju lahkuda siit.

Aga õppimine läheb hästi. Ma teen edusamme! Võib-olla saaks minust tõesti kunstnik. Eks see oleks imelik küll — mina, see tantsuhull ja ringilaskja, ja äkki kunstnik. Kõige rohkem tahaks näha, mis näo see härra Blomberg teeks.

Nii on lood, Lindake. Loodan varsti jälle kirjutada. Siis, kui otsustub mu saatus . . .

7. veebruar

Kallis Linda

No seda ootasin ma küll kõige vähem. Tõesti, need kümme krooni, mis sa mulle saatsid, on mulle väga, väga vajalikud, aga ma tõesti ei kurnud oma häda sulle sellepärast, et sina mind toetama hakkaksid.

Kui sa mu kirjast niimoodi aru said, siis on mul väga, väga häbi. Sest ma tean küll, kui raske sul on. Ja mina tekitasin endale need raskused ise oma kergemeelsusega. Ma oleks ju pidanud ettevaatlikum olema, vähemalt nägu tegema, et ma kedagi peale tema, Alberti, nähagi ei taha... Aga mis sellest enam. Nii on läinud, ja võib-olla paremgi. Sest ma ei ole sulle kirjutanud veel kõige suuremast uudisest — läinud nädalal tuli mulle rahakaart, Alberti emalt. Täpselt poole aasta maksuga. Mina saatsin selle muidugi kohe tagasi, viisakate sõnadega — et olen väga tänulik, aga ma ei vaja enam, esimesel võimalusel tagastan teile ka võlguoleva summa. Endal oli küll nutt kurgus, kui raha tagasi saatsin, aga ma ei kahetsenud põrmugi. Ja siis nädal hiljem tuli mulle kiri. Proua Varrikoffilt! Kirjutan selle sinu jaoks ümber.

«Kallis preili Numberg!

Tunnistan, olin väga üllatatud, kui meie vahel kokkulepitud summa koos Teie kirjaga meieni jõudis. Aga selleks sai vaid üks põhjus olla. Ma ei arva, et isegi minul, tema emal, oleks õigus oma pojalt niisugustes asjades aru pärida. Need on täielikult teie omavahelised asjad. Küll aga küsisin ma Albertilt, kas ta ei püüdnud Teile mõista anda, nagu oleksite Te kuidagi sõltuv temast ja meie perekonnast. See oleks temast väga inetu olnud. Ta küll kinnitas, et midagi niisugust pole olnud, et ta pole Teiega pärast Teie sügisest ärasõitu Tartusse üldse rääkinudki. Ma pean teda uskuma, sest ta pole mulle veel kordagi ebatõtt rääkinud. Aga ma palun ka mind õigesti mõista. Kui ma tegin Teile ettepaneku Teie õppemaksu pikemaajalise võlana tasuda, siis ei teinud ma seda mingi tagamõttega, veel vähem mingi inetu eesmärgiga, vaid üksnes sellepärast, et Teil on tõepoolest häid eeldusi, ja mul oleks tõsiselt kahju olnud, kui Te majanduslikel põhjustel poleks saanud kunstiõpinguid jätkata. Ja sellepärast, olenemata sellest, missugused on Teie suhted minu pojaga, oleme kuni Teie õpingute lõpuni valmis Teile lubatud toetust osutama.»

Usu, Linda, see kiri tõi mulle pisarad silma. Alberti ema on tõesti hea inimene. Aga ma tegin südame kõvaks ja vastasin uuesti, et ma tänan väga, aga ma tõesti ei vaja enam abi, luiskasin midagi lisateenistusest.

Ah, ma olen ikka igavene tuulepea. Mõni teine tüdruk minu asemel oleks Alberti-sugusest poisist küünte ja hammastega kinni hoidnud, aga mina ei oska. Vist on mul seda elutarkust veel liiga vähe. Ja kui tuleb, on juba hilja... Aga olgu, selle eest olen ma vaba, vaba! Ei tunne sidemeid jalus, silmaklappe vaatevälja ees!

Direktorile andsin avalduse ja ta lubas mul õppemaksu tasuda kuu aega hiljem. Äkki leiab mingi pääsetee. Aga sind, minu kõige ustavam sõbratar, tänan ma kõigest südamest. Jäägu see ainult viimaseks koraks, muidu ei julge ma sulle oma muredest enam sõnagi kirjutada.

Sinu Aino

14. III 33

Armas Linda!

Aitäh sünnipäevasoovide eest. Ma oleksin ise selle oma tähtpäeva peaaegu unustanud, usu või ära usu. 19 pole ju mingi ümmargune arv, ja aega on nii väga vähe. Käi aga kõvasti koolis ja näe vaeva, nüüd olen juba jõudnud tööpäeva kruvida 9—22.30. Hirmus! Aga huvitav kah. On uusi huvitavaid alasid. Kevadeks olen isegi kunstiajaloo eksami kallal tükk tööd sooritanud.

Ühel pühapäeval käisin kodus, kraami toomas. Sain seal paari oma klassi tüdrukuga kokku. Imelik on tõesti vaadata neid noori, nüüd kus

ise elan hoopis teises ring- ja õhkkonnas. Ära mõista mind aga valesti, palun, ma ei taha sellega kuidagi rõhutada enda üleolu, kuid olen siiski tublisti muutunud, nii et just nüüd tundsin seda vahet teravalt. Jah, Lindake, olen muutunud palju, mulle näib isegi, et olen juba ammu ületanud arvu, mis tähistab 20. sünnipäeva. Kes teab, kas selles on süüdi nüüd Tartu või kunstikool, kuid kindel on, et osa on neist mõlemaist. Armas laps, tunnen, et kaon pikkamisi kõigest sellest maisest, tunnen, kuidas kunst on näljane minu järele, pean sirutama talle käed — kuigi tean, et ta ei vallanda neid enam kunagi — kunagi ei vabane enam sellest mõjust. Oo ja — olen hoopis teine, teisiti suhtun kõigisse. Minu kool on minu riik — selles olen õnnelik ja — õnnetu. Isegi poisid väljaspool kooli ei suuda äratada minus huvi. Teen tööd. Teen tublisti tööd, tahan võtta siit nii palju kui suudan, sest võib-olla on see mul ainus aasta siin olla. Ei kujutle küll, mida teeksin oma koolita? Lindake, sa ei suuda vist aru saada minust, pead neid kõiki tühjadeks sõnadeks. Ei võigi sa nüüd mõista, kuna keegi ei tunne seda, mida kunstnik tunneb oma loomingust... Kunst on mul läinud juba verre. Ja ma imen seda vallutavat mürki, millest pole enam pääsu... Ikka ja jälle pöörduvad kõik siia tagasi, ka mina, kui mul peaks avanema väiksempi võimalus.

Käin nüüd graafikaateljees, jälle palju uut ja huvitavat, kraabi plekki, viili ja trüki, värvine ja must nagu korstnapühkija. Imestan isegi, kodus ei tahtnud sütt näppu võtta, nüüd olen aga üle pää söene ja trüki värvine. Pese käsi petrooleumi ja tärpentiniga, õnn, kui puhtaks saad, ja pole vigagi. Ega midu jah viga poleks, aga viga on see, et olen armunud (juba jälle!) graafika õpetajasse. On sihuke noor ja lapseliku näoga, uus, tänavu tuli. Aga vist naisemees, kahjuks!

Tead, tegin endale uue kitli, olen nüüd kole uhke. Olen nagu töönimene kunagi. Kittel sobivat mulle kah suurepäraselt, nagu pruun ikka, pääleegi kui ta on väga moodsa lõikega.

Nüüd aga olen pajatanud kõigest, pead mulle vastama samuti.

Aino

Linda luges sõbratari viimast kirja uuesti üle lõuna eel, enne karja kojutulekut vaba hetke leides.

Ta ei saanud parata — need mured ja luhtumised, mis Ainot vaevasid, tundusid temale päris tühistena. Aga kui Linda praegu Ainole oma muresid pihiks (mida ta senini oma vastukirjades küll väga napilt teinud on), kas saaks sõbratar temast päriselt aru?

Eks ju Aino ükskord kirjutas: ta pole enam endissugune. Küllap vaatab temataolise lihtlabaste ja igapäevaste hädade peale samuti üleolekuga, kuigi ta seda varjata katsuks...

Aga ta kallis sõbratar on endale truuks jäänud, issand halasta! Poiste vastu on Ainol küll kaasasündinud nõrkus. Lindale meenus, kuidas nad — vist esimest korda — ühiselt koduteed läksid. Aino oli temast kaks klassi ees, sest tal polnud kooliskäimises vahesid nagu Lindal, ja Linda käis tollal gümnaasiumis esimest, Aino juba kolmandat aastat. Mõlemad olid nad kuusteist just äsja täis saanud. Nad läksid, rääkisid millestki, ja korraga vaatas Aino kähku üle öla tagasi, läks näost elevile ega paistnud enam üldse märkavat, mida Linda talle jutustas. Kui siis Linda päris, mida ta seal selja taga nägi, kummardus Aino talle kõrva sosistama:

«Need noormehed, kes meie taga tulevad, arutasid, et mul olla ilusad jalad.»

Ja kogu kodutee oli ta nii helges tujus, nagu oleks kuulnud teab mis rõõmusõnumit.

Linda ei osanud tollal nagu mõeldagi, et Aino haprus ning õrnus pidi tema kogukuse ja raskepärasuse kõrval eriti silma paistma. Aga kas äkki see nende välimuse vastandlikkus ei lähendanudki neid teineteisele? Võib-olla. Ja võib-olla tema, Linda välimusega sobitus ka ta iseloom; igatahes suhtus ta oma sõbratari üpris sagedastesse armumistesse ja pettumustesse rahuliku üleolekuga, kuigi nad aastate poolest ühte iga olid. Ei olnud küll ka Lindale sugugi ükskõik, kuidas noormehed ja vanemadki härrad teda vaatavad, oh ei. Tema viimasel koolisoleku aastal oli poeglaste gümnaasiumis noormees, kelle nägemine ja ainuüksi meenutaminegi ajas ta seesmiselt nii kuumale, et tal tegu oli oma välise rahulikkuse säilitamisega. Ja ta oli õnnetu ning solvunudki, kui nende ühistel koolipidudel noormees teda tähele ei pannud. Kuid ta ei tõtanud Aino kombel oma kiindumisest kogu ilmale kuulutama, et siis nädala või paari möödudes juba uue väljavalitu sihis õhkama hakata.

Kuid Ainole see sobiski, ja kui ka pani muigama ta tuulepäisus, siis heatahtlikult, nagu ikka vallatu lapse vembud. Ja raske oli teda kuidagi teistsugusena ette kujutada.

Aino viimastest kirjadest tabas Linda jällegi seda, mida sõbratar nähtavasti isegi temale päriselt tunnistada ei tahtnud — et Albert Varrikoff, Variku peremehe vennapoeg, on tal veel siiani südame küljes. See polnud päris Aino moodi. Nii pikka aega polnud ta veel kellesegi kiindunud.

Linda oli pealegi nende tuttavakssaamises osaline. Kuigi Albert Varrikoff oli Varikul üsna harva käinud, teadis ta oma onu-tädi karja hoidnud tüdrukut niipalju ikka, et teda linnas nähes ligi astuda ja küsida, kuidas elu läheb. Aga et ta ükskord pärast paari viisakusküsimust kohe edasi ei sammunud, küllap selle põhjuseks oli mitte enam Mustmetsa karjatüdruk, vaid Aino, kes Albertit avameelse huviga jälgis. Noormees saatis neid päris tüki maad, tundis huvi ka teise gümnaasiumineiu käekäigu vastu, tegi seda natuke hädise kohmakusega, ja alles siis jättis viisakalt hüvasti. Oli muidugi loomulik, et pärast seda kokkusaamist pidi Linda sõbrannale Albert Varrikoffi kohta oma teadmised põhjalikult välja kraamima. Ja juba nädalapäevad hiljem tormas Aino talle õhinal kuulutama, et ta saanud Albertiga järve ääres kokku, Albert sõidutanud teda paadis, rääkinud nad suurt polnud, aga selle eest vaadanud, oi, kuidas vaadanud...

Sealt see suur armastus algas, mille arenemist Linda võis edaspidi jälgida Aino kirjalike südamepuistamiste vahendusel. Ta jälgis seda hoopis suurema põnevusega kui Aino eelmisi romaane, ja kui sõbratar vahekorrad Albertiga untsu ajas, siis ei mõistnud ta isegi päriselt, kas oli ta Ainole tema tuulepäisuse pärast pahane, või hoopis tundis kergendust. Sest Albert Varrikoff oli esimene noormees, kelle pärast Linda oma sõbrannat salajas, endagi ees salatsedes kadestas. Albert Varrikoff meeldis talle. See oli platooniline meeldimine — Liina Küti vallastütar mõistis liigagi hästi, kui palju teda Varrikoffide järeltulijast lahutab, ja Albert Varrikoff meeldiski talle mitte niivõrd noormehena kui just inimesena. Nähtavasti oli ta täiesti oma emasse läinud, oli temalt pärinud oma leebe meelega. Variku peremees (ja küllap ka ta linnavend) ei olnud küll kõrk ega kärkiv alamate inimestega, aga ta justkui ei pan-

nud nende olemasolu tähele muul ajal, kui tal neid tarvis läks. Albert Varrikoff oli teistsugune. Ja oli kohe aru saada, et ei teinud ennast teistsuguseks, vaid oli seda.

Nimelt sellepärast, et Linda Albertit niimoodi tundis, andis ta nüüd oma südames õigust mitte Ainole, vaid Albertile. Seegi oli väga Alberti moodi, kuidas ta Ainoga käitus: ei ta teinud skandaali, ei läinud õppimiseraha tagasi nõudma ega jooksnud kellelegi rusikatega kallale. Aino võis muidugi solvunud olla, aga kas oli see Alberti süü, kui tema nende vahekorda palju tõsisemalt ja puhtamalt võttis, kui Aino selleks ülepea võimeline oli! Aino oli ju otsekohene ja südamluk tüdruk, aga see ta tuulepäisus... Linda oli ühes kirjas Ainole katsunud vihjata Albert Varrikoffi tõelistele väärtustele, mille mõistmiseks Aino just eriti suuri pingutusi ei paistnud tegevat. Kuid Aino kas ei pannud neid mõistaandmisi üldse tähele või ei teinud neist välja. Muidugi, tal oli elus kõik liigagi kergesti läinud, sellest omajagu ka see ta muretus...

Uks käis, ja kirja ehmunult põlletaskuse pistnud teenijatüdruk meenutas, et aeg on minna karja koju kutsuma. Kõõgiuksel aga pörkas ta kokku karjapoisiga, Aleksiga.

«Kuidas sina juba kodu said?» imestas ja kohkus Linda ühtaegu.

«Peremees käis, kutsus.»

«Oi issake,» pomises Linda. Ta jooksis lauta ja jõudis sinna sellel hetkel, kui ta onu viimasele lehmale lõõga kaela seadis.

«Mul tuli toas olla natuke, ei pannud tähele, et karjaaajamise aeg käes,» püüdis Linda end vabandada. Sest kuigi õetütar, oli ta Mustmetsal kui harilik teenija, ja hullempi. Küllap kartes naise ja eriti Aadu ütlemisi, sundis Villem Lindat rohkemgi taga ja palka maksis napimalt — kui muidu ikka tüdrukud ümberkaudu taludes kahekümne krooni ligi said, siis temale maksis onu ainult kümme krooni kuus. Tõsi, Rinnult oli Villem temale ja emale tükikese põldu kartulimaaks jätnud, aga selle eest pidi ema Mustmetsal tubli jao päevi tegema. Võta õieti kinni, kui palju — kui vaja oli, siis aga kutsuti, sugulaste ja muidu omainimeste asi.

Peremees lõpetas lõastamise, ukse peal ütles:

«Anna viki ette. Ma sealtpoolt tuln, hüüdsin siis karjasele ka.»

Linda asus nurka tõstetud vikihunnikust, mille poole lehmad ahnelt kaelu koogutasid, sületäisi sõimedesse tõstma. Sellega toime saanud, jäi ta isukalt mahlakat põlluandi ahmivaid loomi jälgima. Tuli meelde, kuidas seesama laut mõned aastad tagasi, enne onu Mustmetsale tulekut välja nägi. Poole tühjem oli siin, kondid loomadepüsti, ja kes siis neile lõuna ajal midagi ette andis! Karjamaa pealt said nii palju kui said, sellest pidi aitama.

Ja üks seda nägi kõiges, et Mustmetsal on nüüd juba mõnda aastat õige peremees majas — ei olnud sinne tööjärg enam kõige tagumine, ei olnud siin enam kündmata põlde ja risustuvaid heinamaid, välja peal seisid rõugud aasta-aastalt tihedamini. Küll mitte nii tihedasti kui Varrikul — olid seal ju torutatud ja ammust ajast head rammu saanud, pealegi sügavama põhjaga maad —, aga muu küla saamistest ei jäädud Mustmetsal enam maha. Ja kõik see oli onu töö! Ta rühmas ise, ei andnud teistele hõlpu, isegi Aadu pidi kas või näo pärast sagedamini käsi määrima. Ainult kui paljudest oli onu Villemil sellest kõigest kasu! Terve talu oli tema hoole all, ühtemoodi pidi ta hoolitsema iga põllu ja lojuse eest, aga mis sisse tuli, see läks pooleks — poole võttis Aadu. Ja kui Villem mõnd masinat või maaharimisriista tahtis osta, siis polnud

Aadu käest kerge sentigi selleks saada. Nõnda siis tuligi, et Mustmetsal siinemaale polnud heinaniitjat ega suurt reha, kuigi neid riistu juba väiksematesegi taludesse oli muretsetud. Mis siis muist masinavärki-dest rääkida, külvimasinast näiteks.

Kuid ikkagi oli Linda onule salajas uhke, sellest hoolimata, et onu teda ja ema Mustmetsa huvides nõõris nagu kõige ahnem peremees. Linda oleks muidugi võinud kuskile mujale teenima minna, keegi ei saanud talle seda keelata, ta oli täisealine tüdruk, üheksateist aastat täis. Ent ta oli juba harjunud Mustmetsaga, ei tahtnud ka onu pahandada, õigemini — tal polnud selleks küllalt hakkamist.

Maja juurde tagasi tõtates nägi Linda, et karjapoiss oli oma pastlad trepi kõrvale seadnud. Noh, teada, kus ta selitab... Äkilise pahameelega läks Linda tagakambriisse vaatama, ja siin ootas teda juba tuttav pilt: poiss oli tooli valgema kätte tõmmanud ja uuris suure hoolega kokkukõidetud «Päevalehe» jutulisa, mida Aadu korjas ja Viljandis kõita laskis.

«Kas sul muud teha pole kui siin pilte vahtida!» peaaegu käratas ta.

«Aadu... lubas mul...» pomises ehmunud poiss.

«Tema, jah, on sulle lubaja. Kes sind siia palkas?»

«Sina mitte,» vastas poiss äkki ninakalt.

«Ah nõndamoodi! Noh, ma räägin peremehele ära, kuidas sa mulle vastasid,» ähvardas Linda, kuigi teadis juba sel hetkel, et midagi ta kaebama ei hakka. «Häbi peaks olema — suur poiss, aga nii laisk.»

«Mulle pole midagi teha antud,» püüdis Aleks vabandada.

«Laps võiks vähemalt küsida, kui öeldud ei ole. Tooks mõne ämbritäie vettki kööki. Arvad, et mina ei väsi ära, et mina ei tahaks sedamoodi siin selitada!»

Ootamata karjapoisi vastust, tormas Linda kööki tuld pliidi alla seadma, sest aeg oli lõunakeetmisega algust teha. Hetke pärast ilmus Alekski, kolistas ämbritega ja pomises solvatud inimese häälel:

«See ju poolenisti täis alles...»

«Vala siis tagapatta tühjaks, ei oska või.»

Aleks tegi, nagu kästud, ja läks kaevule. Linda puhus tuld lõkkele. Haod olid kuivad, võtsid leegi kergesti külge. Ja sellest justkui rahustunult hakkas tüdrukul oma käristamise pärast piinlik. Nagu oleks poiss päev läbi aina raamatuid vahtinud... Päevatõusuga peaaegu üheaegselt ajas ta ju Aleksi lakast alla, ja tal ometi omast käest teada, mis mekk karjaskäimisel päriselt on. Nüüd ei ole Mustmetsal see küll enam nii hull, kui temal oli, põldudele enamasti aiad ette tehtud, aga varem sa või nuta, lehmad tükivad ikka vilja...

Pole midagi, poisile kulus see õpetus ära, mõtles Linda veidi aja pärast, kui Aleks oli esimesed ämbritäied päralt vinnanud, need katlasse tühjendanud ja uute järele lonkinud. Muidu jääb veel liiga loruks, ega tal hirmsat töötahtmist ei paista olevat, raamatute vahtimine meeldib enam.

Aleks tõi teise voo, ja kui nüüd Linda ütles, et hea küll, aitab, ei teinud kuulmagi, läks uuesti.

Kui Aleks parajasti jälle kaevu juures vett ämbrisse ümber valas, ilmus õuele Aadu. Ta oli linnariides, ja linnast ta oligi tulnud, nagu harilikult natuke auru all. Ta seisatas poisi juures, jälgis, kuidas vesi ühest ämbrist teise voolas, otsis siis taskust ja ulatas karjalapsele kompveki. Ehtsa šokolaadikompeki. Aleks tänas tasakesi.

«Söö, söö, laps,» sundis Aadu teda lahkelt. «Ega te kodus šokolaadi saa. Ei saa ju, eks ole?»

Aleks pidi kinnitama, et ei saa.

«Jah, elu, elu...» ohkas Aadu. «Kui palju oli lootusi, aga kõik nad kaovad nagu suits, näe, nagu suits seal korstna otsas.» Aadu istus kaevuraketele ja poiss ei julgenud ära minna.

Aadu küsis: «Kas su isa ikka pilli mängib?»

«Ei mängi,» vastas poiss, siis parandas: «Vahel harva.»

«Aga siin, vaat siinsamas just, selle kaevu ääres, tema mängis ükskord vahel öhtud läbi. Tead, kellele ta mängis?» Aadu madaldas häält, ütles saladuslikult: «Sinu emale. Siis polnud ta veel kellegi ema, oli Marie, ja kõik. Oli kergete kätega tüdruk! Töö peale ja kõige peale. Säh-näh. Ja sinu isa, see nagu meile tuli, nii hakkas temale pillil lugusid mängima. Ja mina kuulasin kadeda moega pealt. Sest vaata, laps, mina tean õige paljusid asju, olen palju lugenud ja mõelnud, aga õigetmoodi ei mõista mina midagi. Kõik, mis ma teinud olen, on sinnapaika jäänud. Natuke mõistan mina paljutki, aga päriselt mitte midagi. Natuke olen mina siin peremees, aga päriselt ei ole. Pillil mõistan kah natuke mängida, aga päriselt mitte. Aga sinu isa mõistis. Kus ta õppinud oli, ei tea, aga mõistis. Natuke olen mina kirjamees, «Sakala» ja «Oma Maa» on minu lugusid trükki pannud, aga päriselt pole seda kah. Kes ma siis õieti olen? Mustmetsa Aadu, muu ei keski. Ei peremees, ei kirja-mees, ei pillimees. Mustmetsa Aadu, ja kõik. Üks kõlgend siin maamuna peal. Ja sellepärast ütlen mina sulle, laps, Marie ja Johannese poeg — ära ela nõnda nagu mina. Aga ära nõnda ka ela nagu minu vennad, kes muudkui ajavad raha kokku ja muu pääle ei mõtle. Kelle moodi sina siis elama peaksid? Mitte ei tea, seda mina ei tea sulle öelda. Niisugust inimest mina ei tea, kelle järgi elu sammusid seada. Mitte ei tea, mitte kohe, säh-näh.»

Aleksil oli hea meel, et Aadu lõpuks oma pobisemise järele jättis ja majja kompis. Laps ei saanud ta jutust palju aru, ainult see jäi tal meelde, et isa olla siin kaevu ääres ema jaoks lõõtsa mänginud. Nagu kõik, mis oli olnud enne teda, tundus seegi talle pooleldi uskumatuna. Ta teadis küll, et tema isa-ema siin, Mustmetsal kokku saanud ja siit paari läinud ning ära linna tulnud, aga see kõlas tema kõrvus ometi kui raamatust loetud jutt, kus kõik oli nõnda nagu tõeliselt, aga mille kohta ometi teadsid, et see on välja mõeldud.

Aleks kahmas ämbrisangast ja end vasakule viltu kallutades hakkas oma kandamit sihtkohta tarima. Ämbri patta tühjaks valanud, päris ta Linda käest trotslikult:

«Noh, mis veel kästakse?»

Talle kangesti ei meeldinud, et teenijatüdruk niisamuti teda kaman-dama kipub nagu perenaine ja peremees. Oleks veel üks peremees, aga neid on siin kaks, ja ei tea, keda rohkem kuulata. Aadu, see teeb veel kiusu kah: kui Villem teda ühte kohta saadab, siis Aadu käsib alailma mujale minna.

Linda ütles, et temal pole enam midagi vaja, tehku Aleks, mis ise tahab. Eks ole, jah, lastakse sul siin oma tahtmise järgi pilkugi olla! Kui tööle, siis: «Suur poiss juba, mis tähendab — ei jõua?!» Kui sööma: «Ise pisike kui tallatikk, aga küll jõuab enesele sisse ajada!» Niimoodi ütles küll mitte sinne, vaid mullune perenaine Vastemõisas, aga ega siingi rohkem hõlpu anta...

Poiss lonkis kõõgist välja, ja kui õuel kedagi ei märganud, tekkis loo-

tus, et äkki unustatakse ta ära, kui ta ennast enne lõunat näole ei näita. Kähku ja kikivarbail, nagu võidaks teda muidu kuhugi kuulda, jooksis Aleks laudaotsa ja ronis redelit mööda üles. Siin oli umbne ja vaikne. Poiss heitis oma asemele, kuulatas. Ainult süda togis kiiresti ja heledalt. Alt, laudast kostis mahaheitva lehma raske, kurvameelne ohe. Poiss tundis ohkaja ära: see oli Laigu, kõige rahulikum ja kuulekam ta kümnest käsualusest.

Ja samas kuulis ta otse poikvele jäänud luugi all perenaise küsimist:

«Said kesa ära?»

«Jah,» kostis Villem, ja lisas rahulolematult: «See hulkuja ilmus lõpuks.»

«Ah ilmus,» kostis perenaine samasuguselt, rahulolematult.

«Saaks ta käest selle talupoole ära osta, aga nõnda...» Peremees kõneles vaikselt, nii et kaugele poleks kuulda. Ja karjapoiss taipas, et ka tema kõrvadele polnud sealt sõnagi määratud. Seda hoolsamini ja põnevamalt ta püüdis kõnelust jälgida. Sest nii tita ta enam polnud, et perenaise mehe Villemi ja nime poolst pärisperemehe Aadu vahekordades mitte midagi imelikku poleks märganud. Aga Aleks hoidis Villemi poole, kes kiusu ei ajanud, tegi aina tööd. Kuid nüüd pidi poiss tõdema, et polnud seegi mees nii leplik ja rahulik, kui paista laskis...

«Saaks ta käest selle talupoole ära osta, aga nõnda... Isu võtab ära.»

«Jah, ei saa,» kurtis perenaine kaasa.

«Katsu ta pärast lõunat vähemasti väljale ohakaid torkima sundida,» ütles Villem. «Las läheb koos karjapoisiga, oder neid raiskasid täis.»

«Kus see poiss õige vedeleb,» sõnas perenaine selle peale. «Kari ammu kodus, poissi pole kuskil. Vist jälle kuskil põõsa all raamatut lugemas. Ma ütlesin Aadule, et ta need ära peidaks, aga ei ühti.»

Aleks hoidis hinge hirmu pärast kinni. Kui nad äkki mõttele tulevad teda siit otsida... Aga niisugust jultumust, et karjapoiss keset selget jumala päeva lakka lesima roniks, ei osanud nad nähtavasti ettegi kujutada. Mõlemad eemaldusid ja Aleks sai märkamatuks õue lipsata. Seal sattus ta kohe perenaise meelevalla alla.

«Kus sa hulgut? Mine peete rohima, kohe,» anti käsk. Ja kui poiss küllalt kiiresti põllu poole liikuma ei läinud, pahandati: «Issand jumal, kes sind küll nii laisaks on siia ilma loonud. Ema sul tubli tööinime, vist oled isast selle venimisekombe endale saanud.»

Poiss pöördus ja hüüdis:

«Mis te minu isast tahate!»

«Päris metsik,» imestas perenaine. «Just tolle Juku moodi. Too kah, nagu natuke, siis kohe... Noh mine, mine, mis sa jõllitad,» lõpetas ta ja läks lauda poole. Aga poiss seisis veel tükikese aega, väikesed käed rusikas, ja vahtis enese ette.

Aleks hoidis oma isa. Ta ei suutnud sedagi kannatada, kui ema isa kallal käristab, mida varem päris tihti juhtus, nüüd, kui isa ikka haigemaks jäi, harvemini. Aleks hoidis ema ka, aga isasse oli ta ometi rohkem kiindunud. Eks ema käristas temagi kallal alailma ja oli andnud juba hea hulga nahatäisi, isa mitte ainustki, aga see polnud põhjus vahe tegemiseks. Sest poiss sai väga hästi aru, et emapoolsed nahutamised oli ta kõik täiel määral välja teeninud. Ja isa, kes küll rihma ei tarvitanud, polnud palju lahkem ka hellitamisega. Ainult harva oli ta mõne lastest põlvele võtnud ja tuhmi häälega laulnud:

«Ptruu, sõida linna,
too lapsele saia,
meie laps on maias,
tema tahab saia.»

Ning veel harvemini võttis oma lõotsa ja mängis ilusaid lugusid. Seda lõõtspilli tuletas Aadugi meelde . . .

Niipalju õieti isalt löbu oligi. Vahel küll tuli ta rõõmsamalt koju, kuid siis hakkas ema kohe hurjutama: «Süüa pole kodus midagi, aga sina käid kõrtsis.» Isa vastas: «Vahel peab inimene kõrtsis kah käima,» istus voodiservale ja pilgutas sealt lastele kavalasti silma, millest muidugi suurt nalja sündis.

Aga harilikult oli isa kodus vaikne, nokitses midagi teha või lesis selili voodis, silmad lahti. Võis sinna ta kõrvale ronida, võis midagi ta käest pärida, aga alatihti pidi küsimust kordama — isa justkui ei kuulnud hästi. Ema seletas korra Aleksile, et isa kuuleb küll, aga ei pane tähele, isa mõtleb. «Mille peale ta siis mõtleb?» tahtis poiss teada. Ema vastas, peaaegu niisamasuguse rahulolematusega, kui Aleks täna oli kuulnud peremees Aadust räägitavat: «Ei mina tea, minule ta ei seleta.»

Aga just niisugusesse isasse oli Aleks kiindunud, ilma et ta seda välja oleks näidanud. Poiss oli varakult õppinud oma tundeid häbenema ja neid varjama. Kuid talle oli alati meeldinud, kui keegi arvas, et ta on isasse läinud, ja sai pahaseks, kui otsiti temas sarnasust emaga. Ta tahtis olla niisugune nagu isa. Ja kui Mustmetsa perenaine teda nüüd isaga sedamoodi halvustamisi paari pani, solvus ta nimelt selle pärast, et see isa pihta käis. Aleks teadis — isa pole põrmugi laisk, ainult et alati pole ta tööd leidnud ja on sellepärast pidanud kodus vahtima. Ja mida tema isa kõike teha oskab! Kogu kraami nende tuppa — voodid ja kapi ja ilusa lahtikäiva laua ja kõik on ta ise teinud, ja saapad meisterdas endale ükskord jalga.

Aleksil oli väga hea meel, et tal on just niisugune isa.

Aga Aadu rääkis isast hoopis teistviisi kui perenaine . . . Ja sellel samal ennelõunal toimus poisi mõtteis ümberpaigutus: perenaise mees, kes küll oli kunagi isaga koos koolis käinud, taandus tahapoole, loovutades soodsama koha Aadule.

Kuid siiski mitte kauaks — seniks ainult, kuni karjapoiss pärast lõunat pidi peremehega minema odrapõllult ohakaid välja torkima. Enne karja väljalaskmist pidid nad selle põlluga toime saama. Aga Aadu algul vahtis ringi, siis lesis kraaviveerel, sekka hakkas korraga kõnet pidama:

«Vaata, poiss,» hüüdis ta vaimustatult, «mis asja see väli sulle meelde tuletab?» ja kui poisile väli midagi meelde ei tuletanud, jätkas: «See oleks kui meie Eestimaa, kui siin veel parunid võimutsesid. Vaata, see vili, nii madal ja tihe ja kasutoov, oleks kui eesti rahvas, ohakad aga kui parunid, nemad on ennast eesti rahva arvel kõrgeks kasvatanud ja aja-vad oma seemneid igale poole. Aga meie, kes meie oleme? Meie oleme nagu vabadusvõitlejad, kes parunisi välja ajavad!»

Kui see vaimustav võrdlemine oleks peremeest õhutanud ohakaid agaramini torkima . . . Aga selle vastu. Aadu jäi sinnasamasse kõnepidamise paika seisma ja midagi omaette pomisema, ohakad jäid Aleksil hooleks.

Villem Kütt tõi oma karjalapse ise ära linna. Oli just rukki ja tõu vahe, pühapäev, karjase teenistuskraam oli nagunii vaja linna toimetada, aga kõige tähtsam — linnas oli koosolek välja kuulutatud, millest Villem tahtis osa võtta ja kuulata, mida siis öieti räägitakse ilmaelust, kuhu see kõik lõpuks välja jõuab. Ei olnud Villem ammuilma koosolekul käinud, soldatis-olekust saadik mitte üht korda, aga nüüd ei mällanud temagi enam koju jääda. Mitte uudishimu ei kihutanud teda, aga see märul, mis ajalehtedes ja koosolekul käis ning aina hoogu sai, oli teda kuidagi ebakindlaks, kõhklevaks teinud, ja ta tahtis natukegi ilmaasjus selgust saada.

Sellepärast võttis ta ise linnasõidu ette.

Aleks juhatas, kus nende elupaik juba teist aastat on — see asus tikuvabriku taga, kus olid sillutamata liivased tänavad, majad enamasti kahekordsed, enne ilmasõda üüriliste jaoks ehitatud puukarbid. Akendest vahtisid vankrikolina peale välja uudistavad või uurivad näod. Villem ütles vahetevahel tasakesi «nõõ» ja tegi, nagu ei märkaks ta kuskil hingelistki. Ülearu hästi teadis ta, mis mõtetega jälgitakse linnaagulis sõiduvankris istuvat taluperemeest. Sest kes siin teab, et ta on vaid koduväi, et tal endal vaid sooäärne asunikukohake. Hobune on siledaks söödud ja puhtaks harjatud, vanker mitte mõni sõnnikuveok. Ning Villem Kütt tundis, kuidas ta kõigest siinsest üle on, ja talle meeldis, et teda kadestatakse. Temasugused on, kes siinsetele vahtijatele töö ja toiduse annavad, mis need tikuvabrikud ja muud vabrikud, palju neisse töökäsi tahetakse. Kevaditi, vaata, on pool linna orjaturul koos. Ja praegugi — poisi suvise teenistusega saab Variku Juku pere, kui kokkuhoidlikult elada oskab, paar kuud läbi. Juuli pani omalt poolt veel tubli tüki soolaliha kokkulepitud tasule juurde. Jah, ilma nendeta, ilma talumeesteta oleksid linnad varsti näljas ja hädas. Seda rääkis Kivisäk Karksi koosolekul jumala õigesti: valitsus on linnasakste ja potipõllumeeste käes, nemad ajavad oma poliitikat põllumeeste arvel, kes aga need ainsad riigi ülalpidajad just on. Karksi mehed võtsid sellel koosolekul resolutsioonid vastu, kus nõudsid palju niisugust, mis Villem Kütilegi täiesti õigete nõudmistena tundusid: odavaid laene põllumeestele, pensionide ärakaotamine, valimisõigus ainult nendele, kes maksavad maksusid... Nõnda kirjutas sellest koosolekust leht, aga Villem Kütt tahtis kõike oma kõrvaga kuulda, ja sellepärast oligi ta täna, kui Kivisäk «Koidu» saalis kõnet pidi pidama, linnas.

«Seesama maja nüüd, see punane,» ütles Aleks ja kehtas end juba maha hüppama. Poiss oli elevil, rõõmus, püüdis asjatult peremehe eest seda varjata. Villem jälgis teda pahandatult, sest karjalapse koolimineki tuli liiga vara. Aga siis meenus Villemile, kuidas ise poisikesest pärast seda päästvat koolimineki sai oodatud, ja ta muigatas. Ta tegi isegi seda, mida kavatsenud polnud: otsis taskust kahekümnesendilise, ulatas lapsele ja ütles:

«Võta, osta endale kommi või mis... Sa olid päris tubli, kordagi ei lasknud loomi kurjale. Võta, võta.»

Aleks võttis mündi argelt vastu, temale tuli see niisama ootamatult kui andjalegi. Ja nõnda ilusasti polnud peremees temaga veel rääkinud. Pealegi laskis peremees, kindlasti nimme, meelest minna tema esimese karjapäeva. Siis ta oma lehma veel ei tundnud, luges neid ainult arvu järgi, ega teadnud, et ühel neist on kange komme hulkumas käia. Nii ta kaotaski selle lojuse kohe esimesel karjapäeval ära. Kui tuli kojuajamise aeg, luges üle — üks puudu. Küll ta siis otsis ja jooksis ja hüü-

dis, nuttis, ei julgenud koju minna. Perenaine tuli lõpuks ise järele. Kui luksumise vahelt Aleksist lõpuks aru sai, ütles südametäiega: «Nüüd toodi küll õnnetus kaela.» Villem aga, kui juhtunust kodus kuulis, käskis Lindal minna Varikule ja küsida, kas nende lehm sinna pole tulnud, — eelmisel suvel see elajas sihukesi tempe armastanud teha. Ja seal ta oligi. Samal õhtul pani peremees jooksikule kella kaela, et kui läheb, oleks kuulda. Kuid ei ta enam pääsenud, Aleks jälgis teda nii hoolega, et lehm lõpuks tüdis luuramast ja oma saatusega leppis.

Selle juhtumuse jättiski peremees nüüd meenutamata, aga Aleksil oli ikka kangesti hea meel tema käest kiitust kuulda.

Seni kui Villem Kütt hobust telefoniposti külge sidus, lippas Aleks õhinaga, mida ootamatu kink veelgi suurendas, koduhoovi väravast sisse ja seal kedagi nägemata trepist üles, teisele korrale. Siin käis läbi maja koridor, selle lõpus asus pliidiga laiem osa, kahel pool koridori aga paiknesid toad, neli mõlemal pool. Aleks lükkas oma toa ukse hooga pärani, jäi lävel rõõmsalt seisma. Ema triikis parajasti, tema naeratas ka ja ütles:

«Aleks tuli kodu.» Sedamaid tormas nurgas saeklotsidega (need oli isa toonud, kui üksvahe saeveskis tööd sai) mänginud Arved venna juurde, kahmas tal nii kõvasti ümbert kinni, et pidi Aleksi pikali vedama, ja karjus: «Vend tuli kodu, vend tuli kodu!»

«Mismoodi sa tulid?» küsis ema.

«Peremees tõi.»

«Peremees . . . Villem ise või?» läks ema ärevile. «Rumal laps, miks sa ta siis välja jätsid.» Ja põlle eest kiskudes jooksis välja, trepist alla. Poiss lonkis talle aegamisi järele. Ta rõõmus meeoleolu korruga hääbunud. Aga kui ta õue jõudes nägi, kuidas peremees tassib turjal tema poolt väljateenitud jahukotti, asendus see uhkusega. Ta pole veel kümneneagi, aga juba kah toitja! Õde temast vanem, kuid on hoopis vähema karja ja palga peale kaubeldud.

Aleks jättis targu endale meelde tuletamata, et Helga jäi just kevaldel haigeiks. Ema kartis juba, et isast on tiisikus külge hakanud, kutsuti arst, aga arst ütles, et kopsupõletik, muud midagi. Kuni ta terveks sai ja natuke kosus, oli õige karjaste kauplemise aeg juba läbi. Näha Helgat polnud, nähtavasti oli ta veel koju saabumata.

Villem Kütt käis ees, koti all üleaugi küürus, ema aga tõttas üksisammu tema taga ja rääkis armsa häälega, et peremees ennast ilmaasjata vaevab ja määrib, küll nemad ise, küll nemad ise . . . Aga Villem Kütt ronis kiirel sammul trepist üles ja küsis seal ähkimisi: «Kus kohta?» Ema juhatas, lõi ukse lahti, ja niimoodi jõudis jahukott ilusasti toanurka pärale.

«Lase, ma teen su puhtaks . . .» ruttas ema harjaga lähemale.

«Oota, oota, Marie,» rahustas Villem. «Seal on ju veel. Väiksem, püülikott, üht-teist muud. Varastatakse muidu ära.»

«Oh jah, ega meil või uskuda. Aleks, lähme.»

Villem Kütt jäi sedapuhku tuppa. Kui Marie tagasi jõudis, kuulas ta ükskõikselt tänujuttu liha eest, mida ju kaubas polnud.

«Pole midagi, poiss teenis selle ära,» seletas ta. «Tubli poiss oli, pole midagi öelda. Uuel suvel, kui elame, teeme vahest jälle kaupa.»

«Eks jah, eks ikka. Jumal, ma kohe vaatasin ja mõtlesin, et lastest juba abi ja toetust, ei ole enam nii hull. Oleks Johannese tervis ka paremaks minemas.»

See viimane kõlas üsna nutuselt, ja kuigi Villem oli Aleksi suust kuul-

nud, et isal on tiisikus kallal, tegi ta nüüd teadmatu näo ja päris, mis tal siis viga.

«Kopsud ikka,» seletas Marie nobedalt. «Eks ta kehva riidega pidanud talvel väljas olema, üks talve käis metsa lõikamas sedaviisi, ei õiget söömist, ei õiget ihukatet, aga kus sa pääsed, elama peab, muud tööd võtta polnud. Sealt see tal hakkas...»

Marie oleks mehe haigusest vist pikalt kurtnud ja kaevanud, aga Villem lausus julgustavalt, et tööinimene on visa hingega, küll ta praavib jälle välja. Päris siis, kus Juku ise on. Olla hommikul välja läinud, polnud väga seletanud, kuhu kohta just, aga küll ta varsti tuleb.

«Nojah, aga minul pole aega,» seletas Villem. «Mul linnas ikka asjaõiendusi ka.» Mariele ei hakanud ta muidugi seletama, missugune asjaõendus teda linna tõi, nagu häbeneski natuke, küsis, kas ta hobuse siia jätta võib. Muidugi, oleks võinud ajada ta põlluseltsi hoovi, aga seal oleks tulnud maksta, ja miks raha lausa ilmaasjata välja anda.

«Oh, eks ikka, eks ikka,» kinnitas Marie, kuigi südames natuke krielpeldas kahtlus, et mis majaperemees selle kohta ütleb.

«Ma siis võib-olla, kui tulen, näen Johanneses kah ära. Pole ammu kokku saanud,» ütles Villem Kütt ja tegi minekut.

Kuid oma koolivennaga sattus ta kohe tänaval vastamisi. Juba eemalt märkas Villem varasemast veelgi kuivetumat kogu, kes astus aegamisi, käed taskus ja pea õlgade vahel. Alles mõni samm enne Villemit tõstis Johannes loiu, ükskõikse pilgu, aga see elavnes otsekohe.

«Tohoh, keda siin näeb,» ütles ta seisma jäädes. Nad ulatasid teineteisele käe, ja Villem nägi Johannes Variku ilmesse ilmuvat justkui pilklikkust. Villem seostas selle otsekohe oma nüüdse hea väljanägemisega, kuid ei teinud seda märkama, seletas:

«Tõin su poisi ära linna, ja palgakraami kah ühekorraga. Kool hakkab ju ülehomme pihta.»

«Nojah, talumehed selle peale kangesti pahased. Küll Soots varsti paneb Riigikogus seaduse ette, et linnalapsi mitte enne karjast kooli lasta, kuni elajad laudas ja peremehed rahul.»

Villem Kütt mõtles viivu, kuidas selle torkamise peale vastata. Vastas lõpuks põiklevalt:

«Talumehel loomadega ju ka häda, kui karjast enam ei jää. Piima ja liha tahate teiegi. Kiitsin Mariele poissi, hoolas ja sõnakuulelik laps oli, tulevaks aastaks kaupleks jälle.»

«Ah oled siis nüüd Mustmetsal juba sina kaupleja ja otsustaja?»

«Omajagu mina ka. Miks sa seda pärid?»

«Noh, või mina teie asju tean. Aga ole tänatud, ole tänatud, koolivend, niisuguste sõnade eest.»

«Kuule, Juku,» ütles Villem leplikult, «ilmaasjata tulid sa ära linna. Mis elu see sul siin on! Maal ikka leivale ligemal.»

«Peremehele ka,» vastas Johannes ja muigas.

«Oleks palvekirja andnud, võib-olla oleks kuskilt uudismaakoha saanud,» ei hoolinud Villem osatamisest.

«Oota, jah, kuni hing väljas.»

«Miks? Paljud saavad.»

«Mina igatahes ei jõua seda aega ära oodata. Seda armulikkust.»

Lisas enne, kui Villem midagi vastu jõudis öelda: «Ja mis maaharija ma enam. Hing niidiga kaelas.»

«Eks see linna õhk ole seda teinud. Marie, jah, rääkis,» pomises Villem.

«Linna õhk. Kevadel käisin raudteel palke laadimas, seal oli küll hea õhk, aga igal õhtul oli palavik neljakümne ligi.» Johannes muigas, häbenes vist kohe oma kurtmist ja ütles uljalt: «Kuule, mis me ikka nii jorame, kas lähme ja istume kuskil raasike, kastame keelt, mis?»

Nüüd osutus tõeks, mida Villem lõhna järgi aimanud, aga päriselt uskunud polnud — Johannes oli juba kastmas käinud. Nõnda jah: kui kuulata, siis häda käib üle pea, aga kõrtsi jaoks raha küllalt... Villem seletas, et tal vaja ühte niisugusesse kohta minna, kus peab kaine olema, aga ta jättis hobuse neile, ja kui tuleb, toob pudeli kaasa, siis natuke teevad tagantjärele karjaseliiku.

«Kus see koht on?» küsis Johannes. «Täna ajavad hallivatimehed ennast linna kokku Kivisäkki kuulama, äkki sina kah sinna?»

«Ei mind see Kivisäk huvita, mis neid lobasid kõike kuulata, mis keegi suust välja ajab. Igaühel oma joru.»

«Ei ole see nii joru ühti. Kõik sihivad sinna, kuidas töörahvast kõvemini koorida saaks,» ütles Johannes vaikselt.

«Sinul on ikka omad jutud,» laitis Villem.

«Jah. Ja peremeestel omad.»

«Kui talud kõik pankrotti jääksid, ei tea, mis te siis peale hakkaksite.» Villem Kütt kippus juba ärrituma. «Talumehed ju need on, kes seda siin siinamaale toidavad,» tegi ta käega kaare enda ümber.

«Jah, jah, justament,» muigas Johannes. «Peremees on see toitja ja õnnistegija. Sinul kah juba seesamane kaagutus selge.»

«Kuule, koolivend, ma võiksin sinugi sõnu kuidagi nimetada, aga... olgu peale.»

Ja Villem Kütt, Mustmetsa talu koduväi ning poolenisti peremees, hakkas hüvasti jätmata edasi astuma. Juba ta kahetses, et oli hobuse Variku Juku akende alla jätnud ja peab sinna täna veel korra minema.

Ah mis, rahustas Villem ennast, mis selle hädavarese norimistest nii väga välja teha. Ise ei oska oma eluga hakkama saada, ja siis on teised, kes paremini toime tulevad, süüdi kah veel! Ega vist ikka muidu räägita, et linna jooksevad need kokku, kes tööd ei viitsi ega mõista teha, kogunevad seal karja ja hakkavad karjuma ja ei tea mis tahtma. Jukul ei paistnud juba noorest peast seda õiget töötahtmist, rändas pealegi ringi, miski talle ei kõlvanud. Ja nii kergemeelne, kui ta kõiges asjas oli. Kuidas ta selle naisegi võttis — nagu laadasõidult. Ja tormati linna hea ja hõlpsama peale. Tehakse veel kari lapsi kah endale kaela, siis ollakse hädas ja siis on kogu maailm süüdi. Siis hakatakse peremehi taga kiruma.

Nõnda omaette pahandades oli Villem Kütt üle Valuoja Maakiriku ligidale jõudnud, kui teiselt poolt teed keegi mustas pluusis ja baretiga mees talle korruga järele tormas, tal käest kinni kahmas ja paigale sundis.

«Keda ma näen!» öeldi kähinal ja teda puuris tige silmapaar. Vilemle meenus otsemaid Variku sulasekamber. Jah, see oli Pedmanson, ei keegi teine. Kunagine Rinnu rentnik oli nüüd ilma vurrudeta, näost vanem, aga ta vaenulikkus oli ennemini ägedam kui loium. Ja Villem Kütil hakkas äkki kõhe. Palju ta seekord kohtus sai... neli aastat vist, nüüd on muidugi ammu lahti...

Pedmanson lõõtsutas, hoidis ikka endistviisi kramplikult Vilemi käsi-varrest, nagu kartes, et teine plehku pistab.

«Lase lahti!» käsutas Villem Kütt oma ehmatust varjates, ja ise-enda järsk hääl tõi talle enesekindluse tagasi.

Pedmanson lödvendas aegapidi, nagu vastu tahtmist oma haaret. Villem Kütt rapsas enese vabaks, astus veidike eemale. Pedmanson muhatas, ajas käed tasku.

«Ahaa,» ütles ta, «peremees läheb Kivisäkki kuulama. Noh, mine pealegi ja kuula, kuni me veel laseme.»

«Nagu oleksid sina see käskija ja keelaja,» muigas Villem Kütt omakorda.

«Mine, mine,» ütles Pedmanson uuesti. «Aga pea sa seda meeles ja ütle oma Variku parunile, et varsti tulen ma tagasi saama, mis minu jagu. Et siis kõik praavis oleks.»

«Kaikakeerutamine sul ammu selge, mõni ime, et kaikameeste kil- da hakkasid,» vastas Villem Kütt põlglikult.

«Tookord ei saanud päris pihta,» lausus Pedmanson. «Aga kui sa teistki korda ei mõista õigel ajal eest ära minna, ei ma siis enam su peakolust mööda taba.»

«Imelik küll,» tähendas Villem Kütt, püüdes oma häälele pilkavat tooni lisada. «Mina olin vabadussõjas, sõdisin, aga sina, vabadussõjane, lubad minuga arveid hakata õiendama.»

«Sina oled nende isehakanud parunite tallalakuja, muud midagi, ja pikka juttu meil sinusugusega ei tule, ära looda.»

Vastaskõnniteelt hüüti Pedmansoni, seal ootasid teda veel kolm samasugust baretimeest.

«Seekord oleme sinuga rääkinud, ära aga jälle mu sõnu kõrvust mööda lase,» ütles Pedmanson ja jooksis oma kaaslastele järele. Villem Kütt aga jätkas teekonda «Koidu» seltsi sihis. Ta tundis ennast linnas äkki kui vaenulikus ümbruskonnas, põrnitses vastutulijaid valvsalt ja tigidalt.

Koduvärvavas nägi Johannes seisvat oma nooremat, kuueaastast poega Arvedit. Poiss näis tõsine ja asjalik.

«Mis sina siin seisad?» päris isa.

«Ema käskis,» seletas Arved tähtsalt. «Me Aleksiga järjekorras valvame seda hobust.»

Ahaa, Villemi hobune ju siin... Vaata aga, vaata, vanker ja rakmed uued, suksu ise kui Variku tallist toodud... Johannes muhatas, sasis lapse pead.

«Kui ema käskis, siis valva hoolega.»

«Aleks toodi selle hobusega kodu,» teatas Arved. «Aga Helgat veel ei ole.»

«Küll tuleb Helga ka, ära muretse.» Isa tahtis värvavast sisse minna, aga poeg küsis, kus ta käis.

«Kõrtsis käisin, poja,» vastas isa.

Toas oli Marie söögitegemisega kangesti ametis. Koridorigi tungis praetud peki lõhn. Johannes pidi veel kord ära kuulama teate, et Villem ise toonud Aleksit ära linna.

«Küsis sinu järele kah, jättis hobuse siia, tuleb pärast uuesti läbi,» seletas naine õhinaga. «Et sa nüüd kodu jääd, kuhugi jälle hulkuma ei lähe.»

Johannes heitis saapaidki jalast võtmata voodisse.

«Jälle paha või?» päris naine. Mees tegi käega ebamäärase liigutuse ja küsis omakorda, kas Aleksit ei olegi kodus.

«Ütles, et läheb vaatab korra linna. Lapse asi, lasksin tal minna.»
«Villemiga saime uulitsa peal kokku,» ütles Johannes alles nüüd.
«Ah soo,» sõnas Marie selle peale, ootavalt.
«Ei ta mujale läinud kui Kivisäkki kuulama. Anna mehele talu kätte, kohe hallparunitega mestis, kohe jutud nagu Variku Hansul. Ei vahet mingit.»

Marie jäi oma meest tunnistama.

«Issake... Kas juba jõudsid ta'ga õiendama hakata!» hüüatas naine pahandamisvalmilt.

«Aga kust sa tead, võib-olla hakkas just tema, see su Villem, õiendama?» küsis Johannes muigamisi vastu.

«Kui ka hakkas, pead sina kohe vastu haukuma!» taipas Marie tõde.
«Issand, oled ka sina üks inimene! Seal, kus tarvis oleks sõna öelda ja enda eest seista, seal sa oled kui lammas, aga kus vaja ei ole, seal ei oska sa suud pidada. Purjus oled või?» Naine tuli voodi ligidale, vahtis meest hoolega, aga siin toanurgas oli liiga hämar, et õieti mehe ilmet midagi välja lugeda. Kuid Johannes ütles ise:

«Ei, ma ei ole purjus. Paisi Peeter ostis pudeli õlut, rohkem pole midagi suhu saanud.»

«Kus sa selle nüüstajaga jälle trehvasid?» muutus naine aina pahasemaks.

Johannes jättis vastuse võlgu, vahtis värvimata punnlaudadega löödud lage. Marie ruttas pliidi juurde tagasi ja tänitas sealt:

«Nüüd said jälle tött ära öelda, eks ole! Teine tuli, tõi hea poolest suure tüki pekki kaubale peale, olla veel Aleksilegi kakskümmend senti andnud, kiitis poissi, Aleks oleks võinud tuleval kevadel jälle Mustmetsale minna, aga mis sina teed! Ükskord sa ka teiste inimeste moodi elama ei õpi!»

«Ei ma nüüd enam õpi,» lausus Johannes naise sõnavoolu otsa, ja Marie, kes alles hoogu hakkas minema, vakatas otsemaid, kummardus sügavale pliidi kohale.

«Marie,» ütles mees veidi aja pärast.

«Noh?» Naine püüdis ikka rahulolematust teeselda.

«Ilmaasjata sa mulle tulid.»

«Mis juttu sa nüüd jälle räägid,» pomises Marie.

«Kuidas sa...» alustas mees, aga ajas ennast äkki üles, võttis pint-saku seljast, kohmas: «Lähen kuuri, kõksin natuke puid,» ja ruttas uksest välja.

Sealt, puukuurist, leidiski ta üles ootamatu külaline. Heinluht oli nüüd ta nimi, aga enne oli ta Kera. Poliitikategemise, aiva poliitika-tegemise pärast ta papa käest saadud nime ära põlgas ning uue, ilusakõlalise asemele võttis. Kui Johannes alles linna asus, oli Kera-Heinluht kõva proletaarlane, see kõige punasem, mis avalikult veel üldsegi sai olla, pidas käremaid kõnesid, söimas pursuisid ja sotsiaaljuudaid eesotsas ülemhärrassotsi Maramaaga. Valitigi ta linnavolikogusse, ja ei mõistnud sealgi nalja. Aga tunamullu pani seesama ülemhärrassots mehe töötatööliste üle kupjaks, ja juba kippus ta nende kallal karjuma, volikogus jäi hoopis vaikseks. Töölisühingus aga hakkas aina ägedamalt rääkima, et neil ei tule poliitikaga tegemist teha, nemad ei ole mingi erakond. Üle hulga aja oli siis Johannes püsti tõusnud ja midagi kõnesarnast maha pidanud, kus ta läätseleent meelde tuletas. Pärast seda Heinluht Johannest sama hästi kui ei tundnud enam, ja kui

Johannes tööbörsil hädaabitööle pääseski, siis ikka kõige viletsamale ja viimases järjekorras.

Ja nüüd seisis Heinluht Johannes Variku kuuriuksel, pahvis paberossi, vidutas oma kombe kohaselt silmi.

«Jõudu kah!» ütles.

Johannes tonksas kirve raiepaku sisse püsti, venitas oma «tere-tere» vastuseks.

«Jalutasin siit mööda, mõtlesin, et tulen ja vaatan, kuidas sa ka elad. Pole ammu näinud. Tahad, tee suitsu.»

Heinluht sirutas paberossipaki lahkelt ettepoole, ja suits võetigi vastu.

«Kõhnaks oled sa jäänud,» vangutas Heinluht pead. «Mis töö peal sa praegu käid?»

«Kaevutorusid teen Schmidti juures.»

Heinluht vangutas uuesti pead.

«Sulle kuluks midagi kergemat ära. Jaa... Ainult kust seda kergemat võtta... Oot-oot, mul tuli meelde! Linnal pidi pumbamajja meest vaja minema, äkki ma saan su heaks linnavalitsuses rääkida.»

Johannes Varik silmitses kutsumata külalist imestunult.

«Kust see lahkus äkki?» küsis ta.

«Noh, me ikka tükk aega kokku puutunud, tööühingus mõlemad... Kuule, ega sa ära ei ole unustanud, et ülehomme on meil Valuoja koolimajas koosolek?»

«Ei ole. Pais rääkis, sina olevat selle kokku kutsunudki.»

«Noh-jah. Aeg on niisugune, ei või kõrvalt vaadata, peab kaasa lööma, aeg on meie ühing elu keskele tuua, temale õige siht anda,» rääkis Heinluht kiiresti.

«Misukesest sihist sa räägid?» muutus Johannes tähelepanelikuks.

«Kui me tööliste ühing oleme, siis peame meie ka tööinimeste meeleolusid arvesse võtma ja nende järgi oma tegevust seadma,» ütles Heinluht. «Meie peame nendega kokku asuma, kelle põhimõte on töö ja õiglase äraelamise võimaldamine igale töölisele. Aga meil Pais ja Viira ja Luts just söimavad neid mehi igasuguste sõnadega. See on sellepärast, et nemad tahavad ise juhtisid mängida, ei salli kedagi teist. Sina, Varik, oled tõsine ja aus mees, seda teavad kõik. Sina võta sellel koosolekul õige sõna ja ütle, mis sa nendest tegelastest arvad. Sinu sõna võetakse kuulda, ma olen selles kindel.»

«Oota, oota,» talitses Johannes teist. «Sa räägi täpsemalt, kes sinu meelest need äraelamise võimaldajad peavad olema.»

«Noh, vabadussõjalased, kes teised! Ega ometi kogumehed, äh-heel!»

«Ah või juba on kaikakeerutajad sulle armsaks saanud,» muigas Johannes Varik. «Vaata, et on viimane aeg nende hulka pääseda. Mine, miks sa meie ühingat sinna segad! Või kardad, et üksi ei võta Hitleri jüngrid sind vastu?»

«Ära hakka jälle, Varik,» püüdis Heinluht leplikkust säilitada. «Kas sa siis ei näe ega kuule, mis ümberringi käib? Ära tee ennast kurdiksi ja pimedaks. Suur enamik töölisrahvast on vabadussõjalaste poolt, seda saad sa näha, kui nende põhiseaduse eelnõu hääletamisele läheb. Aga enamiku tahtmist peab ju ometi kõige ülemaks pidama, see on demokraatlik põhimõte.»

«Selles on sul küll õigus, et nende poolt ollakse rohkesti,» lausus Johannes aegamisi.

«Ja mis siis enam... Kui nendega on enamik rahvast, siis peab neil

ju kõige suurem õigus olema. Ega rahvas ometi rumal ole, tema peab teadma, kelle poolt olla.»

«Rahvas ei ole rumal, aga inimesed võivad olla,» vastas Johannes. «Rahvas kestab ajast aega, aga inimesed enamasti näevad ainult oma tänaseid kasusid.»

«Õige imelik. Kes siis rahvas on, kui mitte inimesed.»

«Sina oled inimene, aga rahvas sa ometi pole. Ja inimene oled sa üpris kohe santi tõugu,» ütles Johannes.

«Sa oled vist naisega täna tülis, aina norid,» katsus Heinluht naeratadagi.

«Mul vaja puid üles viia, nii et nägemiseni,» ütles Johannes ja asus pliidipuid sülle korjama.

Heinluht vaatas mõne hetke pealt, aga siis nähtavasti leidis, et kaubalesaamiseks pole mingit lootust.

«Hea küll, Varik,» sõnas ta peaaegu lõbusalt. «Ära sa ainult pärast kahetse.»

Ta oli juba poolele õuele jõudnud, kui Johannes hüüdis:

«Pea'nd, aga kuidas selle pumbajaama kohaga jääb?»

Heinluht näitas trääsa, ilma et oleks vaevunud seismagi jääma.

TÖÖTA TÖÖLISTEL TULEB KIBE TALV

Sügise tulekuga jõuab lähedale ka see aeg, mil hakatakse tööbörstile registreerima töötäi töölisi. Viljandis on registreerimisega algust tehtud tavaliselt 1. novembril, kuna enne 1. detsembril töötäi töölisi nüükuinii ei saa saata avalikele hädaabitöödele.

Milliseks kujuneb töötute arv ja olukord sellel sügisel ja talvel Viljandis, on raske ennustada. Igatahes on tunduvalt kärbitud neid eelarveid, mis Viljandi linnavalitsuse poolt esitati ministeeriumidele hädaabitööde krediidi saamiseks. Jäänud on ainult mõned krediidid teedeministeeriumi arvel. Siin lubatakse summasid hädaabitööde läbiviimiseks päämiselt kruusasõelumiseks ning kivikillustiku valmistamiseks. Krediite on Viljandile kärbitud päämiselt selle tõttu, et Viljandi lähedal tulevat talvel nüükuinii hädaabitööde korras suurte magistraalkraavide kaevamised ning pääle selle on ette nähtud rida metsatöid. Sääil võivad töötud leida tööd.

Kuna läinud talvel hakati registreeritud töötäiile jagama toetuseks leiba, siis sarnane asi eelseisval talvel enam kõne alla tulla ei saa. Lootus prüileiva saamise pääle tuleb kõigil töötäiil maha matta.

Kibedaks teevad töötute elu ka uued seadused. Nimelt peab iga töötäi linnas elama vähemalt 12 kuud, siis saab ta alles õiguse hädaabitööle minnekuks. Seda õigust kitsendavad aga veel terve rida mitmesuguseid teisi kurje punkte. Nimelt peab töötäi esitama tõenduse, et ta aastas vähemalt 8 nädalat on olnud tasutaoovas töös, välja arvatud kevadised hädaabitööd, töötäi ei või olla üle 60 protsendi töövõimetu, ei saa töölemineku õigust siis, kui mõni perekonna liige omab kindla teenistuse, kellel kinnisvarasid, põldu või aiamaad, kellel perekonnas töötäijaid, kelle vanemad omavad kinnisvara linnas, talu maal või mõne tulutoova ettevõtte, kellel renditud maad põllu- või aiamaaks, kui neil on olemas lehm või hobune, kui töötäija mees või naine on kindlas teenistuses ja

lisaks kõigile ei saa hädaabitöödele mineku õigust ka hooajatöölised, nagu müürsepad, puusepad jne.

Nagu näha, on nõuded õige kärejad ja kui võtta ettekirjutusi täpselt, siis pääseb väheseid sellest sõelast läbi. On ju näiteks aiamaad Viljandis ligi 1000 kodanikul üksinda. Sellest kõigest võib oletada, et hädaabitöödele saatmise õiguse saavad länudaastastest töötust eelseisval hooajal märksa vähem töötuid. Registreerida neid vastav seadus lubab, aga paljast registreerimisest pole mingit kasu. Vähe on ju neid eraisikuid, kes tööta töölisi vajavad tööbörsilt ja seega töötud siit tööd leiaksid väljaspool riiklikke ja ühiskondlikke hädaabitöösid.

21. septembril tulevad Tartus kokku tööbörside tegelased ühiseks nõupidamiseks, kus püütakse selgitada tööta tööliste korraldust üle riigi.

Septembri teisel pühapäeval sõitis Aleksander Varrikoff ootamatult Variku õueväravasse. Ta tuli taksiautoga ja üksipäini. Seni kuni ta autost välja ronis, oli peremehele tulijast teatatud ja Hans Varrikoff läks vennale trepi peale vastu.

Kõik majalised panid tähele, et auto ei sõitnud minema, vaid nihkus värava eest natuke kõrvale ja jäi tara varju ootama.

Vennad läksid majja.

Harilikult käis Aleksander Varrikoff oma sünnikodus suviti. Siis teatas ta sellest aegsasti ette, ja tema tulekuks seati kõik korda: pruuliti õlut, tehti tegu värsket leiba, köeti saun, kohendati asemed aita. Peeni roogi ja lõhnavaid vanne sai ta linnas küllalt, siia tuli Aleksander Varrikoff muud otsima.

Tänavu ei olnud teda suvel tulnud, oli vennale linnas öelnud, et tööasjad ei anna mahti, pikemalt midagi seletamata.

«Me just sõime lõuna ära, lasen sulle lauale tuua?» küsis vend, kui nad peretoast läbi läksid.

«Pole vaja. Olen söönud,» vastas Aleksander kuidagi kärsitult.

Tagatoas, mis paari aasta eest oli linnamööbliga sisustatud, istus Aleksander tugitooli ja lausus otsekohe:

«Sa pead mind aitama, vend.»

Hans ei vastanud, toetus tooliservale, ristas põlvedel sõrmed.

Mitu minutit istusid ja vaatasid nad vastastikku, ilma sõna lausumata — Aleksander ainiti, ootavalt vanemat venda, Hans aga kuidagi moodi nõnda, et vaatas nooremale vennale otsa ja ei vaadanud ka.

Lõpuks jätkas Aleksander küsimusega:

«Sa «Oma Maast» lugesid — et Baars oma varanduse naise nimele kirjutas? Kõik, kuni seljariieteni.»

Hans noogutas, ikka veel ei teinud ta suud lahti.

«Baarsi pank on lõhki minemas,» jätkas Aleksander. «Lootus on veel, et ta Krediidipangaga ühendatakse. Baars ajab neid asju, aga kui see ka korda ei lähe, siis ei ole muud kui moratoorium.»

«Nojah,» kohmas lõpuks Hans kui enesestmõistetava asja kohta.

«Baarsist sul muidugi kahju ei ole, vastupidi,» ütles Aleksander. «Ja mis minulgi temast. Aga häda on selles, et selle Kreugeri afääriga tekkis mul Sakala Pangale katmata võlg — kümme tuhat. Ma, loll, kui Kreuger oma monopoli asutas ja tikuvabriku ära ostis, võtsin sealt mitte raha, vaid tema kontserni aktsiaid. Need paistsid tulusamad olevat. Aga kui Kreuger endale kuuli pähe kõmmutas, jäi neist ainult paber. Noh,

ja muidu kah pole mul päriselt vedanud, on tulnud kahjusid kanda. Tead ise, missugune kriisiaeg praegu on. Oma talu, mis mõne aasta eest ostsin, pidin poolmuidu maha müüma. Veel üht-teist pidi käest ära andma. Baarsiga sain võla osas kokkuleppele, nii vaikselt omavahel. Siis ma ei aimanud, et see vana rebane juba pankrotti ette valmistab ja ise sellest puhtalt välja katsub tulla. Ma uskusin, et mina olen see, kes mäele jääb. Aga kui nüüd pangale moratorium kuulutatakse, komisjon määratakse, siis hakatakse minult ju nõudma.»

«Jagu varandust sul naise nimel,» lausus Hans.

«Nojah, maja ja sisseseade, linavabriku aktsiaid peotäis. Aga ise sa mõistad, mis maksujõuetuks tunnistamine minusugusele tähendaks. Mis advokaat ma siis enam oleksin! Et edasi tegutseda, on mul praegu vaja oma hea nimi päästa. Küll muuga hakkama saab, kui ajad paranevad, ja...»

«Millest nad paranevad,» ütles Hans järsult.

«Ei või olla, et ei paraneks,» kinnitas Aleksander, sest muud ei jäänud tal üle, uskus ta ise või ei uskunud. «Ja siis ma maksan sulle kõik kõvade protsentidega tagasi — annan viisteist protsenti!»

«Ja palju sa siis tahad?»

«Kuus tuhat krooni,» ütles Aleksander kiiresti ja nii rahulikult kui sai.

«See raha on mul olemas,» noogutas Hans Varrikoff. Vend tõusis poolleidi toolilt, nagu oleks ta raskuse alt välja pääsenud ja õhku kerkima hakanud. «Kuid see raha jääb ilusasti sinna, kus ta on.»

Aleksander vajus istuma tagasi.

«Nõnda,» sõnas ta, end kogudes. «Miks?»

«Keegi ei taha oma rahast lahti saada.»

«Kuidas sa lahti saad! Ma ju ütlesin, et maksan sulle...»

Hans Varrikoff kahmas peoga õhku, sirutas kokkusurutud rusika venna nina ette ja seal lükkas sõrmed sirgeks.

«Sellega maksad? Kui sa neid Kreugeri pabereid ostsid ja muid mehkeldusi tegid, siis sa minu käest nõu küsimas ei käinud. Sa olid endale uhke — vaat mis mina, raha tuleb ise, ilma vaevata! Meie selle aja sees tegime siin tööd, harisime sood üles, parandasime karja, tegime rohumaid, torutasime põldusid. Minu raha on sealt. Ja seda ma su Baarsile ja kes te seal kõik olete, asja ees, teist taga küll ära ei kingi, seda ei maksa sul loota.»

Nüüd oli Aleksandri kord vaikida. Ta hingas raskelt, tal oli enda talitsemisega tegu.

«Olen ma sinule siis võõras või...» pomises ta lõpuks.

«Minule mitte, aga minu rahakotile küll.»

«Sa ära unusta, et minu pojast, Albertist, tuleb ka sinu varanduse pärija. Ja kui sa nüüd...»

Hans katkestas ta veenmiskatsed.

«Noh, seda on veel vara ennustada, ma võin uue naise võtta, ja olgu kuidas tahes, ega ma surema kavatse nii pea hakata.»

«Ja kes meist seda kavatsenud on,» pomises Aleksander.

«Mine küsi Aadu käest, äkki temal on sulle anda,» ütles Hans.

«Ma ei sõitnud siia nalja viskama,» ütles Aleksander järsult.

«Nali oleks see, kui ma sulle selle raha tõesti annaksin. Ja talu haamri alla laseksin. Meie perekonna põlise talu.»

«Ei Variku nende mõne tuhande pärast veel haamri alla läheks. Ja

teil, talumeestel, igasugused raudvaraseadused kaitseks ees, küll Soots ja Päts teie eest hoolt kannavad.»

«Aga mis oleks meie rahvast ja riigist järel, kui talumehed oma hoolega seda tasa ei teeks, mis teie seal linnades, suured härrad ja äri-
mehed, laiali lagastate ja maha priiskate! Ilma talumeheta oleks kõik ammu uppis ja kommunistid valitsemas. Ja näe, kui häda käes, jooksid sinagi talumehe juurde.»

Aleksander Varrikoff tõusis ja hakkas mööda tuba käima.

«See ongi meie õnnetus, et me niimoodi üksteist hurjutame, selle asemel et oma ühistest huvidest aru saada. Päts söimab Tõnissoni, Tõnisson Pätsi, nüüd veel Einbund kah oma kamba kokku pannud ja teeb kisa kaasa. Asi jõuab juba sinnamaale, et põllumeestekogud, need sinu partei mehed, läksid sotsidega paari — saaks aga valitsema! Olgu küll, et need sotsid on meie sotsid, ikkagi. Tänapäevast unustatakse homme. Peaks aga ometi selge olema, et nii linna kui maa ettevõtjatel on ühised põhihuvid...»

«Sa räägid sellest Tõnissoni põhihelist,» muigas Hans Varrikoff.

«Ei. Põhihuvist. Mis seisab selles, et ettevõtjate klass, olgu ta siis talu või vabriku omanik, ei raiskaks oma jõudu selle pärast kisklemisega, kas võipreemiat maksta kümme senti rohkem või vähem...»

«Minule on see väga tähtis. Neist sentidest mu kroonid on kogunenud.»

«Kümme senti rohkem või vähem,» kordas Aleksander Varrikoff kannatlikult, «on ministriks Soots või Einbund, vaid et me püüaksime luua kõigile ettevõtjatele soodsa konjunktuuri ning kindlusetunde. See on tähtis. Aga niisuguste isehakanud poliitikategijatega nagu Soots või Tupits või Einbund...»

«Jäta rahule kindral Soots ja Tupits!» käratas Hans Varrikoff. «Need mehed on lihtsad mehed, ei oska nii peenikeselt rääkida kui need su linnavurled, aga nad on õiged eesti mehed!»

«Soo, ongi Riigikogu moodi,» muigas Aleksander Varrikoff. «Eh, venas, nii ei jõua me kaugele.»

«Oota, kuni talumehed saavad oma presidendi ametisse, siis näed,» lubas Hans Varrikoff uhkelt.

«Siis te näitate? Kaotate linnad maa pealt ära ja hakkate kõik pasteldes ringi patseerima? Ma saan aru, kui Kivisäki-taoline metsatagune lollpea niimoodi asju jagab, aga sina kah... Noh, ükspuha, ega üks eesti Hitler halvem poleks kui praegune vürtspoodnikkude Riigikogu. Ainult ma kardan, et seda Hitlerit ei pane mitte teie pukki, panevad hoopis vabadussõjalased. Need on hakkajad mehed, oskavad söimata, ja rahvas kuulab. Sest mis meeldib rahvale rohkem kui rikaste ja ülemuste söimamine.»

Hans Varrikoff enam ei vastanud, näis mõtlevat mingeid oma mõtteid.

«Hea küll,» ohkas Aleksander Varrikoff. «Vaidle või mitte, mis mõtet siin sellel... Võib-olla, vend, sul on isegi hea meel, et ma niimoodi vahele jäin? Ah? Et isa pani mu kooli kergema elu peale, sina pidid aina rühmama, aga näe, mis kõigest välja tuli?»

«On küll hea meel,» ütles Hans Varrikoff, ikka ühesuguses poosis edasi istudes. See vastus tuli Aleksandrile nii ootamatult, et ta vakatas, justkui oleks tal hing rindu kinni jäänud.

«Ma ju tean küll, kuidas sa minust mõelnud oled, härra advokaat.»

«Päris kurat lahti. Oma vend!»

«On see siis kellelgi teistmoodi? Ainult et enamasti inimesed ei ütle välja, mis nad päriselt mõtlevad. Mina ütlesin, mis ma ikka su ees varjan. Ära karda, kui sind nälg ja külm ähvardab, tuleb su vend sulle alati appi, Varikul leiata peavarju sina ja su pere, kui vaid soovite. Aga niisuguse äparduse peale ma küll ei hakka sinuga kaasa ohkima.»

«Olgu,» viskas Aleksander Varrikoff üheainsa sõna ja vennale enam pilkugi heitmata astus toast välja. Kui Hans Varrikoff paari minuti pärast talle järgnes, kuulis ta veel vaid kaugeneva auto surinat.

«Endal rõngas juba kaelas, aga saksa kombel peab treppi sõitma,» pomises peremees viimaseks kommentaariks.

Vaevalt oli ta tuppa tagasi saanud, pikali heitnud pühapäevapuhkust pidama, kui tüdruk teda uuesti kutsuma ilmus — peremehe kõige noorem vend tulnud.

«Mis sellel vaja...» pomises Hans Varrikoff tusaga, kuigi teadis, et Aadul midagi erilist ei võinud vaja olla, igatahes niisugust mitte kui Aleksandril. Peremees ajas end istuli, kuid siis mõtles ümber, laskus uuesti selili voodisse ja käskis: kutsugu tüdruk vend siia.

Aadu, nagu magamiskambrisse sisse jõudis, päris kohe, et kas Aleksander juba ära läinud.

«Kust sa tead, et ta siin oli?» küsis Hans Varrikoff pahaselt.

«Säh-näh, Liina karjamaalt näinud, kuidas üks automasin teie teetsast sisse käänas, kes see teine ikka niimoodi sõidab kui Aleksander,» seletas Aadu.

Hans Varrikoff ei kostnud selle peale midagi.

Aadu sõandas alles tükikese aja möödudes uuesti küsida:

«Mis tulist tal taga oli, et nõnda kärvesti ära käis? Mina ikka mõtlesin, et ta tuli kodupaika vaatama, et saame kõik kolm vända kokku, et räägime siis sellest...»

«Millest?» peaaegu käratas siitperemees.

Aadu oli siinemaale püsti seisnud, aga nüüd toetus tooliotsale.

«Vaata, see meie nimi ikka... See nii ära solgitud, ei ole üldse eesti nimi. Meie vanaisa ta laskis omal aal niisuguseks kirjutada, nii me oleme jäänud, aga meie suguseltsi õige nimi on edasi Varik.»

«Mis meie praegusel nimel häda?» Hans Varrikoff keeras vaevalt pead, et nooremale vennale põlglikku pilku heita. «Isale kõlbas, meile enam ei kõlba.»

«Kallis vend, siis oli teine aeg. Aga nüüd on üles kutsutud, et eesti mehel olgu ka eesti nimi. Sellepärast mina mõtlesingi, et...»

«Sina ka midagi mõtled!» urahtati voodist. «Sina ka midagi mõtelda oskad! Sa parem tee tööd, pea talu, ole peremees, ära lase igasugustel juhuseotsijatel seal valitseda.» Nüüd ajas Hans Varrikoff ennast istuli, ta näost paistis põlgus ja pahameel. «Sa peaks endale niisuguse nime võtma, mis üldse meie suguseltsi nime moodigi ei oleks! Häbi teed sa meie nimele! Laiskvorst! Lupard! Katsu, et sa mu majast kaod!»

Aadu silmitses vända kohkunult. Hans oli talle ennegi üht-teist öelnud, aga niisugust veel mitte, ja veel polnud teda isamajast välja aetud. Nüüd oli siis seegi lõpuks sündinud.

«Kallis vend,» kostis Aadu veidi väriseva häälega, «on ennegi juhtunud, et kes teisi põlgab, saab ka ise lõpuks põlatud. Ja kes teise ees ukse suleb, ise lõpuks peavarjuta jääb.»

«Minul on siit ainult üks tee — jalad ees,» vastas Hans Varrikoff juba

pisut rahunenult. «Ei ole karta, et Varikul kohtupristavil või kellelgi niisugusel tegemist tuleks.»

«Issanda teed on imelikud, ja keegi ei oska oma saatust ette aimata,» ütles Aadu nõnda, et ta vend talle äkki ärevusega otsa vaatas ja siis kuidagi kiirustades sõnas:

«Ei ole ma su eest selle maja ust sulgenud, aga tule siis, kui sul on asjalist juttu rääkida, tule siia kui õige mees.»

Kuid Aadu ei vastanud enam sõnagagi, vaid komberdas uksest välja.

Aleksander Varrikoff laskis auto peatada esimeste linnamajade juures, maksis sohvrile ohtralt, ja keeras mööda Reinu teed alla Valuoja poole.

Nüüd, kui ta teadis, et kõik katsed maksujõuetusest pääseda on luhtunud ja kuskilt pole enam abi otsida, tundis Aleksander Varrikoff ime likku ükskõiksust. Kuni oli veel võimalusi midagi ette võtta, mingit väljapääsu leida, tegutses ta vihase järjekindlusega. Ei olnud vend Hans sugugi ainus, kelle poole ta abi järele pöördus. Hans oli õieti olnud viimane, hädapärane võimalus, kelle juurde tuli minna kaotajana. Eks oli ju Hans alati äritsemisega teenimise peale viltu vaadanud, Aleksander teadis seda, kuid lootis siiski, et vanem vend nimelt abistava käe ulatamises rahuldust leiab. Tundku ennast targemana ja õigemana, peaasi, et annaks need hädavajalikud kuus tuhat krooni. Aga tuli välja, et Hansule pakkus sootuks suuremat rahuldust tema hättajätmine.

Eks tuletas kompanjon Tiefki, kui Aleksander Varrikoff oma hädas tema poole pöördus, talle meelde ta kunagist äraütlemist. «Ma ükskord andsin sulle võimaluse Baarsist lahku lüüa ja meie hulka üle tulla,» ütles ta. «Siis sa ei tahtnud, arvasid võivat igalt poolt oma kasu lõigata.» See osutus tõesti veaks. Võib-olla otsustavaks...

Hea, et ta omal ajal osa aktsiaid ostis naise nimele, et Melita kaasavaramaja samuti jäi ümber vormistamata. Muidugi, seda pole palju, aga korraliku sissetuleku kindlustab see naisele ja pojale ometi. Ja korragi ei tulnud talle mõttesse panna oma raha ja positsiooni päästmiseks mängu see naise nimel olev varaosa.

Kui kaua nad Melitaga elasidki? Mõtles ometi — kakskümmend kaks aastat tervenisti! Äiapapa oli natuke naljamees ja tahtis, et nad pulmad peaksid 11. novembril 1911 — 11. 11. 11. Uue kalendri järgi oleks see... kahekümne neljas november vist. See oli harilik ärimehelik naisevõtt, tema esimene suurem ja õnnestunud tehing. See andiski talle õigust-öelda võimaluse tegutsema hakata. Melita paistis pigem kui paratamatu lisand kaasavarale. Ta oli välimuselt väljapaistmatu ja tundus mehe meelest tuimana, neitsiliku vanatüdrukuna, kuigi Melita oli abielumisel vaid veidi üle kahekümne. Kuid mis aasta edasi, seda rohkem hakkas ta oma naist hindama. Mitte ainult kui head perenaist ja hoolitsejat kaasat, vaid aina sagedamini mõtles ta Melitale mingi tänuliku õrnusega. Naise delikaatus, mõistvus ja ometi ka ennast märkamatuult maksuma panev järjekindlus tingisid seda, et nad lihtsalt ei elanud koos, vaid olid tõepoolest abikaasad.

Aleksander Varrikoffi suhtumine oma pojasse oli aga siamaani, kui Albert juba meheikka oli jõudnud, ikka veel kuidagi ebamäärane ja kahtlev. Mitte, et ta oma ainsas pojas oleks lausa pettunud. Aga mingi sõnul väljendamata jäänud rahulolematuse ja võõrastuse olid juba ammu olemas ega kadunud, pigem tugevnesid. Selle ainsaks väljenduseks oli

seni olnud see, et Albert äkki loobus isa poolt ettekäidud haridusteed kordamast — ta uuris vaid üheainsa semestri Tartus juurat, ja tuli siis koju tagasi. Ütles vaid, et temale see ala ei meeldi, ja tahab enne, kui uuesti ülikooli läheb, tõsiselt oma huvides selgust saada. Nüüd see selgus pidi tal siis lõpuks käes olema, kui sel sügisel läks keemikuks õppima. Mingeid perekondlikke plahvatusi see isa poolt loomulikuks peetud teelt ärapööramine esile ei kutsunud, tänu isale. Ta suutis ennast talitseta, sest mõistis, et vägivaldselt ei muuda siin midagi. Aleksander Varrikoff veenis ennast, et isa tahtmise vastu minemine tähendas pigem poja iseseisvust kui midagi muud. Albertil võis pealegi õigus olla, kui ta juura õppimisest loobus. Nii väga kui isa olekski tahtnud pojast endale järglast kasvatada, kahtles ta oma südames, kas iseloomult pigem emasse kui temasse läinud Albert suudab seda. Ärimeheks ei saa õppida, selleks peab sünnipärast annet olema, oli Aleksander Varrikoff veendunud.

Ja nüüd on temagi, kes ta ennast küll targaks ja ettenägelikuks pidas, omadega jänni jäänud. Aleksander Varrikoff kujutas äkki ette, kui palju on neid, kes sellest kahjurõõmu tunnevad, ja teda valdas veel kord trotslik tegutsemistahe, kuid see kustus kiiresti. Praegu tähendanuks abi ja toetuse nurumine ainult enda alandamist ja naeruväärseks tegemist.

Ta arutas külmavereliselt: hea küll, ega tema pole esimene pankrottijääja, kas siis selle pärast maksab endale kohe otsa peale teha. Sedagi varandust, mis talle naise abiga jääb, on sootuks rohkem kui suuremal osal inimestel, ja küllap ta ennast kuidagi jälle sisse seaks. Aga Aleksander Varrikoff arutas seda loiult, rohkem nagu kohustuse pärast. Selline elu paistis tühja, mõttetu eksisteerimisena. Ei — kui juba mäng on maha mängitud, siis olgu lõpuni mindud.

Ta peatus hiljaaegu ehitatud Valuoja tammil. Maakividest, ankurdatud sein paistis vägevana ja kadumatuna. Aga Aleksander Varrikoff oli seda ehitanud ettevõtja asju ajanud ja teadis, et tamm vaid väliselt paistis nii vääramatuna. Tegelikult oli ta ehitatud nii õrnalt kui vähegi võis, ja ettevõtja ise oli talle usaldanud arvamuse, et üle paari-kolmekümne aasta see vastu ei pea. «Noh,» itsitas ettevõtja, «mind siis nagunii enam pole, mis see minusse puutub.»

Ja praegu seda ütlemist meenutades tundis Aleksander Varrikoff äkki tulist kahjurõõmu selle tuleviku üle, mida temagi oli aidanud alt vedada. Kas või nõnda, kas või selle tühise tammijupikesega.

Järgmisel hommikul sõitis Varikule käskjalg postiagentuurist. Ta tõi telegrammi peremehe nimele. Seal seisis, et tema vend Aleksander on surnud.

Hans Varrikoff luges telegrammi, oma kahvatuid huuli kaasa liigutades. Luges mitu korda, nagu saaks neis sõnus peituda mingi tabamatu, sootuks teistsugune mõte. Siis ta käskis vanemsulase kutsuda, andis korralduse nuumsigadest kõhetum ära tappa ja seada linnasõiduks kaks vankrit korda: sõiduvanker ja kraamivanker. Veel käskis ta tüdrukut Mustmetsale joosta ja oma vennale ning öele sinna sõna viia.

Siis läks ta põllule, kus tõuvilja kokkupanemine käis.

MAA HÄÄL TÖÖPUUDUSE KÜSIMUSE KOHTA

Vabariigi valitsuse soovil Eesti Statistika Keskbüroo korraldas ankeedi töötajate tööliste maale mahutamise kohta. Põllumajandusliste korrespondentidele, kes on enamasti kõik talupidajad, saadeti laiali 1700 küsimuslehte. Neist on siiani tagasi jõudnud umbes 800. Vastused võetakse lähemal päeval läbitöötamisele. Neist peab selguma pilt tööpuuduse kohta maal, samuti ka see, kas on võimalik ja otstarbekohane saata töötajate tööliste maale.

Vastuste pääliskaudsel vaatlemisel selgub, et mõned talud kibedal tööajal ikka vajaksid tõepoolest linna töölisi, kuid enamasti ikka korteri ja söögi eest, mõned lubavad ka pisut rahapalka. Harilikult raskendab töötajate tööliste paigutamist maale korteripuudus: taludes pole kortereid, eriti puudub ulualune perekonnainimestele.

Väga paljud, nähtavasti enamus vastajatest, on linna töötajate tööliste maale saatmise vastu. Linna «vurledega» polevat maal midagi teha, need olevat harjunud kergema eluga, ei oskavat maata töölisi ja tahtvat logeleda. Päälegi võivad need töötud õpetada maata töölisele punast poliitikat ja rikkuda seega ära ka maata töölised, kes siiaajani olnud enamuses peremeestele sõnakuulelikud.

Väga palju nõutakse, et riik ei annaks hädaabitööde jaoks linnades raha, vaid annaks hädaabikrediitid põllumajandusele. Palju kirjutakse ka kõrgete palkade pärast. Mitmed soovivad, et tööline ei peaks üldse saama rahapalka, vaid püрдuma söögi, joogi, korteri ja riidega, mis saab peremehelt. Ankeetides leiab palju kirumist see asjaolu, et seadused kaitsevad töölisi (töökaitse seadused), mis asjaolu tegevat töölised halvaks. Nõutakse, et riik peaks ehitama põllutöölisele töölismaju, kaotama töökaitse seadused ja keelama töölise ühinemise kõrgete palkade nõudmiseks. Viimane nõudmine on esitatud ainult üksikute poolt.

Mõni korrespondent arvab, et riik peaks katsuma vabaneda töötajate töölisedest kui punastest, «neid hävitades või üle piiri saates». Mitu korrespondenti on kurjad selle üle, et on inimesi, kes saavad pensioni, prii arstiabi ja prii sõidu raudteel. Üks Harjumaa väiketalunik arvab, et maal pole häda midagi ja hädas olevat need, kes hakkasid elama liig toredasti ja tegid võlgasid. «Siin on enamasti süüdi jooma- ja grammofoonivõlad, ja tegelikult need talupidajad on hädas kõige enam. Nad loodavad abi riigilt, kuid kõigepäält tuleksid vast ise käsile võtta!» Seda sama kinnitab ka teine põllumees Keilast, öeldes: «Häda ei ole nii suur, kui seda tehakse . . .» Kolmas lisab juurde: «Iga korralik talu, kus koheldakse töölisi omasugusena, on alati varustatud tööjõuga, kuid halb on, kus töölisele vaadatakse Mikumärki vaatevinklist.» Üks Võrumaa talupidaja soovib tööpuuduse kaotamiseks ja kriisi parandamiseks hävitada uuem kirjandus ja soovitada lugeda Jakobsoni ja Kreutzwaldi töid.

Üldiselt näib enamus soovivat töötajate saatmist maale, kui riik ehitaks taludele töölise jaoks elamuid ja aitaks korraldada palgamaksimist. Siis leitaks neile maalt küllalt tööd sookuivatamisel ja uudismaa loomisel. Muidu vaevalt tahetakse näha, et linna töötud saadetakse maale.

Ema ise, kui ta aastatest mahajäävat väljanägemist imestati, ütles alati vastu, et tal pole aega olnud vanaks minna, nii kiire kogu eluaja.

Seitsmekümnele ligineva inimese kohta püsis ta tõesti nooruslik nii

välimuselt kui olemiselt. Aga kui ta nüüd sisse tuli, valdas mind peaaegu kokkumus. Selle mõne kuu kestel, mis ma teda näinud polnud, oli ema vanaks, päris vanaks muutunud. Ei enam saanuks talle õigest east vähem aastaid pakkuda. Ta astus kuidagi kobamisi, silmisse oli tekkinud midagi äraolevat. Ainult hääli oli endistviisi tarmukas, kui ta voodi äärelle istudes ütles:

«Noh, mis sinuga siis juhtus? Olid ikka nii terve, nii terve...»

«Pole mul praegugi midagi erilist. Kerge kopsupõletik, asi seda külmal ajal saada on. Selle pärast ei oleks sul küll maksnud meile sõitma hakata.»

«Oleks teadnud, oleks kodunt head rohuteed kaasa võtnud, minule on külmetamise korral alati abi olnud.» Ema vaatas toa nurkadesse, siis küsis:

«Üksipäini kohe kodus.»

«Krista on koolis, Aino sealsamas.»

«Aga kui sul midagi vaja on.»

«Siis lähen ja toon, mis mul vaja. Ma ütlesin, ega ma nii haige ole. Ainult et arst ei lubanud sel nädalal veel päris üles tõusta.»

Ema vaatas mind kahtlevalt, nagu uskumata, aga sedapuhku rääkisin ma talle peaaegu puhast tõtt.

«Kuidas te muidu olete elanud?» küsis ema viimaks.

«Vanaviisi. Ja teie?»

«Niisamuti. Albert ja Helga käivad ikka mõlemad tööl, Toomas asutab keskkooli kevadel lõpetama. Ta isasse läinud, klassis kõige parem õpilane. Jah...» Ema seadis käed rüpes risti. «Nii ta on... Juba hakkavad lapselapsed täisnimesteks saama. Oota, ma kohendan su aset natuke.»

See käis tal kiiresti ja oskuslikult.

«Sa pole enam ammu meil käinud,» tähendasin.

«Pole aega olnud,» vastas ema ägedasti, nagu ennast õigustades. «Ära sa mõtle, mul kodus tegemist mis kole. Ikka hommikust õhtuni. Helga käib ju tööl, tal sagedasti pikad päevad, kodused talitused kõik minu kaelas. Suvel, kui nad Hiiumaale puhkama sõitsid, siis oleks aega olnud, aga maja ei võinud jälle üksi jätta. Toomas, see käis selle autotopiga ringi rändamas. Karpaatides olid niiviisi otsaga ära käinud.»

Seda rääkis ema mulle vähemalt teist korda. Tegin täiesti uskuva näo.

Aga kümme aastat tagasi, alles pensionile jäädes, sõitis ema meile alatihti ja venitas meil viibimist nii kuidas oskas. Ei saanud ju tollalgi kodus vähem tegemist olla kui praegu...

«Kuidas Ainol koolis läheb?» tegi ema teist juttu.

«Keskelt läbi. Või natuke üle selle.»

«Soo,» lausus ema laitvalt. «Aga tal seisab ju kah kaheksanda klassi lõpetamine ees.»

Ärritusin miskipärast.

«Ole mureta, ei ta lõpeta palju halvemini sinu Toomast.»

«Miks minu Toomast,» õiendas ema kohe. «Nad mõlemad minu lapselapsed, ühteviisi.» Ema asus toas korda looma. Kristal oli hommikul kiire, mitmed asjad olid jäänud paika panemata, ja ema pidi muidugi kohe oma korraarmastust demonstreerima. Krista tuleb, märkab seda kohe, muidugi mõista solvub, ei näita seda ämma ees välja, alles hiljem hakkab minu kuuldes salvavaid märkusi tegema. Ema omakorda teab

väga hästi, et miniale see näi/lik korraloomine ei meeldi, aga teeb seda ikka. Niisugustes asjades on kõik naised ühesugused, tõepoolest.

Aino kampsunit kappi seades ütles ema:

«Ma vahepeal kirjutasin Mustmetsale, Lindale, ja sain vastuse kah. Kutsub suvel kindlasti vaatama. Eks näe, tahaks ikka minna. Selle kohaga elus nii palju seotud olnud, tahaks enne surma korra veel seal ära käia ja näha.»

«Katsun sind suvel kunagi viia, Lindale lubasime ju ka.»

«Oh, selle viimise peale loota . . . Siis sul hirmus kiire, ma parem sõidan ise, küll ma bussiga pärale saan. Olen siis oma tahtmise järele.»

«Sinna peaks veomasinaga minema, isa tehtud kapi ära tooma, ma sulle sügisel rääkisin.»

«Linda kirjutas, et nad pannud kapi ilusti rehetuppa kuiva. Mul see veel hästi meeles, kuidas meie isa toda meisterdas. Endine Mustmetsa peremees oli pooleli jättnud, tema tegi valmis. Meie isal olid tõesti kuld- sed käed, kõike ta oskas. Aga vaata, õiget ametit ta endale ikka ei leidnud. Niisugune aeg oli. Jah, näe, tahtis tööd teha, aga ei saanud. Seda kappigi tegi ta rohkem oma lõbuks, ei selle eest Juuli maksnud talle markagi.» Ema viis ülearse tooli elutuppa, ütles tagasi tulles justkui salamisi: «Ega ma Albertile, nagu sa käskisid, neist Krista õe kirjadest küll mitte poolt sõnagi öelnud. Helgale ka mitte. Ei ole neil tõesti tarvis teada. On Krista sulle neid lugeda andnud?» päris ema põnevil häälega.

«Mõnda lugesin.» Polnud raske taibata, kuhu ema sihhib. «Aga ära sina ise küll neid küsima hakka.»

«Ega ma mõelnudki,» ütles ema, natuke solvunult. «Ega ma muidu, aga äkki seal selleaegsetest tuttavatest inimestest juttu . . .»

«Mõnest üksikust.»

«Ma lähen vaatan köögis ringi,» ütles ema.

— Krista õde ma mäletan. Oli vist nõnda, et linnas kohates ma teda vahepeal isegi teretasin, kergitasin aupaklikult koolijütsimütsi. Kuidas siis, poemehe tütar, see oli meie jaoks midagi kõrget ja tähtsat. Sest poemehest olenes meie elus õige palju, mõnikord vaata et kõige rohkem. Kui poemes võlgu andis, ei olnud häda midagi, kui enam ei andnud, pidi kartulite ja rukkikõrdiga järgmise palgasaamiseni läbi ajama.

Jah, meie, poisikeste silmis oli poemes võimas mees. Ja üks emagi silmis. Ega ta muidu, kui vana võlg oli kauaks ette jäänud ja nägi Numbergi meie maja sihis tulevat, sahvrisse peitu pugunud ja käskinud meil, lastel, suisa valetada, et teda pole kodus. Usaldasime selle asja Aleksile. Helga kartis, et tema ei oska valetada, aga tõeliselt oli tal vist häbi. Aleks luuletaski poemehele nagu midagi. Ema, kui tuli sahvrast välja, ütles veel, et tubli poiss. Oleks ta meie muude luiskamiste peale kah nõndaviisi ütelnud!

Poemes Number oli, jah, tähtis tegelane meie jaoks ja järelikult pidi seda ka tema tütar olema. Tal oli neid küll kaks, seda ma teadsin, aga sellest nooremast, meist titamast, polnud lugu. Paar korda poes käies sattusin nägema, kuidas see plika tagauksest poeruumi pugus ja peenikese häälega käskis isal või emal — kes just leti taga juhtus seisma — endale kommi anda. Just käskis. Ja mina vaatasin vesise suuga pealt, kuidas ta kohe ka oma kommi sai. Mitte mõne purgikommi või sendise «Tilk piima», ikka midagi paremat. Ja vahel seisis ta minu poodimineku ajal kas väravas või vahtis aknast välja, ja tal oli kange himu keelt näidata. Noh, titale ei maksnud tähelepanu pöörata.

Arusaadavalt ei hakanud ta mitte meie agulikoolis, vaid Haridus-

seltsi omas käima. Nagu peenema rahva laps kunagi. Ja kas see polnud mitte tema, kelle mütsitulist ma korra pimedal tänaval kinni kahmasin, et vaadata, kas seal all tüdrukut kah ikka on, või paljas müts? Ei ole Krista käest järele pärinud, peaks aga. Kui see ikka tema oli, küll ta siis mäletab.

Kuid Aino oli selleks ajaks, kui me Numbergi poes hakkasime käima, juba preili. Temast on mul kõige esimeseks mäletamiseks niisugune sündmus: Mina astun parajasti poe välisuksest sisse, lähen trepist üles, aga vastasuksest, korteri uksest, astub preili Numberg välja, kõrge kontsaga kingad jalas, ja tõmbab nahkkindaid kätte. Need nahkkindad jäid just eriti meelde ja tegid preili Numbergi kõrget sorti olevuseks, sest nahkkinnas oli meie mõiste järgi selleks kõige suuremaks peene inimese tundemärgiks. Meie lähedalt mõisa pealt, nagu meie kanti linnas nime-tati, mäletan ainult üht nahkkindapaari. Neid kandis Sillade poeg, kui ta pärast adventistiks hakkamist rätsepaõpilaseks sai; rätsep ise oli adventist ja andis talle tööd. Tema kandis siis pruune pehmeid nahkkindaid. Mäletan, kuidas ta kodunt välja minnes neid kätte tõmbas ja trukke kinni naksutas. Varsti võeti ta aega teenima, ja seal laskis ta enese maha. Nägin Sillade juures hiljem pilti, kuidas ta, püगतud ja sellepärast võõrailmeline, lamas püssipüramiidi kõrval, üks käsi rinnal, teine eemale sirutatud. Ja kindad, needsamad nahkkindad olid tal millegipärast käes. Panin tähele, et trukid olid jäänud kinni surumata.

Jah, palju mõistamatut toimus poisikese meelest tollal maailmas. Sillade vanem poeg laskis enda maha. Advokaat Varrikoff, ema jutu järgi meie kauge sugulane (isa sellest ei rääkinud, ma ei taibanud, mispärast), tappis enese selsamal sügisel ära. Mis temal küll viga pidi olema, nii rikas mees! Isa ja ema arutasid seda õhtul, kui lapsed kõik juba magama pidid, uduselt mäletan nende juttu. Rääkis rohkem ema (minu mälestuses elav isa alati rohkem vaikus — kui hiljem õelt ja emalt ja Mustmet-sal kuulsin, et varem ta olnud jutukam, visanud nalja, siis imestasin), isa ütles paar sõna või vaikus. Ja kõlama jäi ema jutu mõte: et mis tal õiget häda oli endale lõppu teha, katsunud enne seda päris ristirahva elu. Isa sõnadest jäi meelde ütlemine: «Teame me teiste asju.»

Ja talvel, just peale jõule, poos enda üles poemes Numbergi vanem tütar. Mäletan, naised rääkisid, kuidas Varrikoffi poeg, kes Numbergi Ainot väga armastanud, lasknud hauale panna ilmatu suure pärja, aga ise ei olnud matusele tulnud, oli alles pärast hauale läinud ja kaua-kaua seal seisnud. See kõlas nii ilusasti ja luuleliselt, minulgi tulid liigutus-pisarad silma, ja noormehest oli minul siis hoopis rohkem kahju kui Aino Numbergist.

Agas sellest aastast, ja väga pikka aega, ei kannatanud ma näha, kuidas keegi nahkkindaid kätte tõmbab ja trukke kinni surub.

Krista on vaid väga harva ja õige napilt oma vanemast õest juttu teinud. Oligi ju Aino talle kauge ja põgus mälestus — polnud Krista sellel saatuslikul jõuluvahel ajal veel neljanegi. Ja ettekujutuse oma varalahkunud õest oli ta saanud enamalt jaolt küllap ema juttudest. Kui Aino väliselt Kristaga sarnanes, siis küll mitte iseloomult. Aino olnud kangesti tasakaalutu, rääkis Krista, natuke kergemeelne, kinnitas ta, ja Aino kirjad pidid nüüd seda tõendama. Vist tõendasidki... Noh, ja sellepärast ta nõnda teinudki. Inimesed tahtnud küll isa süüdlaseks tembeldada, aga isa ei olnud milleski süüdi. Isale olnud see kunstiõppimine algusest peale vastumeelt, aga ta polnud tüdart keelanud, ja kui tol sügisel välja tulnud see pahanus Albertiga, siis andnud edasiõppimi-

seks rahagi, Aino saanud Tartusse tagasi minna. Aga jõuluvaheajal ilmunud Ainole sealt üks hästi elumehelik kavalier järele, ja siis isa öelnud pahameelega, et enam tema raha ei anna. Aino, rumal, läinudki kohe maja pööningule ja poonud enda üles.

Ühte ma ei mõista — kuidas küll seesuguses kaupmehe-perekonnas võis üldse niisugune mõistetamatu olevus ilmale tulla. Mingi mutatsioon... Noorem tütar osutus igatahes kõigiti normaalsemaks. Aga temagi, näed sa, võttis äkki kätte ja läks ei tea kellele mehele. Nii et natuke pidid temagi geenid segamini olema läinud.

Elu on ikka üks suur juhuste rodu, ei aita midagi, õpi neid seaduspärasusi kui tahes palju ja anna nende kohta kus tahes eksameid.

Pidi see vastasutatud traktorijaama vastne peaaegronoom (kahekümne kolme aastane, ÜK(b)P liikmekandidaat, vallaline, natuke naiivne ja üpris tähtis) sel ilusal augustikuu öhtupoolikul sattuma nimelt sellesse samuti äsjaasutatud alevikeskkooli. Polnud peaaegronoomil ju säärase asutusega midagi pistmist, ta lihtsalt tahtis sealt helistada. Lähedal hakkas traktori kütusepump jooksuma, ja tema võttis enda mureks sellest teatada. Kooli alles kõledas kantseleis polnud hingelistki, aga telefon rippus seinal ja ta hakkas vänta kruttima. Traktorijaama polnud kerge kätte saada, ja võttis aega, enne kui ta sai toru otsa direktori sekretäri, äsja koolist tulnud plika, kes kõik segamini puterdas. Peaaegronoom ei usaldanud tema hoolde asja jätta, käskis peamehaaniku kutsuda, ja jäi ootama. Just siis astus kantseleisse väheldast kasvu, valges tolmumantlis ja tennistes tütarlaps. Tol suvel oli tenniste peale mood. Tütarlaps vaatas teda alguses aralt, aga siis korraga rõõmsa üllatusega. Seltsimees Varik jõllitas vastu, kuid parajasti jõudis mehaanik toru juurde, kuulas ära, mis talle öeldi, ja vastas, et täna ei jõua enam kuskile, võib-olla hommikul tulevad vaatama. «Ära jama!» hüüdis peaaegronoom. «Kesaküünd jääb toppama.» — «Kas ta vähe topanud on,» vastati ja riputati toru hargi otsa. Ülbelt, õigust öelda. Ja ei jäänud peaaegronoomil üle muud kui sedasama teha. Tuli meelde, et ta ikkagi võõras kohas, ja ütles laua lähedal seisvale tütarlapsle:

«Vabandage, ma kasutasin teie telefoni. Asjaajamine ei anna häbeneda.»

«Kas te siin ei töötagi?» küsis tüdruk justkui pettunult.

«Kahjuks mitte.» Nüüd alles taipas tähtis asjamees, et see hele olevus ei ole siin sugugi rohkem omainimene kui tema. Laiutas käsi. «Tulin sisse, ei ühtegi hinge kuskil.»

«Kas te mind enam ära ei tunne?» küsiti nüüb ebalevalt, ja kui teispoolsed meenutamiskatsed tühja jooksid, tuletas ise meelde, kes tema on: «Te käisite enne sõda ikka meie poes. Mina olen Krista Numberg.» Ja tuli välja, et see kunagine poemehe tütar, see kommiõgija ja keelenäitaja, oli koolimammaks õppinud ja nüüd oli ta siia matemaatikaõpetajaks saadetud.

«Ja just praegu saabusite?»

«Nojah. Kohvri jätsin ukse taha.»

«Pole midagi. Kohe otsime üles, keda vaja.» Peaaegronoom läks koridori, hõikas seal täiest kõrist, ja ei tulnudki kaua oodata, kui teisel korral üks kiilaspea nähtavale ilmus ja rahulolematult päris, kes seal nõnda karjub.

«Kus on direktor?» nõuti.

«Noh, mina olen direktor.»

«Tulge võtke noor kaader vastu, muidu kaob veel minema.» Nüüd

ilmus ka see noor kaader ise nähtavale ja seletas, kes ta on ja miks ta siin on.

«Miks te nii vara tulite, kooli alguseni veel üle nädala, oodake natuke.» Kiillaspea kadus, kunagised kaaslinlased jäid uuesti kahekesi. Peaagronoom lohutas: «Pole midagi, alguses ikka imelik. Peaasi, ärge peljake.»

«Ma tahtsin Viljandisse kohta saada, aga kes nüüdisajal sinuga arvestab,» kurtis tüdruk pahuralt.

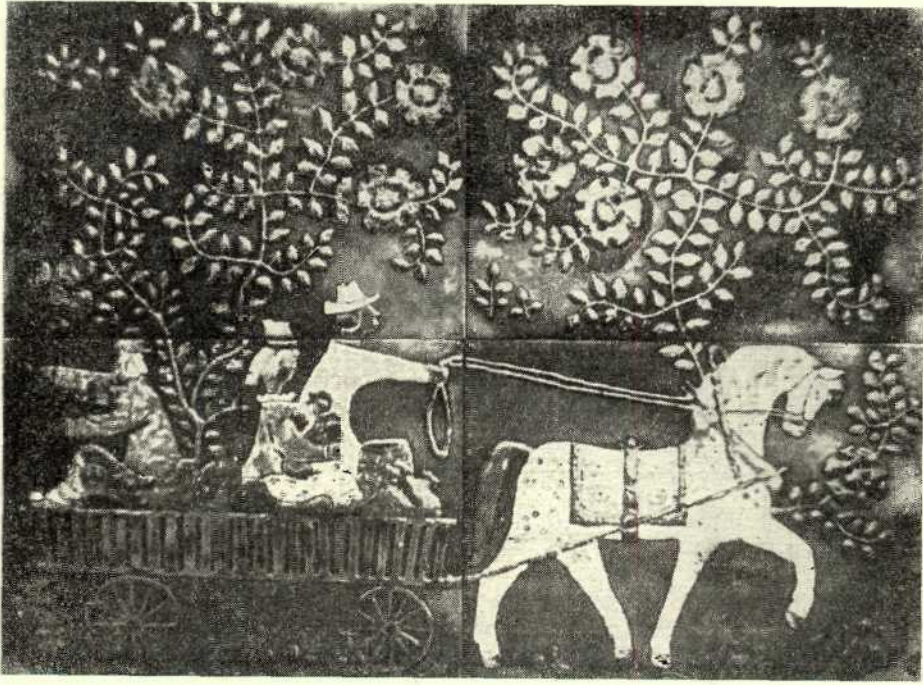
«Siin elavad niisamuti inimesed.» Mis sa ikka mammatüttele ütled, aga et ta ees mammatütar seisis, see oli liiga ilmne. Teada — esimesel võimalusel on ta siit läinud. Aga kui seltsimees peaagronoom teatas, et tal aeg edasi sõita, tüdruk nagu kokkus. Ja seltsimees peaagronoom mõistis — ta oli ühendavaks, kuigi nõrgukeseks purdeks tüdrukule tuttava, omase maailma ja siinse, võõra ümbruse vahel ja tüdruk kartis instinktiivselt uuesti täiesti üksipäini jääda. Alles kui peaagronoom lubas paari päeva pärast vaatama tulla, kuidas värskel koolmeister enast sisse on seadnud, muutus ta olek uuesti kindlamaks.

Muidugi, nädalapäevadega ei jäänud sellest võõristusest mitte jälgegi, aga seltsimees peaagronoomi külastused jätkusid ka nädala, ja kuu, ja mitme kuu pärast, ja lõppesid sellega, et alevis pidi veel ühele noorpaarile elamisruumi leitama.

Ent üks oli see kokkusaamine üksainus suur juhus... Palju, palju rohkem võimalusi oli, et nad nõnda, teineteist ligitõmbavalt ja teineteist vajavalt, ei oleks kokku sattunud, ja vaevalt küll oleksid nad siis mäletanudki, et maailmas elab kuskil ka Krista Numberg või Arved Varik. Kumbki neist oleks kuskil ja kuidagi kohtunud kellegi teisega, teistsugusega, teisenimelisega — võib-olla õnnetumalt, võib-olla ka mitte...

Krista ükskord tunnistas: ta oleks siis välja naernud igaühe, kes oleks talle ennustanud abiellumist niisuguse selliga kui mina. Ja arusaamatusena pidi see meie kokkujäämine meile endilegi paistma, mamma Numbergist hoopiski rääkimata. Meie mõtlemised ja mõistmised läksid ju nii põhjalikult risti, et me oleksime teineteist kohe esimesest avameelsemast mõtetevahetusest peale vihkama pidanud. Aga selle asemel, ime küll, tahtsime me mõlemad tihedamini ja pikemini koos olla. Kas ei otsinud me peale kõige muu teineteises ka justkui vastukaalu oma nooruslikule fanatismile?

Oli selleks ajaks juba tulnud näha rohkem kui üht sellist noorikut, kes kandis väljakutsuvalt sini-must-valge vapiga sõrmust, aga nagu mõne parteipõisi kaasaks sai, muutus paugupealt veel kangemaks kommunistiks, kui ta mees oligi. Krista polnud selline. Oh ei! Mis tema kord pähe on võtnud, sellest ei ütle ta otsesõnu kunagi lahti. Tema kasvatamist ei maksnud mitte proovida. Ja mihuke si vaidlusõhtuid tuli vahel oma kodus kannatada... Ja missuguseid ütlemisi alla neelata... Aga ometi — mõtle nüüd, mees! — pole tänane Krista Varik enam hoopiski see vaenulik element, kes oli kord Krista Numberg. Aga kui ausalt mõelda, siis peab tunnistama: on omajagu küllap ka su naisukese teene, et sa mitmeidki noorest pärast ulja maksimalismiga omaksvõetud ja läbiõigeks tunnistatud põhimõtteid hakkasid nägema teisiti kui raudteeliinina, mis kord mahapanduna kõik liikumise sihid, tõusud, kurvid ja langused alatiseks on kindlaks määranud. Ei olnud see muidugi ainult naisukese teene, aga ärritas temagi oma ilkumise ning torkamistega järele mõtlema ja õigemast vastust otsima. —

E. Reemets

Kui mina alles noor veel olin (Vaskemail) 1967.

«Ema ilmus uksele. Ta oli Krista põlle endale ette seadnud.

«Hakkaks teile lõunat tegema, aga ei tea, mis Kristal mõttes oli. Sina ei tea? Või tahad sa midagi?»

«Ole nüüd rahulik ja puhka natuke,» püüdsin ta toimekust maha rahustada. «Nälga ei hakka keegi surema.»

Ema seisis uksepiida najal ja näis nõutuna.

«Mis ma muidu vahin, peaks ikka midagi tegema,» torises ta.

«Istu natuke oma haige poja juures ja räägi juttu.»

Ema tuligi, laskus voodijalutsisse, ja siin meenus talle:

«Ah jah — Albert ja Helga saatsid sulle terviseid. Vana pea, ei hoia enam midagi kinni.»

«Aitäh, aitäh.»

«Albert on ennast selle talvega kah hirmsasti ära kurnanud, kohe kahju teda vaadata. Teevad seal miskisugust uut pesupulbrit või ma ei tea mis asja, sellega on nii palju tööd ja muret. Ta ju kah niisuke, ega endast hoolita. Helga juba ütles talle, et sa mõtle ikka, ega sa enam kolmekümnene ole, sa saad ületuleval aastal juba viiskümmend viis, tapad ennast sedamoodi ära. Aga ta ei kuula.»

Kuid seda ei räägitud pahatsemisi, pigem kaasakiitva uhkusega.

Viivu pärast küsis ema:

«Ma ei mäleta, kas sa rääkisid, kas Lindal selle uue mehega kah lapsi oli?»

«Näha küll polnud, küsima ei hakanud.»

«Villemist ei kirjutanud ta mitte kui üks rida... Nii kui pelgaks. Albert, kui kuulis sellest, kuidas Linda esimene mees leiti, kokkus päris ära.»

«Nagu ta ei teadnud, et ta tädimees Linda mehe kinnivijaks oli.»

«Seda võis ta teada küll, ta võis seda kuulnud olla,» hakkas ema ägedalt vastu rääkima, «aga neil polnud ju Villemiga pea mingit läbikäimist. Variku peremehega läks Albert juba ammu enne sõda tülli, seal ta kah ei käinud. Nii et Albert võis sellest kõigest päris vähe kuulnud olla. Alles kui Alberti onu ja Villem üksteise järel vangi pandi, siis Juuli kirjutas Alberti emale, siis nad saatsid neile mõlemale vahetevahel pakkisid järele. Jah-noh, sellest elusast peast mahamatmisest ei teadnud siis mitte keegi, Linda ise ju kah mitte.»

«Kuule, ema, ma pole arvanudki, et su armas Albert seal osaliseks oli.»

«Nüüd on juba Albert see su ja armas... Sinule ta ei meeldi, aga mina olen temaga juba nii kaua koos elanud, tunnen teda paremini, ja mina ei taha tema kohta ühtegi halba sõna öelda.»

«Mina kah mitte, ole mureta.»

«Aga et Villem seda teha sai, seda mina kah siinamaale ei taha uskuda,» ütles ema viivu pärast, kuidagi kõhklemisi. «Alberti onust oleksin seda ennemini uskunud. See oli niisugune... Selle jaoks teised inimesed olid ainult teda teenima tehtud. Näe, omaenda lihase venna ajas hukka. Raha oli tal mis hirmus, aga seda natukest, mis vend tahtis, ei raatsinud anda. Villem läks lõpu poole küll kah nagu kangesti vara-ahneks, see talu oli talle jumala ja naise ja laste eest, aga kuri inimene tema ei olnud. Sa olid ise kaks suve teda teenimas, mäletad teda ju küll. Ei ta löönud sind kordagi, ja Helga ja Aleks ei kaevanud ta peale niisamuti.»

«Jah,» ütlesin. «Aga see just see kõige hullem ongi.»

«Mis asi?» ei saanud ema aru.

«Et niisuguseid tegusid päris harilikud inimesed tegid. Kas Villem seal matmas oli, seda ma ei tea, aga võimatut pole selles küll midagi. Sa ise olid mitu päeva istunud selle Gerretsi protsessil — siis sa samuti ei tahtnud hästi uskuda, et niiviisi võidi päris süütuid ja võõraid inimesi auku ajada. Aga ega Gerretski enne sõda läinud kedagi maha kõmmutama. Kus sa sellega! Teretas ilusasti, tõstis kaabut, kui tuttav ja tähtsam juut vastu tuli.»

«Inimesed on ikka loomad küll,» ütles ema ohkamisi. «Nii nagu olid, nii on jäänud. Ei neid muuda miski.»

— Pagan võtku, kui saaks neile sõnadele täie usuga vastu vaielda! . . .

«Tõpraid on alati olnud ja jääbki, ei need kao,» vastasin. «Aga peab selle eest vähemalt hoolt kandma, et see tõprus inimeses võimule ei pääseks. Olgu siis lihtsalt korralikki.» Ma ütlesin emale, et ta mulle värskeemat joogivett tooks.

TEINE RAAMAT

SULASED JA PEREMEHED

Esimene osa

Helistati.

«Helga, ole hea laps, mine tee lahti. Oi, jumaluke, see võib ju Albert olla — ma lähen ise, valva sa siin tuld.»

Proua Varrik ruttas käsi põllesse kuivatades välisuksele, ja tema emasüda ei olnud teda petnud: ukse taga seisis tõepoolest ta poeg, fiiberkohver käes.

«Ma mõtlesin juba, et kuhu sa nii kauaks jääd. Et kas on juhtunud midagi,» ütles vastutulija tagasihoitult.

«Tavaline emade mõtlemine. Ohoh, kui head lõhnad!»

«Oota, need pole veel need pärislõhnad. Las paneme õhtul vorstid ahju.»

Jõulukraam tuli siia majja endistviisi Varikult. Niisugune oli juba vana Varrikoffi ajal alguse saanud tava, et linnas elavale pojale saadeti nendeks kõige suuremateks pühadeks kodutalu kraami — vorstid, liha, värske taluleib ja -sai. Ja kuigi Variku perepoeg oli juba seitsmes aasta samba all puhkamas, saabus maalt endistviisi iga jõulu eel kraami-saadetis koos lageda peal kasvanud tiheda tumedaokkalise kuusega. Jõulupuu seisis juba suures toas, aga oli alles ehitamata; ema teadis oma poja nõrkust selle toiminguga vastu ega tahtnud ta rõõmu ära raisata.

«Sinu toad üleval tegime Helgaga juba ammu korda,» ütles ema.

«Kõigepealt pesema. Ah jah, meil on ju veel üks majaline, kellele tere ütlemata.»

Nende sõnadega astus Albert kööki.

«Saage tuttavaks, Helga,» ütles ema ta selja tagant. «Siin siis ongi minu poeg.»

«Helga Varik,» vastas tüdruk käeandmise puhuks ujedalt.

«Soo,» imestas Albert nime kuuldes. «Kas me äkki sugulased ei ole?»

«Ma ei tea, tõesti mitte,» kostis tüdruk, natuke julgust saades.

«Kuskilt kaugelt jah,» kinnitas ema. «Helga on meil tubli tüdruk,

hoolas ja korralik. Kui oma ruumidesse lähed, näed, kuidas seal kõik läigib.»

Tütarlaps läks veel roosamaks, kui ta pliidi juures seisemisest siiani oli.

Alles kui Albert vannis ära oli käinud ja oma toas puhkas, tuli ema üles, et poja elu kohta lähemalt kuulda. Kuid Albert ei olnud sõnaohter. Vaid üsna napilt jutustas ta, kuidas edeneb ta diplomitöö, mille lõpetamiseks ta peab kõige peatsemalt Kohtla-Järvele sõitma. Kuid ema ei tõtanud pärimisega, ta ootas parajat hetke oma jutuga lagedaletulemiseks.

«Ah jah,» sõnas ta kui midagi kõrvalist meenutades, «et ma seda sulle rääkimata ei unustaks. Onu Hans saatis Varikult koos kraamiga kirja ja seal seisab, et ta ootab meid teisel jõulupühäl külla.» Poja valulist grimassi märgates ruttas ema seletama: «Pidin toojaga vastuse andma, et nad teaksid hobust meile järele saata.» Melita Varrik läks poja kõrvale, asetas oma käed ta õlgadele ja jätkas anuvalt: «Kallis poeg, palun mõista mind, ma ei võinud niisuguse otsesõnalise kutsumise peale keeldumisega vastata. Onu Hans ju nii väga tahab sind näha, ma olen selles kindel.»

Albert pomises, pingutatult ja tuhmilt:

«Jah, muidugi, muidugi . . .»

«Sellest on ju nii kaua aega juba möödas, ja kust võiski ta aimata, et niiviisi läheb,» veenis ema edasi. «Ajad olid siis tõesti kõigi jaoks rasked, igaüks mõtles, kuidas ise läbi tulla. Pean sulle tunnistama, et olen oma südames su onule andestanud. Mõtleme, Albert — kui palju oleks niisuguses olukorras inimesi, kes teistmoodi talitaksid.»

Kunagi polnud ema ja poeg sellest rohkem kui kuue aasta eest juhtunud veel kõnelnud. Ja siiani oli ema hoidunud selle kõneluse algatamisest. Vaesele poisile olid too nüüd õnneks juba ammu sügis ja talv niivõrd ränga koorma pannud, et ema kartis seda tema jaoks liiaks olevat. Kõigepealt isa ja siis, mõni kuu hiljem, see tütarlaps . . . Ema aimas, et Aino Numbergi pärast kannatab Albert rohkemgi, sest pidas ennast tema hukkumises kuidagipidi süüdlaseks. Seda süütaju oli ema omal ajal ettevaatlikult hajutada püüdnud, kuid Albert ütles kohe järsult: «Mitte üks sõna sellest,» ja ema sai aru, et ta on võimetu siin oma poega avitama, et poeg peab üksi, omaenda jõududega toime tulema. Kuivõrd suurt pingutust see Albertilt nõudis, võis ema vaid kaudselt aimata. Albert jättis ülikoolis kursuseeksamid õiendamata, see oli muret-tekitav sümptom. Kuid jumal tänatud, aegapidi sai ta oma sisemise tasakaalu uuesti kätte. Ja nüüd pidanuks see tüdruk või vähemalt süütunne tema surma pärast poja südames tuhmunud olema. Päriselt see ei kao, selleks oli Albert liiga hingeline.

Kuid oma vahekorras onuga ilmutas Albert niisugust püsivat leppimatust, mida ema temalt oodata polnud osanud. Hans Varrikoff käis linnas viibides vennanaist ja vennapoega endistviisi vaatamas, ja kuigi Albert temaga kohtumisest lausa kõrvale ei hoidunud, talle midagi suu sisse ei öelnud, ei teinud ta ometi ka vähimatki pingutust oma suhtumise salastamiseks. Onu Hans omalt poolt ei otsinud siiani otseselt lepitamisvõimalusi, ka mitte ema kaudu. Ju ta pidas seda endale alandavaks. Melita Varrik õigustas pikka aega poja sellist ülalpidamist, oli tema püsivusele uhkegi, kuid viimasel ajal hakkas selles juba kangekaelsust nägema. Mis olnud, see olnud, heaks ei tee enam midagi, ja kui Varikult nüüd see kiri toodi, otsustas ta Alberti sündinu ette seada.

Melita Varrik oli veendunud, et poeg, kui ta ka tahaks, ei sõandaks oma ema piinlikku seisukorda asetada. Tal oli Varrikule söitmise poolt veel üks põhjus ette tuua — onu Aadu nimelt. Juba üle aasta oli Aadu Varrik Mustmetsa tagakambris, jalutuna. Kolme aasta eest võeti tal algava gangreeni pärast vasak jalg kuni põlveni maha, ja läinud suvel teine, juba puusani. Haiglas oli Albert onu Aadut vaatamas käinud, aga kindlasti oleks põdeja väga rõõmus, kui jõulupühadel vennapoeg teda külastaks.

Albert noogutas, ta ei hakanud vastu.

«Ma ostsin kingitused juba valmis,» hakkas ema kergendunult kõnelema.

«See on siis ülehomme,» lausus Albert. «Aga ainult üheks päevaks.» Ema tumma etteheidet nähes seletas: «Kahekümne kaheksandal pean ma juba Kohtla-Järvel olema.»

«Nii ruttu!» kokkus ema. «Kas sa siis uusaastat ei võtagi kodus vastu?!»

«Vist ei tule välja. Ära pahanda, ei ole enda teha. Mul on seal analüüsid pooleli, diplomitöö ei oota. Sa saad ju aru, eks?»

«Ma saan muidugi aru...» pomises proua Varrik lõõdult. Uusaasta ilma pojata! Seda juhtus esimest korda. «Ma saan muidugi aru, muidugi...» Ema peas vilksatas oletus, et poeg tahab vana-aastat ära saata kellegi teise seltsis, kuid otsekohe parandas iseennast — see polnud Alberti meeleolu.

«Ega see mulle endalegi meeldi,» ütles poeg.

«Jumal hoidku, mis sa selles kolgas küll peale hakkad?»

«Polegi seal nii kolgas, nagu sa ette kujutad,» naeratas Albert. «Seal on oma seltskond... Lähen kuskile külla. Ära muretse. See võib mulle isegi kasulikuks osutuda. Ülikooli lõpetamise aeg on lähedal, vaja on töökoha pärast muretseda. Ja keemikutele pole meie väikesel Eestil siamaale just palju kohti pakkuda, nii et...»

«Miks sa siis valisid niisuguse ala, mis sind pealegi kodust eemale viib,» nurises ema.

«Mind see ala huvitas.»

«Jah, sa pole hoopiski oma isasse. Tema vaatas elu väga praktiliselt.»

«Noh, sellest pole mul tõesti kahju,» vastas poeg. «Igaühele oma.»

«Aga kui mitte tema hoolitsus, kuni oma viimase tunnini, ei oleks sa nii muretult saanud õppida seda, mida sa ise tahtsid,» ütles ema nõrgukese etteheitel. «Ta ei sundinud sind ju ka sugugi. Mäletad ise — kui käisid ühe aasta õigusteadust õppimas ja siis ära tulid, ei öelnud isa ühtegi halba sõna.»

«Seda ma ei unusta, ema. Kuid mis sain ma teha, kui minu eluideaalid olid teistsugused.»

«Ideaalid...» kordas ema justkui küsivalt, ja poeg vastas ruttu, nagu oleksid tal sobivad sõnad juba aegsasti valmis varutud:

«Ma tahan millegi niisugusega tegelda, millest inimestel kasu oleks.»

«Seda peab ainult kiitma, aga kas siis sinu isa ei teinud kasulikuks?»

«See on teine. Isa tegi seda, mis oli temale kasulik, ega mõelnud, kas see teistele sedasama on või hoopis kahju toob.»

Proua Varrik jäi suuril silmil oma poega vahtima. Niisugust järsku vastust polnud ta oodanud. Ja see häiris teda. Esimest korda tekkis tal hetkeks tunne, et ta ei mõista oma poega enam päriselt, et miski on neid lahutamas. Aga ta tõrjus selle mõtte kärmesti eemale.

«Sinu isa ei teinud kellelegi halba,» ütles ta lõpuks.

«Sihilikult muidugi mitte.» Albert astus ema ette. «Vist on aeg sellest rääkida. See on ainus tõsine asi, mida ma sinu eest salajas olen pidanud. Istu. See jutt ei ole pikk, aga...»

Ema istus, näos ärev ootus.

«Sa küsisid, miks ma läksin keemiat õppima,» alustas Albert. «Ma ütlesin, et see mind huvitas. Ja huvitas tõesti, huvitab siamaani, ma ei kahetse. Kuid see polnud siiski ainus põhjus... Ma olin Tartus juura esimesel kursusel, kui isa võttis mind semestrivaheajal linavabrikusse kaasa, et ma sealse tööga tuttavaks saaksin. Me käisime, direktor oli meiega, andis seletusi ja päris huvitav oli, aga siis jõudsime me lattu. See oli külm, tolmu täis, naised sorteerisid seal linu. Neid oli seal kümnekond. Direktor seletab mulle, milleks neid siia vaja on, missugune peab masinasse minev lina olema, aga äkki tuleb üks naine juurde, küsib, kas see on õige, härra, et uuest nädalast alates nende tunnipalk kaheteistkümnelt sendilt kümnele alandatakse. Jah, vastab direktor, see on õige, see on osanike koosoleku otsus, vabrikul on välisturul suuri kahjusid tulnud kanda, palku tuli alandada, muidu ähvardab vabrikut pankrot, siis jääks vabrik päriselt seisma ja mis te siis peale hakkate. Teine mutike seal kõrval ütleb kohe: «Saaksin ma ka ainult nii palju päevas, et naela leiba võiksin osta, ikka käiksin töös, muidu sureksin nälga.» Ja rohkem seda juttu seal ei olnud. Aga kui me laost välja jõudsime, seletas mulle isa, et palku tuli alandada, muidu oleksid väljamaksud osanikele vähenenud.

«Ega sinu isa ju üksi vabrikus osanik olnud,» tähendas ema. «Seal on Luts, Schnurberg... Ega tema üksinda seda otsustanud.»

«Muidugi mitte. Aga mis see muudab. Tema pidas niisugust talitusviisi loomulikuks. Vabrikut ei ähvardanud üldse pankrot, küll aga ähvardasid kasumid väiksemaks jääda! Jah, minu isa ja tema kompanjonid ei tahtnud ju tõesti sihilikult kellelegi halba teha, aga head ammugi mitte. Peaasi, et ise puhtalt väljas.»

«Ja siis sa otsustasid...»

«Varsti pärast seda ma otsustasin. Ma mõistsin, et mina niimoodi ei suuda, aga ma olin küllalt vana taipama ka seda, et teistmoodi ei saaks. Muudmoodi äri ei aja, kuid aetagu seda siis ilma minuta.»

Albert jäi ootama, mis ema nüüd ütleb. Ema vaikis tükk aega, kuni ta lõpuks lausus:

«Noh, mis ikka, peaasi, et sa nüüd ise rahul oled. Ainult... Hea küll...»

«Mida, ema? Ära jäta pooleli, ütle ära, mida sa tahtsid ütelda.»

«Ainult ega sa unustanud ei ole, et me siamaale linavabrikus osanikud oleme ja sealt oma peamise tulu ka praegu saame.»

«Seda ma muidugi tean. Ei oleks meie, oleks keegi teine.» Albert Varrik kehtas õlgu. «Elu on juba selline. Ma igatahes ei arva, et see midagi aitaks, kui me kristlikul kombel kogu oma varanduse vaestele jagaksime ja ise nendesugusteks muutuksime. Kuid ma ju tean, et sa oled puudustkannatajate jaoks teinud väga palju, seda, mida praktiliselt on võimalik olnud teha, see on minugi südant rahulikumaks teinud. Ja kui ma ka nii mitu aastat olen õppimiseks raha kulutanud, on see ometi kapital, mille ma loodan kunagi ühiskonnale tagasi maksta.»

«Mul on hea meel sinult kuulda selliseid sõnu,» ütles ema, oma liigutust varjates. Sest nende omavaheline läbikäimine oli alati olnud tagasihoidlik ja tasakaalukas.

«Ma usun, et vaesust ilmas aegamööda vähemaks jääb, et kõik inime-

sed ükskord võivad vähemalt majanduslikult muretult tulevikku vaadata, kõik noored võiksid õppida, mis praegu veel kahjuks võimalik ei ole,» jätkas Albert. «Ja usun, et sinnapoole on ainsaks reaalseks teeks teadus. Teadus suudab luua külluse, suudab inimesed vabastada paljudest eelarvamustest. Ja kui teadus seda ei suuda, siis ei suuda miski.»

«Andku jumal,» peaaegu sosistas ema. «Aga praegu on küll nii... Igal pool käib sõda, ja teadus aitab seda ainult hullemaks teha.»

«Tõsi ta on,» möönis poeg. «Ja võib-olla ei ole see viimane tapatalg. Aga ükskord areneb teadus nii kaugele, et sõda muutub võimatuks. Sõjapidamisvahendid, mille kõrval tänapäeva tankid ja lennukid paistavad kord mänguasjadena, muutuvad tänu teadusele nii võimsaks ja nii kättesaadavaks, et iga riik, ka niisugune nagu meie pisikene Eesti, suudab need endale muretseda, sõdurite arvul pole aga enam erilist tähtsust. Ja kui nii, siis muutuvad kõik riigid ja rahvad sõjaliselt ühtemoodi tugevaks. Sest kas Saksamaa oleks läinud Poolale kallale, kui ta poleks kindel olnud, et ta on tugevam? Mitte kunagi! See oleks mõtetus. Ja nõnda muutubki sõda ükskord mõttetuseks. Kuid see pole ainus põhjus. Teaduse levikuga saavad teadlased ka riikide tegelikeks juhtideks, ja neil ei tule mõttesegi sõda pidada, neil on teised eesmärgid.»

«Kui sind kuulata, siis hakkad mõtlema, et me liiga vara oleme ilma sündinud,» ohkas ema pooltõsiselt.

«Eks seda tulevik näita.»

«Jah, kui meie seda näha saaksime... Kuule, Albert, ma mõtlesin, et saadan sellest, mis meile maalt toodi, osa Helgaga tema emale ja vendadele. Palju siis meie ära tarvitame. Helgal on veel kaks venda, ema käib meil linavabrikus töö, aga isa on neil surnud, varsti pärast meie isa. Mis sa arvad?»

«Muidugi,» kinnitas Albert. «Aga kuidamoodi see tüdruk õieti meie sugulane on?» tundis ta sealsamas huvi.

«Oh, see on nii kaugel... Võib-olla onu Aadu või tädi Juliana oskavad sulle seletada, küsi neilt. Aga ta isa on igatahes sealtamast kandist pärit. Ma olen neid jõudumööda aidanud, ja Helga võtsin ka majja, maksan talle korralikku palka, vaesel naisel on hulga kergem. Aga ta on tubli naine, lapsed on ta korralikeks kasvatatud. Ma olen Helgaga väga rahul. Ta on hoolas ja puhas — vaeste inimeste lastega seda just alati ei juhtu. Ma siis saadan.»

«Võib-olla ma lähen appi viima?» pakkus Albert.

«Oh, sul omad käimised, kui sa nii lühikeseks ajaks pealegi... Kui palju ma siis ikka... Mõtlesin, et saadan verivorsti, ühe saia, piparkooke, tüki seapraadi ka. Varsti saab lõunat, ega sa enne kuskile ei lähe? Kuhu sa praegu lähedki, väljas päris külm. Aga ilusa lume tõi jõuludeks maha, eks ole?»

Nende sõnadega läks ema oma asjatoimetustele.

Kaua ei uinunud Marie Varik sel 1939. aasta jõuluööl. Helga oli juba ammu oma teenistuskoha tagasi läinud, poisid magasid täistuubitud kõhtudele vaatamata sügavalt ja rahulikult, aga nende ema lamas ikka, silmad avali. Oh, see polnud esimest kord nõnda, palju õhakkusid oli ta pidanud und ootama, päevaväsimusele vaatamata. Juhtus seda iseäranis tihti pärast Johannese surma, kui ta sattus eluga ihuüksinda silma silma vastu. Ei olnud elu talle ennegi tundmata, ent siis oli ta noor ja seetõttu muretu. Aga äkki pidi ta kolme last ja iseennast toitma ning

katma, ja esialgu tuli alatihti mõte, et peab endalegi otsa peale tegema, küllap lapsed siis kuhugi lastekodusse pannakse ja üles kasvatatakse, tema ei suuda ega oska enam. Oli ju Juku tervis paaril viimasel aastal küll õige vilets, polnud ta varemgi väga hakkaja ja agar, aga ometi oli kahekesi kuidagi rahulikum ja toekam. Kuid siis jäi ta ihuüksinda, päris ihuüksinda, ja nii abitult kui siis polnud ta ennast veel tundnud. Linalaos, kus ta talvel sai mõned kuud käia, lõppes kevadeks töö otsa. Halb mõelda, aga see oli veel hea, et Johannes kevadel suri; oleks ta kogu suveks niimoodi pödema jäänud, poleks Marie kuhugi kaugemale tööle pääsenud, nad oleksid pidanud ainult Helga ja Aleksi karjasepalgaga sügisele vastu minema. Aga siis pääses temagi maale teenima, ja nõnda veel, et sai Arvedi kaasa võtta. Palka maksti küll selle jagu vähem, peaaegu ei makstudki, aga tulid ometigi läbi, ja sügisel aitas proua Varrikoff, eluaeg ei unusta tema abi. Ta muretses Mariele lõpuks linavabrikusse töökoha ja see neid päästiski. Ja veel aitas proua Varrikoff hoolekande-osakonnas niipalju kaasa, et nad siia mõisa peale vanasse moonamajasse elama said, kus ei ole vaja üüri maksta, ja see on ju ometi üks suur hõlbustus olnud.

Jah, proua Varrikoff on neile küll nagu jumala enda poolt abiks saadetud. Ilma temata oleksid nad kõik neljakesi suurde viletsusse jäänud. Häda oli neil aastail ju sellegi poolest küllalt, aga kõige suuremast nad siiski pääsesid, ja olgu proua Varrikoff selle eest tänatud. Kui kõik rikkad inimesed niisugused oleksid, siis ei ütleks tema rikaste vastu ühtegi halba sõna.

Ei, praegu ei takistanud Marie Varikul und tulemast mure homse leivapalukese pärast, praegu täitsid ta südant rahulolu ja tänumeel. Sest kõige raskem on nüüd möödas, lapsed hakkavad juba suureks saama, kaks vanemat ise teenimas. Kui hea, et proua Varrikoff, proua Varrik, muidugi, jah, Helga enda juurde majja võttis, õpetab kombeid... Siinkohal läbis emasüdant kartusevirvendus, sest talle meenus proua poeg. Need perepojad, olgu maal või linnas, on alati halvasti kuulsad olnud. Aga Albert Varrik on väga viisakas noormees, rahustas Marie ennast. Kuidas ta poemees Numbergi tütart taga leinas, nüüdsel ajal juhtub harva niisugust kuulma. Ka Aleks sai sügisel Täävi juurde pagaritöökotta ametisse. Võib-olla, kui ta ennast hästi ülal peab, saab ükskord isegi pagariks. Aga praegugi poisil ikkagi koht olemas, leiba-saia võib süüa kui palju tahab, kakskümmend krooni kuus palka ka... Poiss tahtis küll õppida, kangesti lugemishimuline on nagu Arvedki, iga nädal käiakse raamatukogus raamatuid vahetamas. Aga mis sinna teha, kui ei saa. Võib-olla Arvedit õnnestub kuidagi algkoolist edasi koolitada... Tema on Aleksist veelgi terasem, klassis kõige parem, tunnistus alati viisi täis. Kui keskkooli ei saa, sinna on raskem, sinna võetakse progümnaasiumist, maks ka suurem, siis võib-olla kaubanduskooli pääseks, võib-olla jõuaks? Helga käest on küll imelik raha küsida, ta juba noor neiu, talle kuluvad need kroonid, mis ta saab, endale ära, peab ju korralikult riides käima, aga kui Aleks hakkab rohkem teenima ja temal endal ikka tööd ja tervist jätkub, siis võib-olla õnnestub. Saaks ükski tema lastest hariduse. Arved ju kõhnake ka, pääseks kergema töö peale, kuskile kontorisse.

Ja Marie Varik mõtles korraka, et tal ei olegi elus nii halvasti läinud, nagu ta ikka on mõlгутanud. Kõik ta kolm last on tublid ja terved, ja kui suur ka häda vahel on olnud, ikka on ta abi leidnud ja kuidagi kõigest üle saanud. Oh, hoopis halvemini on inimestel läinud. Võtta või Asi

Friida siinsamas seinaga — oli päris jõukas inimene, aga mees jättis ta lastega maha, ja on hoopis hullem, kui äkitselt rikkusest vaesusesse satud, sellele ei taha inimene vastu pidada. Selle asemel et püüda ja otsida, kuidas abi leida, hakkas Friida hädaldama, läks lõpuks adventistiks, laulab oma laule, nagu neist midagi kasu oleks. Ja lapsedki sõna-kuulmatud, ei hooli emast.

Marie Varikut valdas rahulolu, suur rahulolu. Ta ei olnud elule alla jäänud, oli läbi rabelnud, oma lapsed üles kasvatanud. Proua Varrikule muidugi suur aitäh, aga vaev on ju tema kanda olnud. Oh, kui seda vaeva kõike meelde tuletada! . . . Aga mis möödas, see möödas, nüüd on juba kergem. Kui ainult sõda siiani ei jõua . . . Aga noh, üks suur sõda on juba üle elatud, mis see nii hullu oligi. Poisid on alles liiga noored, et neid võidaks sõduriks võtta, ja küll jumal aitab.

Ei, ema ei tahtnud halbade tulevikuaimustega seda nii ilusat, teab mis ajast võttes kõige ilusamat ööd rikkuda. Ta kinnitas uuesti — kõik kõige hullem on seljataga, nüüd läheb kergemaks, nüüd hakkab ikka paremini minema. Ta ei saanud muidu, kui tõusis, süütas vargi lambi, astus sahvritagusesse nurka, kus ta poiste voodi seisis. Nad magasid üheskoos, kuigi voodi oli neile kahe peale juba kitsaks jäänud. Aleks lebas selili, norskas natuke. Vanem poeg oli rohkem temasse, oma emasse, läinud — näolt laiem, kehalt tüüakam. Ainult iseloomult kippus natuke Johannest meelde tuletama. Arved oli kõhetum ja näolt pigem isasse. Noorem poeg magas seinaga pool, kõverasse tõmbununa, nende vahel pooleldi padja peal tukkus kass Mirri ja avas valguse peale laisalt ühe silma. Marie kahmas tal tukast, tõstis maha. Kass suhtus ülekohtusse rahulikult, haigutas mõnuga ja jäi ootama, kunas tülitaja ära läheb, et siis oma harilikku paika tagasi pugeda.

Emaga eemaldus tasakesi, kustutas tule, heitis uuesti asemele. Ja ei saanud muidu, kui hakkas nutma. Aga see oli üle hulga, hulga aja rõõmust, suurest heameelest.

Sellest, mismoodi onu neid vastu võttis, sai Albert Varrik aru, kui väga nende tulekut oli oodatud. Onu häälest kostis isegi lapsemeelset erutust, kui ta linnasugulasi otse saani juurde teretama tõttas, paljapäi ja vestiväel, kuigi ilm oli täistalviseks muutunud.

Trepil aga ootas neid tädi Juliana. Tema päris vesistas, kurtis, et pole vennapoega ei tea kui kaua näinud. Sealsamas seisis vaikides ka tädi teinepool. Villem Kütt kandis vist sedasama musta ülikonda mis pulmas ja tundis ennast silmanähtavalt ebamugavalt. Ema päris tädi Julianalt venna tervise kohta ja sai vastuseks mõned lootusetud sõnad, mille varjus Albert Varrik arvas aimavat tüdimust. Ei ole neist jalgade mahavõtmistest pikemat abi, sedamoodi tohter viimast korda käies ütelnud. Pole Aadule enam palju päevi jäänud.

Albert kuulas seda ennustust kohkumusega. Ta kartis surma — mitte ainult enda surma, vaid üleüldse. Tal oli peaaegu üle-jõu-käivalt raske olnud minna haiglassegi onu Aadut vaatama. Kas mitte seesama pelgus kohustuse ees Varrikule tulles ka oma haige onu juurde minna polnud üheks põhjuseks, miks ta nii kaua ja nõnda jonnakalt ei tahtnud onu Hansuga heasugulaslikke suhteid taastada? See mõte vilksatas Albertil peas, kui ta onu Hansu kõrval majja astus.

Suures peretoas viis onu Hans ta üleni habemesse kasvanud vana-mehe juurde, kelles Albert veel suutis ära tunda talu põlise vanasulase

Mihkli. Hiljaaegu oli tal Varikul teenimisest viiskümmend aastat täis saanud, ja härra president isiklikult oli talle sel puhul õnnesoovi saatnud ja viiskümmend krooni autasuks. Ajalehed kirjutasid sellest pikalt ja laialt, rääkides küll rohkem presidendist kui Mihklist, aga nüüd pidi Albert sellest aust ning tähelepanust veel kord kuulma ja õnnitlemiseks Mihkli kätt suruma. Siis aga istuti lauda, maitsti pühaderoogasid, ja jutt oli visa liikuma. Kahetseti, kui teada saadi, et linlased jälle nii ruttu peavad tagasi sõitma, ja kuulati, mis ema jutustas Alberti õppimisest. Pärast lauast tõusmist viis peremees kallid sugulased majapidamist vaatama. Käidi laudas ja tallis, aidas ja masinakuuris, kus kevadel ostetud traktor seisis. Ja kui pärast seda oli natuke aega linlikult sisseseatud saalis istunud, hakkas Juliana juba märku andma, et aeg oleks Mustmetsale minna, et Aadu ootab.

«Vaatate meie majapidamist samuti,» lisas ta tähendusrikkalt.

Onu Hans ei hakanud õele vastu vaidlema, ütles vaid, et argu nad kauaks jäägu, ta tahab Albertiga veel rääkida.

Nii nad sõitsid, Villem saanininas hobust juhtimas, naised ja Albert tagapool.

«Praegu taline aeg, praegu vähe näha,» seletas tädi juba teel. «Aga Villem on meie põldudega koledat vaeva näinud. Kohe nagu teised maad teinud.»

Tädi kiitlemistahet mõjus Albertile võõralt ja rusuvaltki. Tädi Juliana oli varasematel aegadel talle paistnud ilma kõrkuseta inimesena, kes elab oma tagasihoidlikul moel ja nõnda, nagu talle see rohkem meele järgi. Albertile meeldis juba poisikesest pärast kuulda, kuidas tädi Juliana jätnud rikka vanamehe kosjad isa sundimisest hoolimata vastu võtmata. Ja kui tema isa oli vahel halvustavalt oma Mustmetsal elavaid õde-venda puudutanud, siis oli pojal alati kange soov olnud vastu hakata. Aga nüüd pidi ta lõplikult veenduma, et tädi Juliana on muutunud samasuguseks kui kõik teised. Või on ta olnud igati normaalne taluinimene, kes varem vaid olude sunnil paistis teistsugusena?

«Villemi koha andsime läinud kevadel rendile — Villemi õetüttele ja ta mehele. Mees on Varikul traktori peal tööl, aga tulid palusid meid, et me neile, kui nad paari lähevad, Rinnu rendile annaksime. Nojah, noored inimesed, tahavad omaette, ja me siis arutasime Villemiga, et Rinnu nagu Mustmetsa maadest eraldi, põllud seal viletsad, vesisevõitu, kuigi kraav sai sisse, kaugel ka, ja siis andsimegi. Mis suurt renti sealt saada on, aga inimestele sai vastu tuldud...»

Hobune keeras Mustmetsa õue. Oh jaa, kohe esimene pilk ütles, et siin on vahepeal kõvasti tööd tehtud. Laut oli uus, aiad-värvavad kõik korras, elumaja vooderdatud ja rootsi punasega üle värvitud.

Nüüd oli see talu, nagu üks talu pidi olemagi.

«Kui onu Aadu ära vaatate, käite meie elamise kah läbi,» ütles tädi Juliana jälle, kui nad saanist välja ronisid.

Onu Aadu lamas väikeses, pimedas, raske õhuga kambris. Aga Albert oli ilmaasjata kartnud näha hädist inimvaret — külalisi tunnistades haige naerataski ja hüüatas tuttavlikult:

«Säh-näh, keda minu silmad ka lõpuks näha saavad!»

Aga ta oli kahvatu, sügavaks vajunud silmakoobastega, ta põski kattis hõre habe. Allapoole, voodi jalutsisse hoidus Albert kramplikult vaatamast. Onu Aadu tõstis ennast osavalt käte abil istuli, käskis õde toolid tuua, pöördus sealsamas Alberti poole küsimisega:

«Lugesin just lehte . . . Kummad sinu arust võidavad — kas sakslased, või prantslased ja inglased?»

«Liitlased kindlasti, ma ei kahtle selles,» vastas Albert täie tõsidusega.

«Täitsa õige!» Onu Aadu oli sellist vastust kuuldes rõõmus ja rahuldatud. «Prantsusmaa ei ole mitte Poola, prantslased ja inglased veel õpetavad Hitlerit!»

«Sa näed päris hea välja, onu Aadu,» ütles Melita Varrik omalt poolt komplimendi.

Juliana tõi toolid, istus ka ise külaliste kõrvale. Aadu ootas, kuni see sekeldamine lõppes, alles siis vastas oma vennanaisele:

«Saab näha, kaua mind sedamoodi tükikaupa maetakse.»

Mõlemad — ema ja poeg — võpatasid.

«Soo, jälle see jutt,» ütles õde pahaselt. «Kas sa siis muud ei mõista rääkida.»

Aadu ei kuulnudki justkui, jätkas:

«Aga kevadeni katsun välja venitada. Kevadet tahaks veel korra näha. Siis, Juuli, tõstke mind vankrile, ja viige kuskile metsa, kuskile kasemetsa, ja laske mind seal päev läbi olla. Las ma veel korra kuulan ja vaatan . . .»

«Kust me sulle selle kasemetsa võtame,» ütles õde.

«Noh, siis ükskõik missugusesse, ainult mitte kuusemetsa, kuuski ma ei salli . . . Ei ole lapsest peale sallinud . . .»

«Aga võib-olla oleks sul parem linna tulla?» küsis Melita Varrik, kui oli end kogunud. «Meil on ruumi, palkame sulle põetaja, tohtrid on kah ligemal.»

«Ega ta siin ilma hoolitsemiseta ole,» ütles Juliana solvunult.

«Sina, kallis vennanaine, oled alati minu vastu hea olnud,» lausus Aadu, veidi aega nagu järele mõelnud. Ta laskus uuesti selili asemele. «Oleks ka mina siis, kui selleks aeg oli, samasuguse hea südamega inimesega kokku sattunud! Aga niisuguseid on nõnda vähe kui kalliskive, minule ei olnud see õnn osaks määratud. Ei olnud minule üldse elus õnne määratud. Noh, mis ikke. Ei ole ma elus osanud kuigi palju head ära teha, aga olen rahul sellega, et pole ma kellelegi halba teinud. Seegi on midagi.»

«Aadu, sa ütle sugulastele — oleme me sinu eest halvasti hoolitsetud?» nõudis õde.

«Ei, täitsa, täitsa,» kinnitas Aadu. «Kuhu te ka pääsete — pool talu ikka minu jagu, hakkam muidu lärmi tegema ja oma osa nõudma.»

Kõnelus kippus vägisi ebameeldivaks muutuma. Melita Varrik oskas siiski niimoodi pärimisi-vastamisi seada, et ülejäänud visiidiaeg enam-vähem talutavalt möödus. Kui nad siis haige kambri ukse oma selja taga olid sulgenud, ütles tädi Juliana sugulastele pahandatult:

«Pole tal enam seda arunatukest niipaljugi, kui tervest peast oli . . . Räägib vahel igasugust . . .»

«Vaene, vaene Aadu,» pomises Melita Varrik ega suutnud enam pisa-raid tagasi hoida.

Et tädi Julianat mitte ilmaasjata solvata, käidi siingi laudas ja aidas. Polnud küll lojuseid ja salvesid siin niisama palju kui Varikul, kaugegtki mitte. Traktorikuuri polnud mõistagi, aga korras majapidamise mulje pidid nad siitki kaasa saama. Ja tädi Juliana rääkis, mis neil nüüd kavatsusel: suvel hakkavad maade torutamisega pihta, tahavad

tõulehmi muretseda. Villem käis külaliste ja oma naise sabas, poetas ainult harva mõne seletava sõna.

Progress . . . Albert Varrik mõlgutas Varikule tagasi sõites loiult, kuidagi tüdinult. Mustmetsal on ilmne progress, Varikust rääkimata. Seal juba traktorgi platsis. Tõusutee . . . Aga tema tädi Julianat enam ei ole, on veel üks agar ja ahne perenaine juures, kes ei näe enam mitte midagi muud kui oma taluasju. Varikul pole kunagi muud nähtud. Ja tänane õitseleminev Mustmetsa on kui süüdimõistuks onu Aadule, tema hoolimatusele peremehekohuste vastu. Tema asemel on Mustmetsal nüüd üks õige peremees — tuim ja vaimust vaene. Just niisugune mulje jäi Albertil oma tädimehest.

Aga võib-olla see peabki nii olema? Võib-olla on see arengu paratamatu seadus, et esile kerkivad just niisugused villemid, kõik need, kes raha-vara kõrval elust muu tahavad kõrvale suruda, naeruks teha? On see progress või mis see on? Muidugi on majanduslik edu kõige olulisem. Aga kui see käib vaimsuse arvel . . . Kuid teadus? Teadus on Variku jaoks loonud traktori, aga ta pole siiani osanud luua midagi, mis tema onust teeks midagi rohkemat kui ainult peremehe. Kas mitte vastupidi sellele? Ja kui see progress niimoodi hakkabki edasi minema? Noh, nii mustaks ei maksa tulevikku maalida, kinnitas Albert enesele kohe. Tuleb uus põlvkond, see on arenenum, oskab rohkem näha ja rohkemat hinnata.

Ja ta püüdis kiiresti oma mõtteid millelegi muule juhtida. Ta ei tahtnud lasta kahtlusi kord omaksvõetud tõekspidamiste õigsust proovile panna.

— Kui Albert Varrik tunaelsel avameelsusehetkel emale tunnistas üles ülikoolist ärajäämise tõukejõu, ei olnud ta ometigi lõpuni avameelne. Kuid tegemist polnud salatsemisega ema ees, ennekõike salatses ta iseenda ees.

Ta mitte ainult ei tahtnud isa jälgedesse astuda. Ta pelgas seda. Ei olnud endas kindel. Ta kahtles, kas suudab isa asemel olla niisama kindlakäeline ja osav, ega tahtnud saada niisama hoolimatuks. Kuid nende omadusteta jääks ta tulundustegelaseks ja kas või ainult advokaadinagi kiiresti häтта, teeks endale kahju, aga mis halvem — muutuks seltskonna silmis naeruväärseks . . . Seda viimast pelgas Albert Varrik kõige rohkem. Ja seesama pelgus võib-olla tõukas teda tugevaminigi kui miski muu isa soovi täitmisest loobuma, õigusteaduskonnast lahkuma ja keemikuks minema. Keemia oli gümnaasiumis tõepoolest tema lemmikaineks olnud, aga seda oma elukutseks teha polnud tal varem mõtteski. Siiski, sedakorda polnud Albert Varrik oma valikut kahetsema pidanud. Ta tundis, et sellel alal hakatakse aasta-aastalt ikka rohkem korda saatma, ja seda Albert Varrik ju ihkas nii väga. Kõige kõrgemate eesmärkide nimel. Ja sellest oma kiindumusest keemiasse leidis noormees samal ajal rohu tema eneseväärtustundesse tekkinud haavandile. Selle oli põhjustanud tõdemine, et üheks mingiks eluülesandeks pole ta sobiv, pole võimeline. Ta oli seda haavandit tohterdanud õilsate elusih tide meeldetuletamisega, aga täit tervenemist polnud sellest saanud. Nüüd oli aga ammu kõik üle, midagi ei häirinud enam noormehe enesetunnet ja ta valvas hoolsalt, et midagi ei pääseks seda ka uuesti häirima.

Kohe pärast Varikule tagasi jõudmist läksid nad onuga tagatuppa.

«Ülejärmisel suvel saan ma kuuekümneme viieseks,» alustas Hans Varrikoff ebamääraselt. «Aastaid juba paras jagu.»

«Sa alles nii kõva mees, küll elad oma isa aastad veel üle,» ütles selle peale proua Varrik.

«Kes seda teab . . . Igatahes tegin ma paar kuud tagasi oma testamendi ära. Sina, Albert, oled seal minu ainuke pärija.»

Albert vaatas enda ette. Võib-olla onu ootas, et ta nüüd midagi ütleb, midagi tänutaolist, aga noormees vaikus.

«Ainus,» kordas Hans. «Nii on see elu läinud, et sina oled meie nelja venna-õe ainus järeltulija. Ja nüüd pole pealekasvu enam kuskilt loota.»

«Võtad noore naise, ta sünnitab sulle veel mitu poega,» hüüatas proua Varrik.

«Mis me ikka enam nalja teeme, neid naljategijaid ilma minuta küllalt,» pomises onu Hans justkui puudutatultki. Ja jätkas juba kindlalt: «Nii. Nõnda see testament on tehtud ja nõnda ta jääb. Aga ma tahan, Albert, sinult kuulda, mida sa mõtled Variku, meie esivanemate taluga ette võtta, kui ükskord see aeg tuleb, et testament täitmisele läheb.»

«Onu, kui sa arvad, et ma seda pärandust kangesti ootama jään, siis sa eksid,» alustas Albert, veidi mõelnud. «See tooks mulle ainult muret kaela. Müüa Varikut ei saa. See on kindel. See oleks tõepoolest meie esivanemate ja niisamuti ka sinu vaeva ja töö hülgamine, mida ma küll ei tahaks. Aga ma olen end pühendanud hoopis teistele ülesannetele, talutöö on mulle võõras ja vaevalt ta mulle südamelähedaseks kunagi muutuks . . .»

«Miks sa nõnda arvad?» küsis onu justkui kurjalt.

Albert kehitas õlgu.

«Ma olen linnas sündinud, seal üles kasvanud, maal käinud peamiselt ilusat loodust vaatamas. Ja eriala valisin ju niisuguse, mis on põllumehetööst üsna kaugel, mulle aga südamelähedane . . .»

«Ma mõtlen, me võiksime ju talu rendile anda,» tähendas Melita Varrik, püüdes poega tema kimbatuses abistada.

«Oota, vennanaine, ma tahaksin poisilt endalt tema kavasid kuulda saada,» ütles Hans Varrikoff.

«Ma tõesti ei tea. Võõrale rentida pole ka palju parem. Müüa ei või. Ainult siis võib-olla, kui rentida minu tädile ja tema mehele . . .»

«Just seda ma kartsin,» lausus Hans Varrikoff meelehärmiga. «Kuid just seda ei luba ma mingil tingimusel.»

«Miks siis?» imestas proua Varrik.

«Ma ei taha, et minu endine sulane hakkaks siin peremeest mängima,» vastas Hans Varrikoff järsult. «Neid rügajaid nüüdisajal igal pool, vaatavad aga, kuidas saaks jaole.»

«Aga see Villem on ju tõesti tubli mees,» arvas proua Varrik. «Me Mustmetsal vaatasime, ei tunne talu enam ära. Missugune see siis oli, kui Juliana talle alles läks! Aga nüüd . . .»

«Jajah, ma tean, ma tean, Juuli nühib seda mulle igal nägemisel nina alla, ise uhkust täis.» Hans Varrikoff rääkis juba ärritunult. «Püüab nüüd näidata, et ta oma tahtmise tagaajamisega ja isa vastu minemisega õieti tegi. Aga ärgu ta lootku, et mina selle ära unustan.»

Kui palju väiklust ja vihameelt neis inimestes veel varjul on! Albert kahetses, et ta üldse oli siia sõitnud, et oli emale järele andnud. Ja mitte ainult isa pärast. Lõppude lõpuks ei saanud ta isa teistsugune olla ja vaevalt oleks temagi oma vennale nii suurt raha sel ajal laenanud, kui Hans oleks küsima tulnud . . .

Hans Varrikoff ütles rõhuga:

«Et minu kunagine sulane siia peremeheks tuleb — seda ei sünni! Ja kui ei oleks Albert, sind, siis kingiksin Variku kellele tahes, aga neile ei jätaks.»

Ah sellepärast siis olengi mina see ainupärija, mõtles Albert tüdinult. Kuid ta pidi mängu kaasa tegema, ei võinud onu ega ema pahandada.

«Mida sa siis minult õieti tahad, onu?» küsis ta.

«Et sa, kui Variku ükskord pärid, ise tuleksid oma esivanemate tallu peremeheks.»

«Ma juba ütlesin, mis ma sellest arvan,» vastas Albert Varrik vaikselt. «Minust ei ole talupidajat, pole peremeest.»

Hans Varrikoff hüppas raevunult püsti.

«Ei ole peremeest! Nii kaugel oleme siis omadega! Varikule ei leia enam peremeest! See on ju põlvest põlve olnud meie koht! Meie, Varrikoffide koht! Ja äkki pole teda enam kellelegi vaja?!»

«Albert ju õppis nii kaua, kevadel saab diplomi,» püüdis ema poja kaitseks sõna öelda.

«Oma esivanemate tööd oled sa õppinud põlgama, muud ei midagi,» vastas onu, ikka rahunemata. «Jakobson oli küll väga tark mees, oli keisri enda perekonnas õpetaja, aga ta unistuseks oli ikka oma isade maal kohta pidada.»

«Onu Hans,» ütles Albert, «sa ei arvesta, et elu ei seisa paigal, ja see, mis Jakobsoni ajal oli eesmärgiks, ei saa seda tänapäeval olla.»

«Ah siis sinu arust on põlluharija aus ja raske töö ajast ja arust, ainult linna vahel looderdamine sobib sellele su tänapäevale?» küsis Hans Varrikoff kurjakuulutavalt.

«Elu läheb edasi,» kordas Albert Varrik kannatlikult, märkas ema kokkunult-hoiatavat pilku, aga jätkas: «Kunagi oli peaaegu kogu meie rahvas põlluharijad, kuid areng toob kaasa uusi tegevusalasid, ja linn ei ole sugugi ainult looderdamise koht.»

Hans Varrikoff hingas raskelt, tegi peaga imelikke liigutusi, nagu oleksid sõnad tal kurku kinni jäänud ja ta püüab neist vabaneda. Kähina saatel pääsesid nad lõpuks valla:

«Esivanemate nimi ei kõlvanud enam, esivanemate töö ei kõlba...»

«Meie just võtsime vana ausa nime tagasi, nüüd sa eksid, onu,» ütles Albert.

Ning Melita Varrik lisis kiiresti:

«Anna andeks, kallid mehevend, aga sa oled tõesti Albertiga natuke... äkiline. Ma saan aru, sul on Variku tulevik väga südame küljes, aga katsu ka Albertist aru saada. Ta on alles noor, lõpetab ülikooli, tahab midagi korda saata, ja kõik see ohverdada talu pärast...»

Hans Varrikoff ei lasknud tal lõpetada:

«Kas ei ole kui mitu põlve ennast Varikule ohverdanud,» ütles ta peaaegu tigidalt. «Kas mina ei oleks võinud Aleksandri moodi linna kerge elu peale minna, Variku maha müüa või rendile anda ja linnas äri ajada! Aga ma teadsin oma võlga eelmiste põlvede ees...»

Oma nooremat venda tuletas Hans Varrikoff küll ilmaasjata meelde. Oleks ta vennapoja ilmet jälginud, oleks ta seda pidanud taipama. Aga nüüd juhtus see, mida veel ei olnud Varikul juhtunud — peremehel ei lastud lõpuni rääkida, Albert Varrik kargas püsti ja hüüdis:

«Aitab neist suurtest sõnadest, onu! Ei ole sulle midagi muud tähtis kui su varandus! See ei anna sulle pärast surmaga asu. Aga mul pole su rikkusest sooja ega külma. Kui sa ka jätad testamendi minu nimele —

mina ütlen su pärandusest nagunii lahti, oma isa mälestuse nimel ütlen lahti.»

Albert Varrik jäigi seisma. Ja tõusis emagi. Ta oli kahvatu, näis ehmununa, aga kui poeg ta pilku kohtas, vaatas sealt vastu mitte etteheide, vaid uhkus ja heakskiit.

Hommikul pärast kolmekuningapäeva, kui Aleks Varik oli talli juures oma harilikud toimetused toimetanud — hobuse ära puhastanud ja saani ette rakendanud ning tallis kõik korda teinud —, ütles väljavedaja Laiksaar, et mingi ta töökotta, peremees käskis.

Aleks kohmetus natuke, sest harilikult oli tal edasine hommikupoole töö teada: aidata Laiksaarel leivad-saiad peale laadida, siis puid saagima-lõhkuma ja sisse kandma. Äkki lastakse lahti . . . Polnud küll midagi tegemata jätnud . . .

Peremees Tääv õiendas oma pagarite ja sellidega leivalõhnadest umbes pekereis, ja väliselt ei erinenud ta oma valgete linaste riiete ja kõrge mütsiga siin kellestki. Poiss jäi uksele kõheldes seisma, sest ta teadis, et muidumehed — need, kes pagarimundris polnud — siia tulla ei tohtinud. Aga vana Tääv, teda märganud, tõmbas käega. Aleks astus suure laua ligi, kus tainast pätsideks vooliti.

«Tead, kus ma elan?»

«Tean küll, härra Tääv,» pomises Aleks argsest.

«Siis mine sinna. Mul üks mees sinna tellitud, autokuuri ehitama. Hakka abiks. Selge?»

«Selge, härra Tääv.»

Härra Tääv ei teinud rohkem sõnu.

Peremehe maja, mis oli aastat kümme tagasi ehitatud, asus Uueveski oru lähedal. Minna polnud kaugele, aga ilm oli koletu külm. Poisile see uus ülesanne väga ei meeldinud — eks puude saagimine käis kah külmas kuuris, aga sissekandmisel võis ikka natuke ahjude ees ennast soojendada, ega seda keelatud. Ja mõne värsket lõmmivajunud või muidu väljanägemiseta saia sai seal taskusse.

Aga käsk oli käsk, ja Aleks õnnelik, et ta midagi hullemat ei pidanud kuulma. Et soojem oleks, laskis ta Uueveski poole parajat sörki.

Täävi maja õues paistis juba laudade ja prusside hunnik, ja sealsamas arutasid midagi kaks meest. Neid tundis Aleks mõlemad: üks, vanem, oli Peeter Pais, kes isa elus olles oli mõned korrad neil käinud, ja teine peremehe poeg Elmar, üle kahekümne noorhärna. Peeter Pais kuulas, mis noor Tääv talle ehitamise kohta seletas.

«Parem oleks muidugi kivist, ei oleks nii tuleohtlik,» ütles Peeter Pais.

«Vanamees ei andnud nii palju raha. Noh, läheb põlema, ise kahetseb,» vastas Elmar Tääv. Märkas Aleksit, küsis:

«Mis sina siit, poiss, otsid?»

«Appi saadeti. Tere.»

Peeter Pais tunnistas teda natuke, ütles siis ära tundes:

«Ah vaata, kes mu käealuseks tuli. Noh, mis ikka, tere-tere.»

«Ah soo jah, vanamees lubas saata . . . Ega muud, kui hakake pihta,» ütles Elmar Tääv. «Kolme päevaga jõuate valmis?»

Peeter Pais mõtles natuke.

«Ei julge just lausa lubada,» vastas ta. «Maa on sügavasti külmanud, tegu, et augud sisse saaks. Päevad kah lühikesed.»

«Noh, teil abi ka, peate jõudma. Ma saan selleks ajaks auto töökojast kätte, peab olema koht, kuhu panna.»

«Teeme, mis jõuame,» vastas Peeter Pais lühidalt.

Noorhärä läks majja, ja Peeter Pais vaatas oma abimehe muigelsui üle.

«Külm ei hakka?»

«Pole viga,» vastati täismehelikult.

«Hakkab külm, siis ütle, käime köögis soojas. Ehk ikka lastakse.» Pais ise oli paljakäsi, nagu polekski kolmekümne ligi. Pani paberossi põlema, ütles tõsiselt:

«Mis siis ikka, poiss. Tegime me sinu isaga seda tööd, teeme sinuga. Aga esialgu — näed lume peal neid triipusid? Neid mööda kühveldame lume kõrvale, ja siis läheb lahti!»

Pais jälgis natuke aega, kuidas Aleks suure püüdlikkusega kühveldama pistis, ütles:

«Sa kohe sälu moodi. Oota, küll jõuad oma elus teha.» Pomises sinna juurde: «Noorhäräl ei kõlba enam jala käia, papa ostab nüüd auto.»

«Peab ikka raha olema,» püüdis Aleks täismehelikult kaasa arutada.

«No-oh! Küll raha tuleb, kui pekarnja taga. Iga pätsi pealt omad sendid, kaua need tuhanded niimoodi kogunevad.»

Kui nad olid tükk aega kühveldanud ja vahet pidasid, muigas Pais ja sõnas:

«Sa ära oma emale räägi, kellega sa paari oled sattunud.» Poisi imestunud nägu nähes seletas: «Einoh, ta oli mu peale kangesti pahane, et ma su isa koosolekutele ja mujale sihukestesse kahtlastesse kohtadesse vedavat. Ega ta muidu, kartis sellest pahandust tulevat. Aga ei mina vedanud Jukat, su isa, mitte kuskile. Ega ta mõni lojus olnud, et pane lõõg kaela ja vea. Ise ta tuli, istus ja kuulas. Ei ta seal suurt rääkinud, kõnemees polnud ta põrmugi, aga kui omavaheliseks vaidluseks läks, siis ta pealt ei kuulunud, ütles vahel nii, et... Lahtise peaga mees oli. Ja hästi otsekohese meelega. Ei temaga tulnud mõtetki, et tal midagi muud võib arus olla, kui ta sulle suu sisse räägib. Aga oli sihukesti meil, pärast tuli välja... Kes teab, muidu oleks tal elus võib-olla hõlpsamini läinud. Vaat nii, nojah, ma hakkasin su emast ju pihta. Et äkki nüüd lööb kartma, et ma sind kah kuskile vedama hakkam või muidu pead segamini ajama. Aga mina arvan, et igaühel on silmad nägemiseks ja kõrvad kuulmiseks ja arunatuke ilmaasjade taipamiseks.»

Nad alustasid jälle tööd. See käis neil hooga, ja Aleks kuulis Paisilt edaspidi peasjalikult juhatusi või käskusid.

Õhtuks olid nad nii kaugel, et vahvärk sai püsti, ja kui enne pimedat noor Tääv nende tööd takserima tuli, ei jätnud ta oma rahulolu enda teada.

«Ega muidu öeldud, et kui tahad kiiresti ja hästi sealjuures, siis otsi meister Pais üles,» tahtis ta isegi meelitada.

Peeter Pais korjas sõnatult oma riistu kokku. Olles sellega toimes, küsis, kuhu need varju alla saab panna. Noor Tääv juhatas, et kõige õigem on kööki viia.

Peeter Pais elas Riia maantee kandis, tal oli Aleksiga läbi linna üks tee. Selle aja sees päris vanem nooremalt nende pere käekäigu kohta.

«Ma su ema vahel harva näen, üht-teist olen kuulnud. Noh, tema suurt kaebama kunagi ei hakka, ma tean, aga ega teil kerge ole olnud.»

«Muidu oleks küll raskeks läinud, aga meid üks proua aitas. Aitas emale tööd leida, rääkis linnavalitsuses, et linnavaeste korterisse saime, seal ei ole üüri vaja maksta. Paar aastat käisime supiköögis,» rääkis Aleks.

«Nojah, see on hea, kui niisugune hea proua satub,» ütles Peeter Pais muigamisi, mis küll rohkem hääles kui näos ilmnis. «Aga mis arvel nad ometi rikkaks on saanud, kui aina teiste eest hoolitsevad ja kõik neile jagavad? Vaata jälle üks mõistatus, millest minu vana aru jagu ei saa.»

— Räägi jah, et sa ei taha mulle midagi pähe panna, mõtles Aleks, ise uhke, et oskas teise kavaldamise ära aimata. Aga mõtlema oli ta Paise käest kuuldu üle jäänud sellegi poolest, ilma et ta seda ise õieti märganudki oleks.

Kui Aleks kodus emale mainis, mis ta täna teinud ja kellega, ajas ema silmad suureks, täpselt nii, nagu Pais oli ennustanud.

«Kus sa selle mehega kokku sattusid?»

Aleksil tuli seletada.

«Ema rahunes natuke, ütles siis hoiatavalt:

«Vaata, et ta sind hullutama ei hakka!»

«Mismoodi?» küsis Aleks süütult.

«Mismoodi... Ikka et — rikkad ja vaesed... Või ongi juba hakanud?»

«Ei ole ta mulle midagi rääkinud. Aga mõtled, et ma ise ei näe, kuidas elus need asjad on.»

«On nad kuidas on, ega sina neid paranda. Su isa sai kah sellest lõpuks aru. Küll Pais ikka kutsus teda sinna oma töölisühingusse ja iga-sugustele koosolekutele, aga ei ta sellest enam suuremat hoolinud.»

Aleks ütles, et tema ei kavatse mingile koosolekule minna, olgu ema rahulik.

Ema läks kööki toimetama, Aleks istus laua äärde, võttis raamatu ette. Aga palju ta lugeda ei jõudnud, kui välisuks käis, keegi tuli ja köögis algas summutatud jutuvada. Natukese aja möödudes ruttas ema salapärase näoga tuppa ja seletas talle poolosistamisi, et Laineti Hermiine tuli teda appi kutsuma siga tapma, kella üheksaks, et kas ta läheb.

«Miks mitte, kui abi vaja,» vastas Aleks.

Juba tuli ka Hermiine ise nähtavale. Tal oli kaela asemel ilmatu suur hõõtsik ja pungis silmad, hääl aga natuke kähises.

«Noh-jah, ole siis pai. Endel ütles torkamisega hakkama saavat, ta maal sulaseks käies õppinud, aga kinnihoidjaid kah vaja. Kella üheksa ajal siis, enne nagu ei julge.»

«Küll ma tulen,» lubas Aleks, oma head meelt varjates.

Oli ta ju lugemise vahelt mitmed korrad mõelnud Lainetite juurde minekule, aga polnud ta enam laps, et niisama minna. Laineti Endel oli temast paar aastat vanem, pidas ennast juba ammu täismehiks, ja lausa sõbraks ei osanud Aleks ennast talle teha. Sagedasti mängiti Lainetite juures kaarte, aga ikka raha peale, kahtekümmend ühte, ja Aleksil polnud enamasti midagi panka panna, nii et pidi lolli kombel pealt vahtima. Ja kui jälle mängu ajaks satub, mismoodi sa seal siis vahtima jääd...

Ei tõmmanud Aleksit sinna nii väga kaardimäng ega Endel, vaid hoopis Endli öde, kuueteistaastane Leida.

Polnud Aleks temas siiani midagi erilist märgata mõistnud, ja pigem uudishimu kui mingi muu tundega oli viimasel ajal jälginud, kuidas

kõhn ja nurgeline plika äkki oleks nagu pärmi sisse söönud, ümaramaks ja pehmemaks muutunud.

Aga uusaastal oli Aleks järjekordselt Lainetite pool, järjekordselt oma ainsad kakskümmend senti maha mänginud ja jälgis lauast eemal voodiveerel istudes Endli pangapidamist. Leida seisis venna kõrval, ise üleni põnevil. Oli ka põhjust — pangas oli juba üle nelja krooni, ja Männiku Evald, kahekümnene mees, mängis kogu panga peale. Juba oli tema oma kaardid kätte saanud, oli Endli kord võtta. Aleksil polnud vaja vaatama minna, Leida ütles ängis häälega väljatulnud kaarte valjusti ette. Kogunes kuusteist punkti — see kõige kuradim arv. Kahekümmend ühte siit enam ei tule, ainult pilt võib aidata, aga kui juhtub hoopis muu kaart . . . Endel näris huult, närvitses, käsi hoidis pakis alumisest kaardist kinni, aga ei söandanud tõmmata, silmad heitlesid oma ja Männiku Evaldi kaartide vahel. Evald viskas oma kaardid hooletu liigutusega lauale, muigas, aga aru võis saada, et temagi oli ähmi täis. Neli krooni ikkagi . . . Kui ta kaotab, tuleb tal need lauale panna, ja Endel võtab kaheksa krooni puhtalt.

«Endel, tõmba veel!» hüüatas Leida nii käskivalt, et venna käsi nagu iseendast kiskus kaardi pakist ja viskas selili. Oli kuningas.

«Otsi raha,» ütles Endel natuke kähisema hakanud häälega.

Männiku Evaldi silmis tuksatas midagi kartma sundivat, aga siis ta kahmas äkilise liigutusega Leida kleidisabast kinni, kiskus ta endale sülle ja karjus:

«Ah sa kuradi plika, selle eest pead sa mulle ühe musi vähemalt andma.»

Leida peksis käte ja jalgadega, kiljus, kuni Männiku Evald oma suuga tema omal küljel. Selle järel lahti pääsenud, hüppas Leida ühe ropsuga mehe sülest voodiservale, Aleks kõrvale, ja hüüdis sealt:

«Hull! Mine oma Vaike kallale, mis sa mind käperdad. Sina ka, ei tule õele appi,» heitis ta vennale ette. Aga Endel mügistas koos teistega naerda, korjas raha taskusse. Leida kohendas ennast siit ja sealt, ja äkki märkas Aleks, kuidas ta muigatas. Silmapilgu vältel ainult, aga ikkagi. Oli temalegi see ainult meeletu järgne nali, ei muud. Tuba oli kuum, rabelemisest oli tüdruk higiseks läinud, ta pühkis kleidikäisega otsaesist. Ja äkilise uljusetuhina ajel kahmas poiss Leidast kinni, suudles teda ruttu ja kohmakalt. Leida jõudis kiljatada, ja selle peale vaatama pöördunud mängijad hakkasid kui ühest suust irvitama. Aleks pörkas kähku tüdrukust eemale, tegi ulja näo pähe ja kuulis, kuidas Männiku Evald soovivalt ütles:

«Noh nii, sinust hakkaks kah nagu juba mees saama.»

«Vaatas pealt ja võttis õppust,» ütles Endel, kutsudes uue ühishirnumise esile.

Leida aga lausus loiult:

«Päris loll.» Tõusis ja läks kööki.

Kui ta ukse kinni tõmbas, õhutas Männiku Evald poolsosinal:

«Mis sa enam vahid, kebi kähku järele. Selleks ju mindi.»

«Võib-olla hoopis sind oodatakse,» püüdis Aleks oma mängu edasi mängida ja mehe eest väljas olla.

«S i n n a,» rõhutas Männiku Evald, «pole minul mingit mõtet minna.»

Järgnes uus hirnumine, mille mõtet Aleks hästi ei taibanud. Aga seda ei võinud välja näidata, sellepärast pidi vastama:

«Minul kah mitte.»

Uus naeruröögatus. Männiku Evald mõirgas kõige valjemini.

Eh, poiss, pidid sa ennast nii sisse mässima! Nüüd ei jäänud üle muud kui hea nägu pähe teha, ei saanud ta ju Männiku Evaldile kallale minna. Ta oleks kohe siruli, nina verine. Jäi üle ainult niikaua välja kannatada, kuni äraminek enam putkupanemisenä ei paistaks. Õnneks ei tulnud Leida seniajani köögist enam näole.

Aga tüdruku kuum lõhn, tema niiske, poollahtine suu, mida poiss vaid põgusalt oli tabanud, ei kadunud enam meeltest, tungisid unenägu-dessegi. Ja ühes sellega tuli pelgus, tulid närivad kahtlused — kas see Männiku Evaldi sülle sattumine oligi nii vägivaldne, milleks siis see muie tagantjärele... Ja Lainetite juurde minek ei olnud enam vana- viisi lihtne, ning kutse seatapule tuli Aleksi jaoks kui õnnistus.

Linnas oli oma käe peal seatapmine keelatud, selleks oli tapamaja, aga ega siis seal seda ilma matita toimetatud. Sellepärast kostiski ääre- linnas õhtupimedas tihtipeale lontkõrva meelegeitlik kisa, mis kähku ära summutati. Ebaseaduslik tapatöö pidi nüüdki sooritatud saama.

Aleks läks kohale natuke enne üheksat. Aknale oli tekk ette riputa- tud, uks haagis, enne avamist küsiti, kes tuleb. Endel ihus nuga. Leida oli juba vanades riietes, suur pott ja pudrumänd käes. Teretamisele vas- tas ta rõõmsalt, ja poisi südamele kukkus kui kivi. Pahased ei olda...

Tuli välja, et Endel polnud asjata oma oskusega kiidelnud. Ta laskis sigudiku aidust välja tulla, virutas talle kirvesilmaga nii parajalt sil- made vahele, et orikas ainult natuke niutsatada jõudis. Puss tabas nii- sama täpselt. Karvavõtmisega oli laterna valgel küll tegu, aga aegsasti enne keskööd saadi kõigega toime. Kuid abimeest kohe ära ei lastud, ta pidi tuppä tulema, et värsket maksa maitsta. Ja kui Leida selle lauale tõi, otsis perenaine kapist ka asuniku.

«Noh,» lausus Endel, «selle ärahukatud hinge mälestuseks.» Valas Aleksi pitsi pilgeni. «Naised, te ka tahate?» küsis.

«Anna mulle natike,» arvas ema. «Sulle, tüdruk, küll ei anta, ära mitte vaata!»

«Äh, nagu ma tahaksingi. Oleks vein, siis.»

«Soo, kus sa seda veini nii ära maitsnud oled?» muutus ema tähele- panelikuks, ja Aleksi meeltes vilgatas jällegi Männiku Evald.

«Kuskil. Sinu enda sünnipäeval.»

Ema rahunes, ulatas oma klaasi.

«Vala siis. Ega sinu ema, Aleks, ei pahanda, kui sa meie juures viina pruugid?»

«Jäta nüüd, mutt, nagu Aleks mõni poisike oleks. Natuke ikka võib. Kui võib tööl käia, võib ka viina võtta.»

«Igal ajal,» kinnitas Aleks.

Leida istus otse Aleksi vastas, sõi isukalt, ilusasti peenelt noa ja kahv- liga. Vahetevahel ta tõstis pilgu, aga nagu Aleksi oma kohtas, pööras kohe ära. Aga ta vaatas ikka ja jälle! Ja kui ema ta peatselt endaga kaasa kööki kutsus, sisikonda harima, vaatas ta veel minneski üle õla.

Endel ei paistnud seda tähele panevat. Ta otsis taskust paberossi, mu- dis seda nagu vana suitsetaja, pani ette.

«Ära tüüdanud see jama,» pomises ta. Ei kiirustanud seletama, laskis teisel oodata. «Noh, seal jaamas, roogi lund, tolkne liinil...» Kum- mardus lähemale ja rääkis vaikselt: «Sa ole vait — meil on ühe mehega plaan üle lahe Soome panna, venelastega rinda pistma.»

«Aga kas võetakse?» küsis Aleks natuke juhmilt.

«Miks ei võeta, kui aga päralt pääseks. Mõtlesime suuskadega. Aga selleks peavad head lauad olema.»

«Muidugi, nojah.»

«Ainult pea suu. Kui mutt teada saaks, oleks õiendamist . . . Ega see veel kindel ei ole.»

Aleks oli endast vanemat Endlit tema julguse pärast alati salamisi kadestanud. Sellest ajast eriti, kui nad mitu aastat tagasi Lossimägedes sala-suli mängisid ja Endel, jäädes rippisillal salade lõksu, ronis kandetrossile ning tegi seal Tarzani-hüppe puu otsa. Suusahüppemäest kihutas ta talvel kelguga alla. Kihlveo peale ujus veel septembrikuus üle järve ja tagasi. Nüüd tahab sõtta minna. Aleks tunnistas endale, et tema kardaks, omal tahtel küll ei läheks.

«Kellele ma seda kuulutama jooksin, ole mureta,» kinnitas ta. Vähe-malt oma suupidamisega võis ta Endliga väärne olla ja tundis uhkust, et Endel talle niisuguse saladuse usaldas.

Ja rüüpas oma klaasi ühe sõõmuga tühjaks nagu Endelgi.

Kui ta lõpuks taipas minema hakata, oli kesköö ammu möödas. Köögis lehkas vängelt ja iiveldama ajavalt värsket järgi. Ema ja tütar olid soolikate pesemisega ametis.

«Ah lähed, kuule, võta siit värsket tükk kaasa, abi eest,» võttis Lai-
neti ema aknalaualt paki.

«Ma lasen su välja,» ruttas Leida poisist ette, eeskotta. Poiss lükkas enda tagant köögiukse kinni, kobas pimedas väljapääsu poole. Ootas, et Leida välisukse avab, aga seda ei sündinud. Ta ettesirutatud käsi pörkas pehme ja sooja vastu ja sõrmedest kahmati kinni.

«Mul käed märjad, ei julge haaki tõsta,» sosistati.

«Oota . . .»

«Seda ma mõtlesin, et sa ainult teiste nähes julge oled . . .»

Siin, pilkases pimedas, oli palju hirmsam seda teha kui uusaastal paljude silmade all, uljaspäiselt. Aga pääsu ei olnud. Lihapakk nätsatas põrandale, nad liibusid teineteise vastu. Oh, see kunst tuli iseenesest, peaasi oli kõik muu unustada. Tüdruk pomises midagi, Aleks ei saanud aru, mida, ei tahtnud aru saada. Keha ta käte vahel lõtvus, hakkas alla-poole vajuma, Aleks tõstis tüdruku kui koti kannatamatu ägedusega uuesti ülespoole. Neid tõi siia ilma tagasi alles mingi äkiline kolksatus köögis, nad tõmbusid teineteisest kähku eemale ja läbi lõõtsutuse sosis-tas Leida:

«Ema võib tulla.» Ta tõstis haagi tasakesi üles ja niisama tasakesi avas välisukse. «Noh, mine siis, va . . . Kunas sa jälle tuled?»

«Ei tea,» pomises Aleks segaselt.

«Tule ülehommel öhtul, pärast kuut. Siis ei . . . Tule, eks ole, tuled?»

«Jah, jah.»

«Oota!» Aleks oli juba kümnekond sammu eemaldunud, ukski juba korraks sulgunud.

«Su lihapakk, hea, et jalg vastu läks.»

Juba enne kui kabinetis uks käis, teadis Arved Varik, kes on nende-
maile ilmunud. Varem siin olnud «Kindla Tee» kolhoosi esimees laskis
eesruumis oma häält lagedale tulla täpselt sama vägevalt kui kümme
aastat tagasi.

Oskar Pauk tahtis peremehega kokku saada. Ja kontordineid ütlesid
peremehe «enda juures» olevat. Neiud olid kõik kolmekesi üsna algajad

tindihävitajad ega teadnud, mäherdune silmapaistev külaline neil vastu on võtta. Eksesimehe hääl väljendas igatahes rahulolematust.

«Teatage siis talle, et temaga tahab kokku saada Oskar Pauk!»

«Eks te minge sisse, mis sellest veel teatada, direktori juures pole praegu kedagi,» ütles sekretär rahumeeli.

Kuni see kauplemine käis, arutas Arved Varik, mis asjaõiendus selle mehe nüüd äkki siia ajas. Või on purjus ja tuli niisama? Aga esimehe ja ta suurte tegude kohta veel tükk aega pärast tema lahkumist liikunud juttudest mäletas Arved Varik, et õline Pauk iga teise sõna järel «tähendab» ütleb. Praegu see tundemärk puudus, järelikult pidi ta kaine olema. Selges olekus viibiv Oskar Pauk ei teinud aga kunagi tühje käike ja tarbetuid visiite.

Viimati oli ta üle selle uksepaku astunud õige ammu, peatselt pärast esimeheatmist lahtipääsemist.

Esimeheks alles tulles oli Oskar Pauk otsustanud siamaile ennast sügavamate sidemetega siduda, lahutas ennast linna korterit hoidma jäetud naisest ära ja kosis noorema ning träänikama kaasa — kahekümne viie aastase karjafarmijuhataja. Et uuel ämmal tööpuudust karta poleks, võttis noorpaar endale eraldi aiamaa, mille väljamõõtmisel erilist täpsust taga ei aetud. Noh, ja sellel maal ja sealsamas asuvas laudas tõestasid esimees koos farmijuhatajaga oma majapidamislikke võimeid — oder kasvas niisugune, et kombain kippus ummistuma, lehmad olid kõrgetoodangulised ja sead raskekaalulised. Kolhoosilautades ja kolhoosipõldudel olid lood sutike teistsugused, aga see oli täpe. Ega inime kõike nagunii jõua . . .

Ametist ilmajäänud Pauk läks kohe rajoonikomiteesse väärilist kohta tahtma, pidi ligi pool aastat kannatlikult ootama ja oma tagasihoidlikkuses paar mitte küllalt vastutus- ja võimalusterikast pakkumist tagasi lükkama, ämma ja nooriku töö ning vaeva arvel selle aja ära elama, kuni lõpuks võttis vastu Kadina saeveski juhataja koha. Oli juba sinna ära kolinud, kui hoolitsus oma armsa ämma eest sundis teda tulema Arved Variku palvele tagasihoidliku sooviga: jäetagu nende aiamaa kah ämmale harida. Kaubast ei saanud Oskar Pauku hämmastuseks asja.

Sellest ajast saadik polnud Oskar Pauk siia oma nägu näidanud. Ämma juures käis ta küll, ja ühe rajooni meestena sattusid Udera sovhoosi direktor ja Kadina saeveski juhataja vahetevahel mujal kokku, ainult mitte siin, sovhoosi kontoris.

Eesruumis oli vahepeal tekkinud paus. Lõpuks kõhatas Oskar Pauk kohe hästi rahulolematult, siis kostis vali koputus.

«Sisse!» hüüdis direktor.

Oskar Pauk sisenes aegamisi ja teretamise asemel häälitsetes:

«Ohoo!»

See käis ilmselt kabineti väljanägemise kohta.

«Kuule,» ütles ta, «su valitsemisepaik pole Lepasaare omast palju kehvem. Jaa . . . Ei, noh . . . Kohe näha, et riigi rahad on mehel käsutada. Aga vaata sa . . . Istud kui minister! Mina, kui siin esimeheks olin, mõtlesin kah alguses kontori natuke viisakamaks teha, aga ikka oli kuhugi midagi hädalisemalt vaja.»

«Tahad öelda, et teil polnud mõne tooli ostmiseks raha?» tundis Arved Varik ennast puudutatuna. «Mäletan, kui siia esimest korda sisse tulid, kükitasid sa seina ääres, istumiskohta polnud.»

«Noh tere kah, direktor!» Oskar Pauk viskas oma pika käe üle laua

teise nina ette, aga tugitooli istumise asemel hakkas kabinetis ringi käima, nagu midagi otsides.

«Kas unustasid siia miskit maha, nüüd tuli meelde?» muigas Arved Varik.

Oskar Pauk pöördus järsult, pani käed seljale ja ütles:

«Sa mõtled, et küll mina olen kange tegelane, küll mina olen ikka oskaja ja õitsitaja, aga see mees ei mõistnud, näe, midagi. Niimoodi mõtled, jah? Ära hüppa, mees! Tead, kui minule niisugust palka ja sääraseid preemiaid oleks makstud kui sinule makstakse, siis...»

«Rahvas jälle räägib, et sa elasid siin rikkamini kui mõni kulak.»

«Palju asju on ilmas räägitud, mis mitte nii ei ole. Me tegime kolmekesi tööd, minu palgast igatahes ei oleks sellal keegi jõukaks läinud.»

«Noh-jah, ja siis sa püüdsid kõrvalt võtta nii palju kui andis.»

Nüüd tuli Oskar Pauk laua juurde, kummardus selle taga istujale liigemale ja ütles poolsosinal, mis ometi vaikse jutu valjusega kostis:

«Kui ka võtsin, siis puhtalt, ühtegi jälge ei jäänud. Nii et kui sa seda tunnistajate juuresolekul ütled, võin ma laimamise pärast sult vastust nõuda.»

«Sa istu,» ütles Arved Varik. «Ära ole närviline.»

Oskar Pauk silmitses teist ainiti, nagu otsides, mis selle ütlemise taga peab peidus olema.

«Mind nõnda hõlpsasti vahele ei võta,» sõnas ta vist igaks juhuks.

«See ongi see kurb lugu,» noogutas Arved Varik. «Aga kui sa meie praeguste palkade ja preemiatega rahul oled, miks ei palu sa siis ennast uuesti põllumajandusse suunata?»

Nüüd Oskar Pauk istus, muhatas üleolevalt ja uhkelt.

«Kes mind direktoriks paneb!» venitas ta. «Selleks peab oskama ülemustele meeldida. Mind saadeti ju esimehekski karistuseks, nagu selleaegne komme oli. Astusin isikukultuse vastu välja.»

«Sind on kohe päris huvitav kuulata,» tähendas Arved Varik.

«Kas polnud nii või?» heitis teine talle vaid põgusa pilgu.

Õigust omajaoke seal muidugi oli — nimelt see, et Oskar Pauk saadeti maale kolhoosi juhtima tõesti karistuseks. Ta oli rajooni varumisvolinik, ja ühel viinavõtmisel oma kabinetis hakkas kehklema, kui täpselt tema lasta oskab. Kahmas sealsamas taskust püstoli, ja et otse ta ees seisis juhi ning õpetaja büst, sihtis seda ja tabaski õnnetul kombel, just vasakut vuntsi. Vastutasuks jäi ametist ilma, sai valju noomituse ja saadeti tööle põllumajandusse. Ta pääses veel kergesti, sest oskas ilusasti oma lubamatut tegu kahetseda.

«Sinu võitluse isikukultuse vastu luba suhtuda teatud reservatsiooniga. Seal mind juures ei olnud, nii et... Aga kuidas sa esimehetoolis istudes ülemustega võitlesid, seda tean ma liiga hästi. Või oli see mõni teine mees, kes igal nõupidamisel ja kohustusevõtmisel kõige esimene lubaja ning tagantkiitja oli? Ükspuha mille peale. «Kindlal Teel» olid ikka kõige suuremad lubadused ja kõige väiksemad saagid. Polnud nii või?»

«Aga sa võta sealt keskmised näitajad.»

«Selle pärast sa nii kaua esimees saidki olla, nende keskmiste pärast.»

«Ma pidin arvestama, et mul silma peal hoiti, pidin maskeeringut tegema.»

«Viiekümne viiendal kah veel, kui sa peaaegu pooled põllud maisi

alla panid? Koristamise ajal sind siin enam polnud, aga tänu sinule oli meil sellel sügisel hästi vähe lõigata.»

«Mis siis. Maa sai aasta puhata. Ma sellepärast lasksingi seda kuku-ruusat nii palju maha teha, et sedamoodi ülemusi alt vedada ja rohkem musta kesa saada. Ähäh — mäletad seda anekdooti? Mäletad? Surnuaiale tekib salapärane haud, tahvel päitsis: «Puhka rahus, lõunamaa poeg.» Võetakse haud lahti, maisitõlvik sinna maha maetud. Hähähää!»

Oskar Pauk naeris täiest kõrist, pikalt ja põhjalikult. Arved Varik ootas kannatlikult, kunas ta lõpetab. Siis küsis:

«Ega sa siia niisama tulnud. Mis soov sind piinab?»

«Kuule,» muutus Oskar Pauk kohe asjalikuks, «osta mu ämma maja ära.»

«Mis mina ta'ga teen.»

«Ma räägin — osta sovhoosile. Sinna mahub paar peret väga hästi ära. Ega ma palju ei küsi.»

«Ja kuhu sa ämma elama paned? Viid enda juurde?»

«Ei. Ämm jääb sinna. Noh. Aga tema, vana inimese jaoks on maja liiga suur, kütust kulub palju, hoia teist korras... Seal on katuse all väike kamber, ämm kolib sinna, alumised toad jäävad vabaks. Kaks perekonda pole mingi probleem sinna ära mahutada.»

«Kuule, see on ju su ämma maja, miks sina seda müüd?»

«Minul nagu see asi rohkem käe sees.»

«Ja palju sa tahad?»

«Palju mul ikka tahta on. Üle kindlustusesumma te maksta nagunii ei saa. Nii et kaks tuhat ja kakssada.»

«Nõnda palju ei maksa sulle selle loksu eest mitte keegi.»

«Ma tean.» Jälle alandas Oskar Pauk hääle peaaegu sosinaks. «Ma sellepärast tulingi sinuga sehkendama. Teeme kauba, ütleme, kahe tuhande peale, et revidentidel kahtlust ei tekiks, kakssada sellest on sinu. Mis?»

Arved Varik vaatas otse kaupleja väikestesse hallidesse silmadesse, mis puurisid teda otsekui hüpnotiseerida püüdes. Mõni kuu tagasi, Kalju Kubbeli isa meelde tuletades, paistis selle kahekeelsus tagantjärelegi kõige vastikumana. Mida aga selle ta vastasistuja kohta öelda ja mõelda! Mitte ainult ta kümme küünt, vaid ka kõik ta kümme varvast on enda poole konksus, ja ometi kuulub ta nime poolest parteisse, kes nimelt inimloomuse selle kõige halvema külje vastu võitlust peab... Arved Varikul hakkas hetkeks kõhe, siis valdas teda niisugune raev, et suutis vaevu end talitseda.

«Tead, Pauk,» alustas ta aeglaselt, et rahuneda, «mõne kuu eest käis siin selle mõisa endine omanik. Ameerikast ta tuli ja sinna ta läks tagasi. Aga temaga, ausõna, oli mul palju meeldivam juttu ajada kui sinuga, kes sa küll nime poolest kommunist oled.»

«Ma olen parteis kauem kui sina, ära seda unusta!» tõstis Oskar Pauk häält. «Ma palusin ennast kommunistiks arvata enne lahingusse minekut. Käi kah enne kuulide all ära, siis tule mulle niisuguseid sõnu rääkima! Aga see, et sa ühe Ameerikast tulnud kapitalistiga ühise keele leidsid, selle üle, Varik, ma ei imesta. Eks sa pead ennast siin samasuguseks isandaks, kui su kallid külalised oli.»

«Tead, sinu kallal võin ma küll oma väge ja võimu näidata. Kui sa ise ei taipu astuma hakata.»

«Noh näed!» heitis Oskar Pauk käe ette. «Ehtne kulaklik kõneviis.

Kui nägu ei meeldi, siis kohe ukse taha. Aga pea meeles: mina tulin sinu kui ametiisiku juurde kui Nõukogude kodanik . . .»

«Ja pakud altkäemaksu kui harilik sulgi.»

«Mina pole sulle kui sovhoosidirektorile pakkunud muud kui müüa oma ämmale kuuluvat maja.»

«Tulgu ämm, selle maja tegelik omanik, ja pakkugu, siis saab ta teada, mida sovhoos sellest pakkumisest arvab. Ja nüüd on vastuvõtu-aeg läbi, mul on targemat teha kui sinuga aega viita.»

Oskar Pauk pidas nagu hetke aru, mis tal nüüd teha. Lõpuks tõusis, aegapidi ja kõigiti väarikalt. Aga niisama, midagi omalt poolt nende jutule kaaneks seadmata, ta kah ei tahtnud minna. Ja Udera sovhoosi direktor kuulis järgmist:

«Emba-kumba — sa kas teed end lolliks või oledki. Nagu ei näeks ega teaks, et iga inimene ennekõike enda kasu peale mõtleb. Aga küll sa ise kah . . . Teed ainult peenemalt, et ausat nägu näidata. Äh, mis! Kelle jaoks sa hoiad?! Tulevastele põlvedele, jah? Need hoolitsegu enda eest ise, miks peame meie nende jaoks vaeva nägema. Meie asi on elult oma jagu kätte saada.»

Alles selle ära öelnud, tegi Oskar Pauk minekut.

Teine osa

1940. aasta hiline kevad tuli siia, linnaäärsetesse moonakamajadesse, oma harilikku rada. Toodi välja ja pandi kõide määratud pikakarvalised kitsed, esialgu veel niisama, õhku hingama. Lapsed aeti alles lumelapilise lepiku alla oksa korjama, sest külm ja pikk talv oli viimased halupuud ära söönud. Veel oli nende ülesanne käia korvidega all Valuoja ääres kitsedele esimesi naadivõsusid ja konnakapsaid korjamas. Natuke suuremad noppisid sinililli, kollaseid ja valgeid ülaseid ja käisid kimpudega linnas ühe ukse tagant teise taha. See äri läks kehvasti, sest tahtjaid oli vähe, pakkujaid aga palju. Veidi vanemad poisid kaevasid pehmeks kaugushüppekasti surnuaiamüüri kõrval, löiksid sarapuu-põosaist sirgemad võsud odadeks — sport oli au sees. Lepiku äärde ehitatud kiigel oli tööd hilise tunnini.

Elul algas uus ring.

Kartulisalv ja lihapütt olid tühjaks söödud, poemehe juures nii palju võlgu võetud kui vähegi võtta andis. Aga muretsemist oli vähem kui talvekuudel, sest päike käis kõrgelt, meel oli rõõmsam ja mis peasi — käes jällegi aeg, kus peaaegu kõigile võis tööd leiduda.

Kuskil käis sõda, lehtedest võis sellest iga päev lugeda. Sakslased läksid Norra ja Taani kallale. Aga see oli kaugel. Siinemaile ulatus ta kõige enne sellel moel, et petrooleumi ja suhkrut kaartidega jagati. Aga oli siis siit inimestel ennegi olnud lambiõli ja magusa peale laialt raisata. Ja veel olid venelased hakanud randu-pidi baase ehitama. Laineti Endel oli talvel sinna tööle läinud. Tahtis alguses Soome sõtta minna, aga siis kuulis, et baasides kõvu kroone teenib, põrutas Paldiskisse. Oli teisigi ehitusmehi läinud, nii et sedamoodi tuli sõjaasjadest kasugi.

Endli äraminekuga oli mõisapoistevägi kaotanud oma üldtunnustatud ja vastaste leeris kardetud juhi. Kevade kättejõudmine tähendas aga, et juba paar aastat kestnud sõjategevus üleoja-poistega pidi uuesti lõkkele puhkema. See algas alati sügisel koolide pihtahakkamisega, kui

nii siit- kui sealtpoolt oja poisid karjast ja mujalt linna tagasi ilmusid, kestis enamasti paar kuud ja jäi siis kevade ootel soiku. Sõda käis nagu sõda ikka vahelduva eduga, vastastikuste sissetungidega, luuretegevuse ja surmapõlgusega. Mullusügisises lahingutegevuses üllatasid mõisapoisid oma vastaseid uue vägeva relvaga. Laineti Endli eestvõttel osteti apteegikummit, lõigati lepikust vägevad hargid, löödi need otsapidi maa sisse ja nõnda sai valmis raskeragulkade patarei, mis munasuurusi kive kerge vaevaga üle oja otse vaenlase laagrisse lennutas. Kord aga, kui vanemaid poisse kohal polnud ja jütsid omapead otsustasid laskma hakata, hiilis vaenlase üksus neile selja tagant kallale ja löikus kahurid tükkideks. Sealtpedale jätkus kivisõda ammusel käsitsimeetodil, ja mõnigi poiss läks kooli lõhkise peaga, mida muidugi tuli seletada õnnetu kukkumisega või vastu puud jooksmisega.

Endli äraminekuga vakantseks jäänud väejuhikohale kandideerisid kolm poissi. Kõigepealt Variku Aleks, vanuselt Endlile järgmine. Mõisapoisid pidasid temast lugu, aga ta tundus natuke vaiksena ja vist paistis ka arvavat, et ta poisikeste mängude jaoks juba liiga mees on. Tema vend Arved oli küll hakkajam ja sellest aust kindlasti meelitatud, aga ta oli alles kolmeteistaastane, pealegi seisis tal sellel kevadel alkooli lõpetamine ees, ja ega siis temasugune võinud seda nagu teised — kolmedega — teha. Tema limpsas keelt Laidoneri auhinna järele, mis poistekoolis kõige paremale lõpetajale oli ette nähtud. Pealegi oli ta natuke liiga kiitsakas, et väejuhi välimust välja anda. Jäi veel Asi Kusti, kuueteistkümnene volakas poiss. Mis sellest, et ema tal palveõde oli, Kusti polnud mitte sinnapoolegi, just vastuoksa. Tal oli linna peal juba kraade kuulsus välja teenitud. Noh, Laineti Endel ei jäänud temast küll selles osas palju maha, ta julges tüdrukutegi kuuldes ropult öelda, kiskus suitsu ja pruukis viina ning oli korra politseis juba protokollid saanud inimeste tülitamise eest, aga see lisas talle ainult tähtsust, tegi mehemaks. Kuid Kusti sinna otsa veel varastas, seda teati, ja niisugune maine ei läinud päris hästi väejuhi auga kokku.

See õige eestvedaja puudumine viis lõpuks selleni, et kui kokkutulnud mõisapoisid otsustasid üleoja-possid maitule põletamise ajal üllatada, lõppes nende rünnak häbistava lüüasaamisega. Mõisapoisid nagu leppisid oma ajutise nõrkusega, tegid näo, et neil muud huvitavamata teha kui lahinguid lüüa. Ja eks leidis tõepoolest tegevust ülearu selleks üürikeks ajaks, mis veel kooli lõpuni ja järelikult karjaminekuni jäi. Võis kulu põletada, järvel mõne lohakilejäänud paadiga lõbusõite teha, Huntaugu kaevikutes seda pärisõda mängida — kaevikud olid Maginot' liin, sakslased istusid teisel künkal, oma Siegfriedi liinil. Veel huvitavam oli sõjaväe lasketiirult lömmijooksnud kuule korjata, neist kodus pliidi all tina välja sulatada. Või siis pühapäeval võileivad tasku pista ja Siniiallikule või Looti marssida. Ega pääsenud ka kodus maakaevamisest, lepikust haokorjamisest, omasoodu käisid lehe- ja lillēmüük. Siis oli veel kruusaauk surnuaia serval mäeveerul, mille kaldalt alla hüpatas tundis külma jutti südame all. Oli katskitagumine, oli Valuoja tiik, kus võis kokri õngitseda, oli terve linn oma vaateakendega, põllumeeste seltsi kauplusega, mille kassa juures mõnikord võis kümne- või viiesendilise leida, oli staadion, kus varsti jalgpallilahingud ja muud sportimised lahti läksid. Oli laat, kus palju võis näha. Ja olid need õhtused kõndimised — kolm-neli plikat kihistades-kõhistades ees, poistekamp mõni samm tagapool. Vanaeided vaatasid ja vangutasid päid: õige noorelt, õige noorelt.

Kui Arved ühel maihommikul kooliteel parajasti mööda treppi politseilossi poole ronis, märkas ta astmete kõrval väheldast paberit, millele oli midagi trükitähtedega kirjutatud. See paistis imelik, poiss tõstis paberi üles, luges:

SELTSIMEHED! TÖÖTAVA RAHVA RÕHUJAD ON HIRMU TÄIS: NAD ON JUBA MEELITAMA HAKANUD. PAIKA ON PANDUD TEISED MINISTRID, KES PÄTSU JA LAIDONERI ARVATES PAREMINI RAHVAST PETTA OSKAVAD. AGA NENDE VÕIM EI KESTA ENAM KAUA. VÄLJAST ÄRGU NAD ENAM ABI LOOTKU, SEST KAPITALISTID ON ISE TÛLIS. SELTSIMEHED! VÕITLEME OMA ÕIGUSTE EEST!

Ühte taipas Arved kohe: et seda ei tohi lugeda. Ta vaatas vargsi ringi, trepp oli tühi. Mõtles lehe uuesti maha pillata, aga millegipärast tundus julgem olevat see portfelli pista ja kiiresti kooliteed jätkata. Kui ta politseilossi ette jõudis, käis mõte läbi pea: peaks siia viima. Kuid siis jääb ta kooli hiljaks... Poiss vedis edasi.

Ta oli õppinud koolis, oli lugenud Rahvaülikooli raamatukogust toodud raamatutest revolutsioonidest, tsaari kukutamisest, vabadussõjast. Oli lugenud ja uhkust tundnud, kuidas väike eesti vägi kindral Laidoneri juhtimisel oli suurest Venemaast võitu saanud. Oli lugenud, kuidas praegusele presidendile koolipõlves lauakolgats kaela riputati selle eest, et ta eesti keelt rääkis. Laidoner aga käis kord sellesamas koolis kus nüüd temagi, oli vaene poiss, aga oma hoolsuse ja tublidusega sai suureks meheks. Koolijuhataja tuletas seda ikka meelde. Paar sügist tagasi tehti kõikidest klassidest pildid ja kõik poisid kirjutasid oma nime ilusasse paksu albumisse — see saadeti härra ülemjuhatajale kingituseks. Ja president, nii nagu koolis õpetati, oli ju ka aina eesti rahva heaks võidelnud. Varemalt laskis ema igal talvel Helgal härra riigihoidjale ja siis härra presidendile toetusraha saamiseks palvekirja kirjutada. Iga kord pandi sinna kirja, et isa on surnud, lapsed väikesed, aga tublid õppijad ja korralikud; talv külm, aga lastel ei ole saapaid jalga panna; mis on, need on katki ja väikeseks jäänud. Ja ühe korra tuligi Tallinnast kümme krooni, presidendi käest. Nojah, iga kord ta ei saanud ju saata, üks palujaid oli teisigi. Pildi peal ei olnud Päts küll nii ilus vaadata kui Laidoner, sest ta ei olnud mundris, aga autähti ja mingi pärjamoodi asi olid temalgi.

Ja nüüd kirjutati nende kohta nõnda! Vist ikka oleks pidanud kohe politseisse viima... Või koolis anda juhataja kätte, seletada, kust leidis?... Aga seal on ju töörahvast juttu, ema on ju ka ometi töörahvas, kas siis president ja kindral Laidoner töörahva vastu on? Nad hoolitsevad ju eesti rahva eest, kõigi eest, nii on koolis alati räägitud... Aga kui Alekski käest küsida, tema äkki oskab seletada...

Koolis, matemaatikatunni eel, pidi peaaegu õnnetus juhtuma. Õpikut portfelist välja tõmmates tuli see leitud paberileht kaasa, libises pinkide vahele. Treufeldi Kalju hõiskas kohe: «Mis see sul on? Armastuskiri?» Ta tõusis paberit üles võtma, aga Arved paiskas ta eemale, ja see Arvedi ilmne ehmumine tõstis teistegi huvi, pinkide vahel läks rüselamiseks lahti. Ainult õpetaja tulek sundis poisse tagasi tõmbuma ja Arved sai oma kaotatud varanduse kätte. Ta ei pistnud seda enam ettevaatamatult portfelli, vaid püksitaskusse. Jumala õnn, et sõnadega pool vastu pörandat oli jäänud... Alles tagantjärele hakkas Arved õiget-

moodi taipama, mis oleks võinud juhtuda, kui poisid ta leiu oleksid kätte saanud. Selge, et Treufeldi poiss oleks seda kohe ette hakanud lugema... Tee selgeks, et sa selle leidsid, aga ei toonud nimme kaasa. Nagunii läinuks asi juhataja kätte, ja siis... Lõpetaks ta nii hästi kui tahes, Laidoneri auhinnast ära enam unistagi.

Arved kirus ennast, et oli selle kuradima paberi üldse üles tõstnud. Jätnud sinna, kus oli, leidku ja lugegu kes tahes. Äkki meenus talle raamatutest üks seniajani abstraktseks jäänud sõna, ja ta taipas — seesama ongi ju lendleht! Keegi on neid laiali pildunud...

Kui vaheaeg tuli, jooksis Arved esimesena väljakäiku, ronis seal ka biini ja poetas äkki salapäraseks ning hirmuäratavaks muutunud paberi-lehe august alla.

MAJANDUSMINISTER RAHVA ELATUSTASEMEST

Teisipäeva õhtul pidas majandusminister Leo Sepp Tallinnas majandusteadlaste seltsi koosolekul kõne, mis edasi kanti ka raadio kaudu. Minister märkis kõne alguses, et põhimõtte vastu: «Meie majanduspoliitika üldiseks sihiks peab olema rahva elutaseme tõstmine» — ei saa kellelgi midagi olla. Kuid tekib küsimus, kuidas seda põhimõtet teostada. Majandusminister arvas, et selleks saab olla meil üks tee — nimelt üldise tootmisvõime tõstmine. Meie rahvamajanduslik tootmisvõime on võrreldes teiste enamarenenud riikidega väga madal, eriti madal on majandusministri arvates aga meie põllumajanduse tootmisvõime väiksemates talundites.

«Kaaskodanikud on praegu häiritud elukalliduse tõusust, mis meie väga mõõdukaid elumugavusi surub,» ütles minister. Tema arvates ei ole aga praegu pääprobleemiks elumugavuste säilitamine, vaid tootmisaparaadi hoidmine ja tootmisvõime tõstmine. On püütud hoida tootmisaparaati ja see on ka valitsusel korda läinud. Kokkutõmbamisi tööstustes on võrdlemisi vähe. Elukalliduse tõusu põhjustena nimetab minister mitut asjaolu ja asub seisukohale, et elukalliduse vastu ei saa võidelda palgatõstmisega. Palgatõstmine tingiks raha juurdetrükkimist ja rahaväärtuse langust ja ühes sellega kogu majanduselu kokkuvarisemist.

Elatustaseme säilitamiseks ja selle tõstmiseks peab majandusminister ainukeseks reaalseks vahendiks majandusliku tootmisvõime tõstmist. Ta märgib seejuures, et üksikud paremini organiseeritud suurtööstused on võrdlemisi kõrge tootmistasemega ja neis tööstustes on ka tööpalgad paremad. Andes ülevaate töötaja bruttotulust mitmesugustel aladel, juhib majandusminister tähelepanu väga madalale töötaja bruttotoodangule väiketaludes. Selle põhjuseks arvab minister olevat tööjõu mittetäieliku kasutamise talundites 5—20 hektaarini. Ta peab tarviliseks võimaluste korral sarnaste väiketalundite liitmise nende elujõuliseks muutmiseks. Üldse on majandusministri arvates maal mitte täielikult kasutatud umbes 300 000 kodaniku tööjõud. Kui saaks väiketalundite tööjõud täielikult ära kasutatud, siis vabaneks maalt tööstuse tarvis umbes 140 000 paari töökäsi, mis tõstaks toodangut 100 miljoni krooni ulatuses.

Minister jagas oma kõnes ka etteheiteid «suud mööda kõnelejatele». Ta leidis ebaõige olevat nende seisukoha, kes nõuavad põllumajanduse tootmisvõime tõstmist riiklikkude juurdemaksude abil. Ei ole ikkagi

muud tõsist vahendit ka põllumajanduse seisukorra parandamiseks, kui tootmise tõstmine, milleks tuleb teha rohkem ja intensiivsemalt tööd. Veel tegi etteheiteid minister neile, kes püüavad elada üle jõu. Just igasugustes moenarrustes tahetavat meil muule maailmale järele ja sellest ette jõuda. Selles kultuses olevat süüdi ka mõned meie ajakirjanikud, kes välismaalt tagasi tulles olevat kirjutanud, et sääil ei ole-
vat midagi väärtuslikku, sest rahvas olnud sääil tagasihoidlikumalt rii-
des kui meil. Kultuurilises ühiskonnas aga tagasihoidlikkusega just
tahetaksegi silma paista. «Teadku seepärast iga eesti mees ning eesti
naine, et meie oludes ning eriti praegusel ajal on dzhimmi stiil, kunst-
ripsmed ning punased küüned nende atribuutide kandjate kultuuripuu-
duse avalik näpupass!» — ütles minister.

Ühel kevadhommikul, kui Aleks Varik talli koristas, ilmus sinna El-
mar Tääv. Ta vaatas natuke aega poisi tööd pealt, siis küsis:

«Noh, kuidas on, meeldib sõnnikut tõsta?»

Aleks oleks tahtnud kähvata, et eks proovigu ise, saab teada, aga kas
ta siis ise enam oleks seda tööd edasi teinud, selles ei võinud kindel olla.
Sellepärast pomises ta nõnda nagu õpipoisile kohane, et kus sa pääsed,
töö tahab teha.

«Hobune on juba minevik, tänapäeva jaoks on ainult mootor kohane,»
seletas Elmar Tääv tähtsalt. «Kuule, sind auto huvitab?»

«Auto? Muidugi.»

«Vahva. Tead, mu vanal on plaanis varsti setuka asemele veoauto
osta. Hoopis kiirem ja puhtam, ja saab kaupa palju kaugemale vedada.
Kui auto on, siis peab juht ka olema, eks ju?»

«Nojah . . .»

«Sa tahaksid sinna peale juhiks saada?»

«Tahaksin muidugi . . .»

«Vahva. Teeme kaupa? Sa hakkad minu auto eest hoolt kandma.
Noh — pesema, puhastama, määrima, kõik mis vaja. Kui juurde õpid,
hakkad parandama ja seadma kah. Sa ju tead, oled näinud, ega mul
mõni uus masin ole, kust ma selle jaoks pidin raha saama, hea, et vana-
mees niisugusegi jaoks andis. Sedaviisi. Aga mina räägin oma isaga läbi,
et ta saadab sind siis, kui aeg sealmaal, autokooli, õpid ameti selgeks,
saad load ja hakkad leiba-saia laiali vedama. Noh, mis sa arvad?»

«Ma pole kordagi veel autoga sõitnud, ainult omnibussiga . . . Ei tea,
kas hakkama saan . . .»

Aleks kahetses otsemaid, et nii kahklevalt vastas. Äkki mõtleb noor
Tääv ümber . . . Aga Elmar Tääv ütles:

«Sa paistad peaga poiss olevat, küll õpid. Eks mina kah taipasin sel-
lest masinavärgist nagu vasikas uuest väravast, aga ega see nii hull ole.
Nii et oled nõus?»

«Olen küll jah. Kunas ma pean tulema?»

«Noh, peale tööd, kas või täna. Täna mul aega kah sulle näidata mis
vaja.»

«Hea küll, härra Tääv.»

«Mis sa härratad! Ma siis ootan.»

Alles nüüd meenus Aleksile, et ta oli lubanud ju täna Leida juurde
minna. Eile kiige juures oli tüdruk talle öelnud, et tulgu kindlasti, ta
tahab midagi näidata. «Mis asja?» — «Küll sa siis näed,» vastati sala-
päraselt. Aleks ei uskunud, et see muud on kui põnevakstegemine. Või

jälle, nagu pärast nende esimest suudlemist, kui Leida kutsus ta selleks ajaks, kui ema ja Endel mõlemad kodunt ära olid. Aleks muutus siis jalapealt hirmus kohmetuks, ei mõistnud midagi teha ega kuidagi olla. Ja et seda oma ehmatust kuidagi varjata, tegi näo, nagu poleks tal tüdruku vastu suuremat huvi, ei läinud laua tagant kaugemale ja katsus kiiresti minema saada vabandusega, et ema käskinud varsti tagasi olla. Ega keegi taha ju oma jännijäämist tunnistada, ikka tuleb teistes patuoinaid otsida. Nõnda oli ka Aleksil läbi värske lume kodu poole tuhlates seletus olemas: tüdruk tahab teda päriselt õnge võtta, mõtles nõnda seada, et ema koju tulles neid kahekesi eest leiaks. Ei lähe läbi! Määrib ennast kaela, see on selge, aga tema pole nii loll, kui plika arvab ta olevat.

Ent kogu selle eneseõigustuse varjus oli juba siis mingi sügavam häiritus teda vaevama tikkunud.

Aleks oli küllalt kuulnud endast vanemate poiste jutte oma seiklustest, kus kõige tähtsam oli tüdruku äratarvitamine, ei muud midagi, ja mida nooremalt sa sinnani jõuad, seda kangem oled. Tahtis Alekski meheks saada, ja aimas, et Leidaga ei peaks see väga raske olema. Niisugune teadmine natuke hirmutas, aga ka meelitas — siis eriti, kui ta öösiti ärkvel olles seda kõike endale ette kujutas. Kuid tõsiselt püüdis poiss oma meheks-saamisele pigem vastu seista. Tal jäi puudu julgusest, pealehakkamisest, aga ühtaegu kuidagi määriv ja alandav oli tema meelest selles näha tüdruku ja poisi vahekorra eesmärki. Kõik unistustes ja ettekujutustes kaunis ning erutav tundus kui lagedaks laastatuna. Ja kui ta tollel talvisel külaskäigul ebamääraselt aimama hakkas, et Leida just tema tragediast ohutada püüab, mõjus see talle vastupidiselt — ta hakkas Leidaga kohtumisest hoiduma. Paar korda oli talve kestel pidanud Lainetite juures käima, muidu oleks imelik paistnud, aga katsus ennast Leidaga ülal pidada nõnda nagu varem, kui nende vahel veel midagi ei olnud.

Üks kord läksid kõik Endli eestvõttel koos kinno, ja siis ütles Leida talle salvavalt:

«Ega minusugune mõnele poisile ei kõlba, noh muidugi.»

Aleks ei vastanud midagi, kehtis üksnes otsekui imestunud õlgu. Ent kui ta enda vastu aus tahtis olla, pidi ta tunnistama, et selles Leida rohkem pilkeks mõeldud osatamises oli ometi tõtt. Jah, ta oli unistanud tõesti teistsugusemast. Ilusamast ja heast ja targast, kuskilt mujalt, kuskilt kõrgemast paigast . . .

Edaspidi Leida nagu leppis, ei meenutanud millegagi, mis nende vahel algas ja sealsamas nagu peatuma jäi. Aleksil läks süda kergemaks, sest tahes või tahtmata oli ta tüdruku ees midagi süütaolist tundnud. Ent kui ta kord töölt tulles nägi Leidat koos kellegi teise tüdrukuga kino «Gloria» kangi all poistega lõkerdamas, rikkus see terveks õhtuks ta tuju. Siiski, päriselt Leida kellegagi ei paistnud käivat. Ja nõnda kestis see natuke ebamäärane vahekord kuni eile õhtuni, kiige juures pool-sosinal edasiantud kutseni. Suure osa ööst oli poiss piinelnud, arutades: minna või mitte. Oli otsustanud, et ei lähe. Uhkuse pärast. Aga kui nüüd selgus, et ei saagi minna, hakkas tal äkki kahju. Kuid see läks üle, kui ta äsjakuuldule mõtles. Autojuhiks! See oleks alles amet! Kui aga Elmar Tääv teda ka ilma mingite lubadusteta oleks kutsunud oma autot seadma, oleks seegi Aleksile rõõmusõnumiks olnud. Sest igas masinavärgis oli tema jaoks varjus salapärane külgetõmbejõud.

Elmar Tääv ei olnud kade mees. Laskis poisil masinasse istuda, sele-

tas, kus on mis. Auto oli vana — kandiline, rattad nagu vankril — kodaratega. Aga ikkagi oli see auto, mis sõitis! Peremees oli poisi jaoks tunded varunud, ja esimeseks tööks oli pesemine ja mootori puhtaksnühkimine. Elmar Tääv ei jäänud ise kauaks juurde vahtima, käskis, kui töö valmis, ennast kööki pesema minna ja lisas, et kui jälle vaja, ta laseb kutsuda.

Köögis aga öeldi Aleksile, et noorhäralt on käsk talle süüa anda, ja tal tuli veel ka lauda istuda. Kui ta siis parajasti praekartuleid sealihaga helpis, tormas kööki pikk kõhn tüdruk. Võõrale poisile vähemutki tähelepanu pööramata küsis ta keetjalt peaaegu käsukorras:

«Süüa saab midagi?»

«Aga, preili, õhtusöögini on veel pool tundi aega, ja teie isa...»

«Ah, jäta see isa. Mul on kõht tühi, saad aru! Kaks tundi tegime trenni, võttis nii heledaks, et läbi paistab.»

Aleks ei saanud, turtsatas viimase kaebuse peale. Nüüd vaatas tüdruk talle õigetmoodi otsa ja ütles temalegi nagu käsutades: «Nojah, mis siin naerda. Ausõna.» Tüdruk istus laua otsa ja käskis endale sedasama anda, mida see poiss sööb.

«Aga see...» püüdis keetja vastu vaielda.

«Ma ütlesin, anna,» suruti vastupanu eos maha, ja juba võis Aleks vargsi jälgida, kuidas preili ennast hirmsa kiirusega uuesti läbipaistmatuks hakkas muutma. Ta söömakombed polnud sealjuures eriti peened ja tüdruk näis neist ka vähe hoolivat. Või arvas ta, et siin, köögis, ei saa olla kedagi, keda temasugune häbenema peaks? Pidi see ju Täävi tütar olema; et tal tütar gümnaasiumis käib, seda oli Aleks kuulnud. Teenija, nähtavasti peljates, et peremehe tütar Aleksit kellekski tema poolt salaja sisselastud muidusööjaks peab, seletas:

«See noormees oli Elmari-härral auto juures abiks, Elmari-härra käskis talle süüa anda.»

Aleksil jäi pala kurku kinni — nii armetult kõlas see. Kuid preili vaid noogutas kuulmise märgiks ja toppis järjekordse kartulilaadungi suhu. Aleks püüdis kähkumini oma taldrikut tühjaks saada, pomises tõustes oma tänamise ja nägemiseni. Ta ei kuulnud, kas talle vastati või mitte.

Kodu poole kõmpis poiss pooluimaselt. Nagu oleks talle Täävide köögis viina sisse antud. Alles kodu lähedal läks uuesti klaarimaks.

Vaevalt sai ta aga uksest sisse, kui ema ta käest kurjalt päris:

«See Laineti plika käis sind ennist otsimas — mis asjad sul temaga on?»

«Midagi ei ole, ja mis see sind huvitab,» urahtas poiss vastu.

«Ema ei osanud kohe selle peale muud kui silmi pungitada. Siis sai kõnevõime tagasi:»

«Tule jumal appi, ema ei või enam oma lapse käest midagi küsida kah!»

«Pole ma mingi laps enam, ära unusta!»

«Selle Leida kohta räägitakse juba igasuguseid jutte, kuidas ta mees- tega isegi Seasaare kõrtsis olnud...» Ema rääkis natuke taltunumalt, aga kurjalt ikka.

«Nojah, ja sinul kahju.»

«Ma ei taha, et minu poeg...» alustas ema, kuid seegi kord ei lastud tal lõpuni rääkida.

«Tean ise, mis teen. Kui ma tööle kõlbasin minema, siis kõlban ise oma samme seadma niisama.»

Ema hakkas äkki nutma.

«Nüüd sa süüdistad mind, nagu ma oleksin tahtnud teid nii noorelt orjama saata.»

«Kuule, ema, ega ma sellest . . .» Pahameel oli üle läinud, ja nüüd tundis Aleks ennast jälle ema ees lapsena, kes peab sõna kuulama. «Ma olen natuke pahas tujus, läksin ägedaks. Pole mul selle Leidaga õieti midagi, ole rahulik.»

«Õieti midagi — mis see õ i e t i siis tähendab?» tundis ema jälle oma võimu.

«Midagi, noh . . . Natuke hullatud, eks ma olen seal ju käinud . . .»

«Alguses ikka hullatakse, aga pärast ollakse hädas. Nii noorelt siis . . .»

Igatahes, kui ema ja poeg paari päeva pärast kuulsid, et Leida maale tüdrukuks läinud, tundsid mõlemad kergendust. Kuigi kumbki oma-moodi.

(Järgneb)

Kevadpäike

Noor kaunitar, kuldrakmeis kevadpäike,
taas ratsutab nii sinisesse päeva
ning kuldab Sind, Su naeratust, Su käike,
Su askeldusi, mis nii tähtsatena näivad.

Ju ammu seisavad meil vaasis kevadurvad
ja valguslaik mu riulitel tantsib.
Mu mõtted, mis nii kaua olid kurvad,
Su juurde ruttavad, kes mulle päikest andsid.

Suvine

Tunnid nirisevad — leebed igaviku tilgad.
Kerge pulss lööb juulipäeva põues.

Päevauudised ja sõjajutud kauged
siit, kus päike jagab jõudu talveks.

Pole vaja edu ega tarkust
selles looduslähedases päevas.

Jätkub seentest, kergejalgselt sinast,
varjulisest kuusekatedraalist,

teadmisest, et saabund veel üks suvi.

Pilved altvaates

Nad vaikselt valmistuvad, ehivad end kaua
kui neiud, kelledel on tantsupidu ees.
Kui näärivanad katavad nad laua
ja tundub, et neil seljakotis Linnutee.

Kord, laulupeovõrdselt kokku tules
ja laupadega püüdes koorijuhi viibet,
nad hetkeks usuvad — ning väga-väga siiralt! —
et neis on kasvand ühistundeks julgus.

Kord koguvad nad pikkamisi viha
ja, viiband appi tuulepeksjat äikest,
nad nägu peidavad ning paljastavad piha —
ja rasked hiuksed langevad kui rihmad,
kui riirivi ja kui kiusuvihmad,
nii nagu poleks iial olnud päikest.

Siis on nad vanad. Kiirte hõbekäärid
kui külm kirurg lööb ihu neile Kuu.
Kuid päiksekullast säravad veel ääred
neil, kes veel öösi päiksele on truud.

Sügis

Vaim puhkepäeva suudmes maabus,
kus püsib sügiskulla askus.
Puud nagu minagi on raagus —
maas lamab roheline raskus.

Nüüd päikest sisemist on vaja,
sest kadund «neitsi kõrgel kaljul»*.
Las hetkeks taandub aja kaja,
sest meie kogesime palju.

Las kestab veelgi sügispidu.
Oo, sõbratar — mu lahke peegel!
Ehk parandab mu noorusvigu
me sügismõistus, teadlik teedest.

Lilleliitlaslik

Virvendavaid videvikke
miljon aastaid tiirles
maailmas üha kasvavas ja kuumas . . .
Jõud kääris.
Kuni ükskord
kirejoovastuses
sündis öeldamatu,
kui lembe raju liiga sügavale lükkus
aegruumis võõras.
Vaid karjatus võib-olla tähtedesse lämbus
kaugel, kaugel . . .

Veel kohmetunud silmad vidukil,
ürgkannikene võrsus,
kummargil ning tume.

---

* «Neitsi kõrgel kaljul» («дева на скале» — Puškin) — romantilise nooruse sümbol.

Ja vaatab murelikult
meie aastatuhandesse
ja kuulab
salajaste plahvatuste kaja.

Oo, elujaatus,
siit käib tunnetuse lävi!
Ta väikse palge vägev sära meile lausub:
Las inimese käsi
hingab lillekimbul!
Las läheb koju
tsüklotroni juurde trügiv lohe!

On inimene ise öis ja ise Aednik.
Las puhkeb õitsele,
mis pungas õilis!

Inimsuse pärast

Marie Underile

Mu elujäägile üks tillukene laulgi
veel vabaks laske,
enne kui mu suu täis mulda.

Inimsuse pärast
raevu, mida kannan
kui kortse palges,
võtke armu pandiks.
Mu viha kausid
keevad inimsuse tulel.
Oo, ma ei suuda ahastuses seista tummalt
sest ajast, kui ma kalmu võtsin kaela
ja viimne hingepidu algas.
Ei, mina mitte!

Humaansusmeega
impregneerin vahel
maailma kibenukraid tõsiasju,
kuid vaikida ei saa.
Neptun veel vraki vettind puidus laulab —
nii minu laululoode häälitsema peab . . .

Dialoog surmaga

Minu lekkiv paat ajab kaldale,
vanad mõlad on lainetest mõrased,
langen pimedana pilvistunud õhtusse.
Väsinud vere tume vein
voolab õhtuhämaralt umbesse südamesse.
Kuskil lähedal tahuvad puusepad musta kasti.

Aga selja taga ootab viisakas kaadriülem
mu viimset hingekorinat.

Ajan ennast vägisi püsti,
peidan nitroglütseriini tasku,
ütlen viisakalt, kuis kord ja kohus:

«Suvatsege toetuda toolile, seltsimees,
vikati võite panna varna otsa esikus.
Teil tuleb natuke oodata veel,
sest mul on tööd ja tegemist
mõndagi!»

Introduktsioon tsüklisse
„Ühe nooruse tolmunud kuld“

Ühe nooruse tolmunud kuld
lamas lukustatud vitriinis.
Oma daamile tõmbas tuld
range ametnik kriitika liinis.
Ütles möödudes: «Masin ja muld
mul on plaanis. Kuid miks siin on vaske?»
Ühe nooruse tolmunud kuld
lamas üksi, väärtusest raske . . .

Kodumaa

Et Sind ma armastan, see on mu viimne kindlus,
mis kauge taeva toob mu kodu laeks.
Ma usun Sinusse kui sinilindu,
ja pole midagi, mis rohkem vaeks.

Sa oled säilind elutahte läte.
Uut elu andis mulle Su idee.
Ja et Su jalad
sammuvad
mu kätel,
ei jää mull' võöraks ükski Sinu tee.

Möödaniku kellahelin

Minu õpetaja
Gustav Suitsu mälestusele

Ma tõusen veel kord, viskan sõna tuulde —
ja taandub vannutatud vaikimise lumm.

Ei, mitte alguses, vaid lõpetuses sõna
saab lihaks — kui ta rakkudesse kasvab
ning mõjub kui hormoon ja vitamiin.
Saab sõnast siin ja nüüd ja jõud ja jumal:
tas iga olend iseennast mõistab.

Ma pole lell, kuid kerkokella lüüa
ma püüan veel kord.
Olgu sõna kõraks
ja tõde (mitte käsk!) mu olgu kellakehaks!
Siis meil on jõudu veel kord kokku lüüa
ja mõnda mõtestada päeva lõpetuseks.

Päikeseloojang järvel

Ühele väliseestlasele

Kas mäletad veel sooja juuniõhtut,
kui päike kahvatava järve taha loojus
ja kaugustesse kutsus tema tee?

Siis
tõusis tõsine ja range kuu
ja järsku langes pilk
kõik oli muutunud külmhõbedasse vette:
ja teisiti
ja mujal —
täis igavikku seniolematut.

(Nüüd kauguski on ajas halliks jäänud
ja talvest talve selgemaks saab seadus.)

Too loojang
manas sinu pilgu ette
teistsugust eluaegsust —
kuuvalgusjärve —
järves,
mida sulle enam pole.

Sula külmal maal

Tsüklist „Käsk ja käsi“

Quoth the Raven: Nevermore!
(E. Poe)

Ma seisin raudus keset lummetuisand aastaid.
Mu väsind jalad olid jäätund valu.
Nii soovis käsk ja sundis püssipära.

Mu ümber möllas okastraadist raju.
Ees saatuskaaren krookus: nevermore!
ja lisas mulle harjumatu sõimu.

Küll ahastuses vajutasin silmad lumme,
küll karjusin: humaansus, anna armu!!!
Aeg pani sõrme suule, oli ise vakka . . .

Kuid jäätund hangedesse surm tõi sula:
kord tühjuses ma tunnistasin kohta,
kus miski maetu liikus, miski nagu kaevas . . .

On suve silmad talve hammastele võõrad:
need olid Elu enda lunastavad käed,
käed, mis ei küsi kõrge kotka käske!

Nad kämmalt paotasid, nad seemet külvasid:
tööelu jätku, kosmilisi õisi,
ja uusi hällisid, ja päevi vabas rahu, —

nüüd kõikjalt lendas neile vastu inimkäsi.
Siis praksudes väelumes sulas radu
ja maale langes kevadine sadu.

1956

Muld ja marmor

Me sooritasime järgnevas kirjeldatud reisi hilissügisel või varatalvel 1964.

Et meie reisimõlgutused alles kolm aastat hiljem ilmuvad, pole seekord trükibaasi või tont-teab-kelle, vaid pigem mõnede ülimoraalsete kriitikute teene: me ei sõandanud astuda enne nonde kõlvatute sullepruukijate ritta, kes, nagu need kriitikud nõrdinult on märkinud, lihtsalt oma reisikulusid seda sorti toodanguga tasa teevad. Loodame, et kolm aastat on piisav aeg selleks, et meist neile paremat muljet jätta.

Osutatud põhjustel sisaldavad meie märkmed praegu juba mõningaid anakronisme nii riivamistes kui riivamata jätmistes: «Vanemuise» teater on vahepeal valmis saanud, Churchill on surnud, Egiptus on elanud üle Iisraeli kallaletungi, Kreeka kurvad sündmused on saanud aimatavusest tõeks, Tallinna õhk on pisut tahma-puttam kui toona. Mõnel puhul on sellistele asjadele joone all tähelepanu juhitud. Teisal jäävad nad lugeja nentida. Tema aga peaks neis anakronismides nägema Aja kõige kiuste toimuva edasiliikumise tõendeid. Ning kui ta Aega usub, siis — kõige kiuste — ka Aja edasiliikumise suunda.

Tallinnas, detsembris 67

Autorid

TÜRGIMAAD RIIVATES

ella kaheksa paiku hakkavad Musta mere kaldad enne paremal, siis ka vasakul kiiresti lähenema ja peagi sõidame Bosporusse sisse.

See on nagu kahekümnekordselt laiendatud ja tumeda-veeliseks tehtud Emajõgi kümnekordselt kõrgendatud ja mõlemale poole tõstetud Ülejõe-kaldaga. Mäed laskuvad alasti nõlvu otse mustendavasse vette. Ise on nad hall-lillakas-pruunid. Siin-seal teeb männipuhmak terava silueti säbruseks. Ja kõik kokku on seda jaapanlikum, et tihedad udumütsid vajuvad kohati otse mägede kulmudele ning udu lahustab mäed süvitsi mitmeks kulissiks.

Mägedealusele rannaribale ilmuvad siin-seal majad. Kohati tihenevad heledad kulunud värvidega kuubid küladeks. Karm ja pitoreskne maastik pehmeneb pisut. Aga mäed valvavad aina siinsamas, et ta ei

kaotaks pateetilist raami. Mäed ise pole kõrgemad kui kakssada viiskümmend meetrit, aga ilmneb, et see on üpris tõsine asi, kui suhteline ja absoluutne kõrgus kattuvad.

Paremal ilmub esimene linn — Bøjükdere, ja siis Therapia, mille plataanisaludest pikksilm asjata otsib seitset igivana puud. Nende all olevat puhanud esimese ristiõja vaga fүүrer Bouilloni Gottfried ja kristlikud turismibrošüürid ei väsi seda kordamast.

Diisellaeva «Latvija» neljakümnekilomeetrise tunnikiirusega libisevad mööda mitmesugused kindlused ja villad. Maastik pehmeneb ja elavneb märgatavalt. Kaldad lähenevad. Kõige laiema koha neljast kilomeetrist saab kiiresti vähem kui üks. See on väina kitsaim koht — 660 meetrit —, kus kaldail seisavad vastamisi kaks sultan Mehmed II ehitatud lossi, vasakul Anadolu Hissar ja paremal Gүsül-Hissar, kunagi kurikuulus vangla riiklike kurjategijate jaoks.

... Gүsül-Hissar, mis tähendab Ilus loss ning tähendusega avab kogu oma nime ajaloolise iroonia. Bøjükdere, mis tähendab lihtsalt Suureoru ja nõnda võiks kuuluda igale Maarjamaa nõole. Bosporus, mis tähendab Veisväin ja võiks selle nime all asuda kõigi Eesti laidude vahel, kus punased maatõugu lehmad ial on kaldast kaldasse ujunud... Kui imeliselt lähenevad võõrad paigad paljast nimedega äratõlkimisest!

Ent kui palju on nimetähenduselt lähedastel asjadel ometi kaugeid aspekte... Just siin, Veisväina kitsamas kohas see oli, kus Pärsia kuningas Dareios aastal miinus 513 oma sküütide-sõjakäigul 700 000 meest üle vee Euroopasse saatis ja seks tarbeks laevadest ujuvsilla laskis teha. Just siin see oli, kus ristisõdijad 1700 aastat hiljem palvetades ja rüüstates Euroopast Aasiasse tungisid. Imelik: just siin...

Siis sulavad kaldaasulad Istanbuli eeslinnadeks kokku ja tunni aja pärast on meil Galata-poolsel kaldal otsad maas. Peatume kilomeetri võrra Kuldsarve suudmest ülalpool. Seitsesada aastat tagasi oli siin geenualaste kindlustatud sadam.

Linn kerkib merest järsult kumeratele küngastele, mis on ikka veel oma sadakond meetrit kõrged. Künkaharjadel paistab lai u puistusmaid — küllap need on vist pargid. Samas kõrval tundub aga hoonesus olevat erakordselt tihe. Kahe-kolme-neljakordseil nähtavasti möödunud või ülemöödunud sajandi majadel on üpris vähe ruumi. On suhteliselt palju täisnurkse asemel kiiva kalduvat põhiplaani ja kitsaid, paari akna laiuse fassaadiga ehitusi. Nähtavasti on maa-eraomand oma krundipiiridega siin ehitusmeistrite tööd olnud kõveraks surumas. Aga esimesed krundikupitsad pandi siin vägagi ammu püsti.

Kõik algas sellest, et Zeus armus kaunisse Iosse, nagu tal teatavasti paljudega juhtus. (Muidugi, kui «Eesti Raamat» oleks juba välja lasknud eesti raamatu, kus vanad kreeka muinaslood sees on, poleks meil tarvis seda siin meenutada, aga praegu kahjuks teisiti ei saa.) Niisiis, et terane proua Hera Zeusi järjekordset vanamehevigurit ei märkaks, moondas Zeus kauni Io nägusaks valgeks lehmaks. Proua Heral oli aga saatuslikult läbinägev pilk — ja talle tuli suurepärase idee: ta saatis Io kallale kiini. Mitte kiini ülekantud mõttes, mitte klatši-, kuulduste-, laimu-, kumu- ja keelepeksukiini, vaid täiesti entomoloogilise *Tabanus bovinus'e*, mis on peaaegu niisama hull. Sest neetud tabanus kihutas vaese tuutsabalise Io ilusast Argose linnast otseteed merre, mis niiviisi saigi Ioonia mereks. Kiin aina kannul, jooksis õnnetu Io merest uuesti kaldale, tormas läbi Illüüria, tormas läbi Traakia ning ujus üle

nimetu väina Aasiasse. Sellest sündmusest saigi väin oma nime. Muide, Io sooritas Aasias üpris pika krossi ja jõudis viimaks Niiluse kaldale, kus inimlik kuju talle tagasi anti ning kus ta Isise-kultusele aluse pani. Seda kõike me räägime siin sellepärast, et meil tema jälgedega veel ohtrasti tegemist tuleb: Niiluse ääres sai Io vanahärra Zeusi abiga vanaemaks kuningale, kellele pandi nimeks Aigüptos.

Aga tulgem Veisväina äärde tagasi.

Kreeklaste punasevöödilisi purjesid hakkas siit pärast Io sportlikku suurtegu aina sagedamini mööduma. Aga kolmekümnendate olümpiamängude aastal, aastal miinus 660 järelikut, randusid siin kreeklased Megara linnast, kes enam ära ei läinudki. Nende pealiku nimi oli Byzas. Pole teada, kas see oli tema juhikask või tema juhivate püüdlikkus, aga linn, mille kreeklased siia kaljusele neemele rajasid, sai nimeks Byzanthion. Megara kaupmehed (või piraadid? — see vahe polnud tollal selgem kui nüüd) rajasid siia akropolise ning agoraa ja kõik, mis ühes korralikus polises käib. Ja nende kunstnikud täksisid kõik kohad tahatud marmorit täis. Sest linn teenis prisket raha väinatollist. Ja teenistus kasvas aastast teise: aina rohkem kreeka laevu läks siitkaudu kõigisse Musta mere linnadesse Phasisest Tomise ja Olbiani.

Pärslased käisid siit laastates üle ja kadusid jälle. Makedoonlased tulid ja läksid. Aga siis tulid roomlased ja jäid. Byzanthion öitses endiselt, kuigi ta impeeriumi kaadervärgis oli ainult kolmandajärguliseks kohaks. Kuid impeeriumi vanas hiiglasekeres toimusid mitmesugused nihked. Jupiteri preestrid hakkasid taganema kristlike pappide ees — ja konstitueerus konstantiinlik ajastu: keiser Konstantinus, Konstantinuse poeg, Konstantsia vend ja Konstantsiuse ning Konstansi isa, kinnisideedega mees, jättis tuhandeaastase Rooma maha ja tõi pealinna Byzanthioni üle. Muidugi ristis ta selle sealjuures Konstantinoopoliks.

Impeeriumi suur galeer lekkis juba kõvasti ja sadakond aastat hiljem uppus ta vöör barbarite merre. Aga tema ahtritekk kerkis ajutiselt üpris kõrgele ja püsis pealvee tuhat aastat. Bütsantsi riigi ajalugu on lugu tuhandeaastasest laevahukust.

29. mail 1453 uhtusid türklaste väed tema viimastest riisemetest üle ja Konstantinoopoli suurtükisuitsust tahmastele kuplitele heisati sultani poolkuulipud.

*

Poolkuulipp laperdab kõvasti sadamahoone vardas.

Me tuleme laiaklaasilistest ruumidest läbi ja naeratav näitsik ulatab igaühele Istanbuli plaani. See näitab tänavate filigraanset sigrimigrit, sildu, sadamaid, haldusasutusi ja arsenalit asukohta. Võtame neid plaane à kaks.

Laev seisab otse keset linna ja sadamakai meenutab jälle Tartu turutagust Emajõe äärt. Ainult majad on pisut suuremad ja sillad kraanasid täis. Laine on kaunis tugev ja liikumatute laevade külje all õõtsuvad üles-alla suured enamasti kärtsrohelistel mootorkalapaadid. Pardal või pinkidel ahmivad püüdnud kalapurakad veripunaste laiaili lõpustega soolaseid pritsmeid ja sadamatossu ning sonimütsides tõmmu-lõuakad paadimehed hõikavad õõtsumise rütmis oma kaupa välja. Kui

paat vajub, kaob hää! koos mehega kaiserva taha, kui paat kerkib, tõuseb nii mees kui hää! kõrgele üle sillutise.

Siis oleme sadama maa-alalt väljas ja linnaliikluse päratu jõgi võtab meid vastu. Kujutlege Moskva kesklinna autodevoolu, mis on Tallinna kesklinna lahti lastud... Kitsad tänavad on nii masinaid täis, et paistab: liiklusmääruste jaoks pole siin enam raasugi ruumi! Uskumatult tihedas ja kiires peamiselt mustakirjus autodejões seisab siin-seal, rinnuni keset voolu, pikkades valgetes kinnastes liikluspolitseinik. Aegajalt teeb ta kindaga lootusetu uppujatõmbe. Ilmselt on talle selge, et liiklusejõgi kohiseb tal ammu üle valges munakiivris pea.

Mustad «Packardid» ja «Buickid», mustad kampsunid ja kuued, laianinalised autod, teravaninalised kingad, vihin-vuhin sõidu- ja sigin-sagin kõnniteil. Ning üllatavalt vähe naisi tänavapildis. Atatürk kaotas haaremid küll juba neljakümne aasta eest ära, aga nähtavasti ei peeta naiste vaba ringikõndimist ikka veel päriselt sündsaks.

Muide, orientaalne sinibrünetsus polegi siin väga eranditu. Kohtame küllalt ka tuttavlik-tuhkjat juust ja koduselt halle pilkuseid. Ning lausekatked ja kõneluskillud — neil on tõepoolest täiesti ungarlik rütm ja intonatsioon. Nii et selle järgi ei võiks meie kunagisi turaani-teoreetikuid jutule võtmata välja naerda.

Me jõuame sadama- ja ärilinnajaost suurele Galata sillale ja vaata ringi. Hellebarditaoliste laternapostide read ulatuvad poole kilomeetri pikkuselt ühest Kuldsarve kaldast teise. Vasakul on Marmara merre suubuv tumeroheline Bosporus täis kõikvõimalikke suuri laevu ja väikesi valgeid mootormuksusid, mis peavad ühendust Aasia-linnajao Üsküdariga. Linn valendab seal hommikuvinas nagu soolakord tumedail künkanõlvadel. Otse ees kerkivad päris ligilähedal majaderägaat mošeedega kroonitud kingud: see on vanalinn, Istanbuli, Konstantinoopoli ja Byzantionil ajalooline süda. Paremalt sillerdab Kuldsarve laht hommikuudu läbimurdivas päikeses. Tõepoolest, kui silmad kissi pigistada, nii et päikesehelgid muutuvad ümmargusteks säratäppideks ja majade värvihelbed mäenõlvadel ees ja selja taga sulavad sini-roosa-roheliseks häguks, võib aru saada, miks puäntillistide isa Signac maalis just siin oma kõige kuulsama pildi.

Galata sillast kilomeeter paremal, sisemaa pool, läheb üle Kuldsarve Atatürgi sild. Kuldsarv ise on poole kilomeetri laiune ja seitsme kilomeetri pikkune sügav ja mägiste kallastega laht, mida Norras kõik kutsuksid fjordiks. Nimi sobib talle mitte ainult kuldselt sillerdava vee tõttu, vaid ka sellepärast, et Veisvään on ta tõesti nagu sarve Traakia poolsaarde torganud. Linn jätkub Kuldsarve kallastel kilomeetrite viisi. Kungaste järsud nõlvad laskuvad majadega otse sadamakaidele, mis on kubinal laevu täis. Hommikul kell pool seitse avatakse sillad tunniks ajaks, et suured laevad läbi sõidaksid. Kuidas nad seda jõuavad, on lausa mõistatus, sest Galata ning Atatürgi silla vahel asub Istanbuli kaubasadama peamine osa ja Kuldsarve tipupoole teispool Atatürgi silda sõjasadama piirkond.

Tervele Veisvääna poolt Kuldsarve otsa tõstetud linnale annavad aga äravahetamatu näo mošeeikiivrid minaretipiikide keskel.

Meie giid seletab, et Suur-Istanbulil on poolteise miljoni elaniku peale viissada mošeed. Kui nii, siis on see tähelepannev küll, sest siis on linna elanike arv viimase üheksakümne aastaga kaks ja pool korda tõusnud, mošeede arv aga saja seitsmekümne võrra langenud. Ja seda ilma mingi antiiallahilise propagandata!?

Teispool Galata silda on vanalinna majade põhimassiks kaheksateistkümne või üheksateistkümne sajandi suhteliselt väikesed hooned. Hall-roosa-rohekas krohv on võrdlemisi pragunenud. Siin-seal jääb silma mingeid nagu rokokoolisi vorme, mansardielemente ja ovaalseid aknaid. Kõik see on kuidagi martsipanlik ja nukralt räämas. Nagu hiiglaste-aja mälestus (mida ta ju ongi) kõnnib neist majadest üle ja läbi keiser Valensi akvedukt. Ta on tuhat kuussada aastat vana. Veel mõnekümne aasta eest andis ta linnarahvale juua. Üpris hiljuti alles lasti ta lõplikult pensionile. Nüüd näeb ta välja nagu kilomeetripikkune Piritä müür, mille aknaavad on pillanud oma raamijäänuste gooti elegantsi maha ja tõmbunud raskesse ümarmarkarde. Tema kükloopilisel turjal on kare rohupuhmastik pahuralt turris. Paar-kolm moodsalt lametanäolist klaasmaja vahivad teda arusaamatul ilmel. Sest ka nemad on siin ikkagi olemas, kuigi alles pooleli. Ja vaadake, linnavalitsuse moodne hoone sealsamas on juba kaheksa aastat valmis ning teeks igale suurlinnale au. Kuid otsustades ümbritseva järgi on valitsus sel linnavalitsusel siiski nagu käest ära. Sest Istanbuli järgi joondudes võiksid meie Elamufondi lohakaimadki korraspidajad lausa loorberitele norskama heita: kui mitte just otse siinsamas, siis linna kaugemais piirkonnades on tuhandete viisi usumatult kiibakaid nõgimustaks määratud, rähmassilmalisi kahe-, kolme- ja neljakorruselisi puumaju, selliseid, millest meie maalritööde-ministeeriumi mehed ka oma kõige painajalikumail öödel und ei näe, meie tuletõrjeülematest hoopis kõnelemata.

Kuid ka Istanbuli ehitav energia on ikkagi olemas. Muuseas kehastub see esialgu küll veel vanalinna rägusse hajuvais, kuid kauneis ja moodsais majades, mille erivõluks on rõõmsalt hele ja maitsekas mosaiigitaoline keraamiline kate. See tundub olevat ilmakinlam kui kõik terrasiidid. Värvid on kas heleroheline veel heledama rohelisega, kreembeežiga, helesinine helehelesinisega või valge helehalliga. Struktuuriilt näib see kattematerjal olevat mingi killustikuline presstoode, aga pind on tal sile kui kahhel.

Istanbuli ehitav energia on kahtlemata olemas. Kuid tema kaubanduslik energia jätab selle kaugele varju. Siinsamas, Rüstempaşa mošee taga algavad turulinnaajao kooreüraskitänavad. Autoliiklust siin pole. Hobuvankrid ja eeslikärud pääsevad inimeste saginas vaevaliselt edasi. Tänavale avanevaist poodidest valgub kaup trotuaarile ja sõiduteele. Kotid, kastid, korvid, kreeka pähklid, kartulid, lillkapsad, priimused, sparglid, tomatid, tulemasinad, pomerantsid, pannid, kampsunid, porgandid (pool meetrit pikad), särgid, tapetud lambad, lipsud, taskulambid, sibulad, puhastatud pähklid rosinatega segi, kuldsed ja keset üldist räpasust kuidagi imepuhtad, apelsinid, rohe-rohelised ja kollasekirjud, kõikvõimalikud õunad oliivrohelistest veripunaseni, rohelised oliivid ise, taskupeeglid, greipfruudid, pastapliiatsid, sidrunid. Läbi rahvasumma otse mööda kastruli- ja kampsunivirnade servi sõidavad tillukesed piimaveovankrid, hobustel helepunased, helesinisenurgalised tekid seljas, ning astuvad toimekad eeslid salatikorvide koormaga. Sõidutee on kaubavirnadest umbes. Astumisruumi on raske leida. Poed kaubalaamade taga on hämarad ja tühjad, tänaval aga käib kolossaalne madin. Kära järgi otsustades läheb igal pool silmapilk kähmlus lahti. Kõik karjuvad kõigi peale kõige õudsemal kombel. Imestades ootad — miks siis juba kõrvakiilud ei plaksu? miks lõualuud ei raksata? Kuid midagi ei juhtu. Kogu põrgulärm pole muud kui veenmine, et pakutav kaup on

nõutava hinna eest — kas liiga halb või liigagi hea. Tuhande müüja kohta jääb silma paar-kolm tegelikku ostjat: kampsunivirnade juures mõõdetakse ja lehvitatakse mõningaid, mõned naised ostavad sparglit või mune, mõned poisid pastapliiatsit. Kuuldamatul üminal sõidab läbi rahvasumma päikesepargase näoga vanamees, väikesel vankril sätendav marmorikamakas nagu tükk kaugete mägede aineks-muutunud rahu. Silmanähtavalt sulgub lärm siis selle üle taas ja vaibumatu äri käib edasi.

Kerjamiskeeld on nähtavasti üpris karm. Sest kerjuseid pole mitte hingegi. Kõik ainult müüvad. Näe, sealsamas istub invaliid Kempeleni malemasinast, kel neljast jäsemest on alles ainult parem käsi. Ka tema ei kerja, vaid müüb: vana koogikarbi põhja pealt tosinat poolsulanud karamellkommi. Ta ainitine pilk on kommidel, kui oleksid need tõesti malenupud. Ja partii on ränk — kõvasti kinnipigistatud suust sinises habemetüükas on näha, et mingit viigilootust ei ole. Aga tema karbist mööda ja üle hilpab pirukamüüja, kollasenäoline kõhnuke poiss, silmad peas kui Aladini imelambid pärast poleerimist. Klaaskast kaubaga on tal õlal ja kaenla all mingi haprajalgne baaripukk. Siinsamas toetab ta puki maha, hiivab pirukakasti kukilt pukile — ja silmapilk läheb lahti laiahäälne reklaam. Me palume, et giid, rauga naeratusena tu-kaaninäoline daam, tõlgiks selle ära. Naeratades, nagu puudutaks ta meie meelega ebaväärikat asja, ütleb ta hästi korrektses kolledži-inglise-keeles: «Ostke pirukaid! Ostke Istanbuli kõige maitsvamaid pirukaid! Ainult sellepärast on neid nii vähe järel, et sultan Suleiman sõi juba neljasaja aasta eest kõik ülejäänud ära! Ostke pirukaid! Ostke maailma kõige maitsvamaid küüslaugupirukaid...»

*

Sultan Suleiman II oli islami maailma valitsemistaotluse kõige hoogsam esindaja ning temanimeline mošee on tema aja ja mõtte arhitektuuriline monument. See on terve suure hoonetekompleksi, peaaegu terve eriotstarbelise linnajao keskus. Ehitatud on selle (just nagu loova perifeeria seaduse tõestuseks) türgi arhitektuuri kunagine suurmeister albaanlane Sinan Paša ja valminud on see aastail 1550—1556. Palve- ja mausoleumiõuega kahelt poolt piiratud mošeed ümbritsevad veel medrese, raamatukogu, vaesteköök ja saunad. Tänaval mošee ees õiendavad karjas möödapääsmatud saapapuhastajad ja postkaardimüüjad. Ka vesipiipude ja kuldkirjaliste punaroheliste türgi susside müüjad tegutsevad siin ilmse eduga.

Mošee sissekäigupoolne põrandaosa on vaipadest paljas ja sinna tohib astuda kingades.

53 meetri kõrguse keskkupliga ruum jätab muidugi tohtu avaruse mulje. Keskkupli ja poolkuplite ümarakaarelised kärgraamides aknad annavad kuldsest valget, välisseinte allpoolsed aknad aga kõikmõeldavat värvilist valgust. Barokselt rikkalik kollarohe-sini-punane vitraaz on beež-hallikast kivist hoones kuidagi rõõmsalt ja barbaarselt pühalik. Võib-olla pisut ka sellepärast, et tõelised meistrid teevad ju kõik veidi omaenese nina järgi, aga siinsed vitraazid tegi meister Ibrahim hüüdnimega Joodik.

Mošee nimisultani näoline turbanis kirikumees põrutab lapiti käega vastu palveõue viivat ust. Löögid kõmahtavad üles keskkuplisse ja pool- ning kõrvalkupleist vastab neile kaja kõminalt vaibuv kosk. Akus-

tikatrikkide peale olid selle hoone ehitajad osavad küll. Ja kui juba trikkidest jutt on, käsib kirikumees meid hoolega vahtida sama ukse kohal kerkivat seinat. Tõepoolest, mingid avased ses nõgiseks tõmbunud seinas ju paistavad... Nimelt. Praegu on mošees muidugi elekter sees. Aga ligemale nelisada aastat põlesid siin pimedal ajal tuhanded tillukesed õlilambid — et usklikud näeksid oma palveid lugeda. Õlilampide tahma jaoks oli seintesse ehitatud ventilatsioon, mis suurepäraselt töötas (sest siin oli ikkagi 1550. aastal alustatud mošee ja mitte 1960. aastal valminud õmblusvabrik «Baltika»). Ventilatsioon oli konstrueeritud nii, et puhugu väljas mispidi tuuled tahes, nõgine õhk voolas alati välja nimelt neist avadest seal ülal. Kuid nende avade ees asetsevad urbsed kivid, mis püüdsid lampide tahma kinni. Ei-ei, ärgu Tallinna õhupuhastusmeistrid, kes Elektriijaama tossuga toime ei saa, enesekriitiliselt mõelgu, et seda tehti linna õhupuhtuse pärast. Selle pärast ei tehtud ka vanas Istanbulis midagi. Vaga tahm läks hoopis medrese kirjatarkade tarbeks: nendele valmistati sellest tinti.

Ahmedi mošee, mida peamiselt kutsutakse Siniseks mošeeks, on Su-leimani omast pool sajandit noorem. Selle ehitas Sinan Paša õpilane Mehmed Aga aastatel 1609—1616. Vähemalt meie asjatundmatule silmale jätab see stiilsemagi mulje kui õpetaja töö, kuigi õpetaja mõjud on enam kui ilmsed. Niisugune suhe õpetaja ja õpilase loomingu vahel on üldiselt üsna haruldane asi. Sest enamasti on ju õpilased suured sedavõrd, kuivõrd nad ütlevad õpetajast lahti.

Vaevalt on meie mulje Sinisest mošeeist sügavam ka üksnes selle tõttu, et meil siin kästakse kingad lävel jalast võtta ning et me sokes-sukis ja kingad näpus sammume üle kümnete kalliste vaipade madalate kingariulite juurde, mis ulatuvad põigiti üle põranda otse kesk-kupli alla. Vaevalt, jah, see mulje tuleb otsesest tallakontaktist vaipa-dega, mis järjest uuenevat jõukate perekondade kingitustest. Ei tule see vist ka noorukese imaami-abi vaiksest häälest, kes oma nikerdatud marmortoolis loeb kuulajaile türgikeelset tõlget neist suuradest, mida imaan ise tunni aja pärast araabia keeles lugema hakkab. Sest täna on ju reedene päev ja kell on tunni aja pärast kaksteist.

Usklikke on esialgu kohal poolteisesaja ümber ja kuigi neid vähehaaval juurde tuleb, on mõnekümnetuhandelise mahuga ruum veel praktiliselt tühi. Koraanilugeja marmorkantsli ümber vaipadel istuvad rätsepapoois mehed. Tosinkond mustades hõlstedes naist kükitab kuu-lekalt naistele määratud ruumiosas kaugel peaukse kõrval. Muide, täna-vapildis näeb mustahõltilisi naisi euroopalikult rietatute kõrval üsna harva, pühakojas pole aga ühtegi euroopalikult rietatud naist.

Meil pole mahti jääda jälgima, millise ilme omandavad palvekotta astujad jumalateenistuse vältel. Praegu on aga vähemalt meestel rõhu-tatult asjalikud näod. Tuleb seal kaupmees pruunis tänavauilikonnas ja nailonsokkides, mustad kingad näpus. Ta on oma pudipadipoe lukku keeranud ja võtme tasku pistnud, samm on tal veel sama rutakas kui basaaritänava saginas ning peas näib ta pigem tegevat viimaste müügi-arvete kokkuvõtet kui valmistuvat juurdlema prohveti sõnade üle:

Põrutaja? Mis on põrutaja?
Kes teid õpetab, mis teada vaja?
S i i s — kui liblikad on rahvas hajukil,
mäed on tormis nii kui kirju vill...

Ja taksojuht, kes tuleb kaupmehe kannul, ameerika nahkjopp seljas, ei lõhna üldsegi vagadusest, vaid ainult bensiinist. Masina on ta jätnud platsinurgale seisma ja lasknud tagumise kummi tühjaks, et masin vahepeal kellelegi kiusatust ei teeks. Vähemasti esimesel hetkel jääb mulje: mitte elamus, ei — harjumus on see, mis Istanbulis inimesed palvekotta toob.

Agas elamuse annab ruumgi — vähemasti esmakordselt sisseastujale küll. Peakuppel on 43 meetrit kõrge ja tema läbimõõt 22 meetrit. Neljast küljest ümbritsevad teda poolkupid ja iga poolkuplit omakorda kolm kuuendikkuplit. Viimaseid, mis moodustavad lagedekonstruksiooni välisvöö, saab niiviisi kokku kaksteist. Keskkuppel toetub neljale piilarile. Oma neljameetrise läbimõõduga ei jätagi need enam piilarite muljet. Nad võiksid olla pigem kabelid või mingid ruumisisesed tornid kui piilarid. Seinte põhivärv on oieti lahja kakao. Agas rõõmus helesinine pitsornament annab neile ometi ilme. Punane, must ja kuld on sinisele siin-seal ainult abiks ja toeks. Peamiseks värvi- ja nimeandjaks on Sinises mošees agas 2145-st sinikuldest kiviplaadist koosnev keskkupli lagi — tõeline tumedalt taevasinine mängutaevas. Selle plaadid on tehtud oma aja kuulsas keraamikatööstuses Isniki linnas, sellesamas, mis kristlikus kirikuloos Nikea nime all tuntud on. Religioosse ja mütoloogilise kõrval, tuleb välja, on olemas ka arhitektuuriline mängutaeva-loomine.

Küsimus, kuidas Lihavõtte-saarlased oma kujumürakad püsti said, erutas aastakümneid teadlastegi kainevõitu fantaasiat. Kuni Heyerdahl selle meile kõigile oma filmiga klaariks tegi. Agas kuidas upitasid egiptlased ja teised püsti oma kolmekümne meetri kõrgused ja nelja- või viiesajatonnised obeliskid? Kui me Sinisest mošees väljume, näidatakse meile ühte niisugust mošee-esisel väljakul.

Nagu siinkandis kõik, nii on ka see väljak enam kui küllastatud ajaloo. Mine tea, kui paks arheoloogiline kultuurkiht siin on. Emotsionaalset kultuurkihti on siin süveneda tahtjale mitmekordselt üle pea. Päril siinsamas seisid Bütsantsi keisrite lossid, siinsamas seisis Konstantinus Suurest saadik ka hipodroomi keisritribüün. Praegu sõidavad siin sahali mustad «Packardid» ja hõiklevad pastapliiatsimüüjad ning kari pruunides vormikleitides ilusaid türgi tüdrukuid tuleb kilades ja musti silmarattaid pööritades koolist. Agas mingil tagumisel kujutlus-ekraanil aimad tahtmatult traakia võidusõiduvankrite päikeses vibavaid vikerkaar-rattaid ja vahuseid hobuseid, tunned paljunäinud maa müdinat ja kuuled kaheksakümne tuhande vaataja mõirgamist.

Aastal 390 seati võidusõiduvälja keskele püsti obelisk. Tema tipu poole tõusnud ninade miljoneile lisame nüüd meiegi oma kaheksateist. Varsti tuhat kuussada aastat seisab ta siin — roosakashallist graniidist, omaksvõetamatu ja omaksvõtmatu nagu tema hieroglüüfide linnunäod. Kui ta siia püsti pandi, oli ta juba 1800 aastat vana. Ei tea, kas ta mäletab veel käsi, mis ta tahusid? Käsi, mis meistrimõnuga silitasid kivist lindude kaelu ta kiviroosas ihus? Ja kauget linna, kus ta mäe küljest lahti raiuti? Sunnu'ks kutsuti seda tollal... Eks kõla see nagu inimsoo lapselalin selle nime hilisemate vormide kõrval: Sunnu — ja siis helle-nistlikult väsinud-peen Syene — ja siis tänaselt tuliasjalik Assuan?

Milline oli palkidest kaadervärk, millega ta püsti hiivati, seda pole enam teada. Töö olevat kestnud kolmkümmend kaks päeva. Agas püsti püsib ta seni. Kusjuures ta ei toetu oma hallist graniidist baasile mitte alumise otsa kogupinnaga. Ei, obeliski otsa ja aluse vahelt puhub tuul

tuhinal läbi. Sest obelisk seisab neljal munajal pronksjalal, mille vahelt turistidel on kombeks pildistada Hagia Sophia päratut pealage.

Peale obeliski roheliste taksijalgade rohetab sel väljakul veel üks imelik asi. Nähtavasti on hipodroomi keskplats olnud keisrite meelest midagi *Kunstkammer*'i taolist provintsidest kokkukraabitud rariteetide jaoks. Mõne meetri kõrgune pronksist väänsammas on igatahes üsna tähelepandav asi. See on fragment mälestusmärgist, mille kreeklased — ikka jälle kreeklased: kas ei hakka see juba kõlama nagu mingi refrään? —, mille kreeklased püstitasid Delphisse märgitsemata Platea lahingus pärslaste üle saavutatud võitu. Kolm 20-sentimeetrise läbimõõduga ümmargust pronkslatti on kahe ja poole tuhande aasta eest elanud seppade jõul keeratud kokku 40 sentimeetri jämeduseks pronksist köieks. Need kujutavad kolme ühtepöimunud madu, kes veel XVII sajandil sirutasid kolme kaarde oma kolme vägevast ussipead. Kreeka skulptuurikogemuse marmorvalgel taustal mõjub see müüdiroheline metall hoopis barbaarselt, erutavalt ja elusalt.

*

Hagia Sophia tekitas lähedalt vaadates sügava pettumuse. Mitte ei mõistnud, miks temast nii palju on kirjutatud ja räägitud. Ta näis ju küll üsna suur, aga pärast kahte esindusmošeed enam mitte põrmugi vapustav. Vanus — jah, see on tal muidugi vägev: bütsantsi ehitusmeistrid Anthemios Trallesest ja Isidoros Mileetosest ehtasid ta kümne tuhande orja kätega aastail 532 kuni 537. See on siis vähema kui kuue aasta jooksul. Muide, kui seda ehitamistempot meenutada «Vanemuise» valmimise eest vastutajatele — mis nad siis ütleksid? Kas seda, et nemad ju ei ehita enam orjadega? Muidugi: Anthemios ja Isidoros olid oma ajastu suurimad ehitusmeistrid ja silmapaistvamad matemaatikud pealekauba. Seda esiteks. Ja teiseks: keiser ei pidanud oma lemmikiriku jaoks ühtegi kulutust paljaks.

Hagia Sophia väliskuju on kunagi olnud märksa stiilsem kui praegu. Tohutute kontraforssidega, mis peavad kindlustama kuplit, ja mitmesuguste eri aegadest pärit lisa- ja juurde- ja külgeehitustega mõjub ta nagu nüüdisaegse angaari ja juugendiaegse teatri laiaks paisunud segu.

Türgi pürskkaevust ja metsviinapuusse kasvanud puitverandadest mööda astume päratu massiivseist väravaist piklikku kõrgesse hämarasse ruumi.

Marmorlävi on lohku kulunud. Inimpõlvede jalad on tallanud põrandaplaadid laugjalt õõnsaks. Vasakul seinal ripub tagasihoidlikus lambivalges väike akvarellportree, mis kujutab kavalapilgulist kongus ninaga turbanis meest. See on sultan Mehmed II, seesama, kes 1453. aastal Konstantinoopoli vallutas ja türklaste pealinnaks tegi ning muuseas otsustas ka Hagia Sophia edaspidise saatuse: kolmandal päeval pärast linna vallutamist pühitseti oma aja suurim kirik oma aja suurimaks mošeeks.

Me vaatame hämaras ringi. Tumedaks tõmbunud seintel on tumedaks tõmbunud mosaiigid, mis kujutavad iseloomulikult kohmakas-pidulikke figuure: keskel troonib rangelt mustarüüline Neitsi Maarja Jeesuslapsel. Tema paremal käel seisab keiser Justinianus ja vasakul Konstantinus. Mõlemad on kergelt koogakil ja ulatavad Maarja poole kumbki oma kirikumaketti. Konstantinuse kirik seisis siinpaigas enne, praegune, Justinianuse rajatu, tõusis selle kohale.

Aga kuidas?! Inimeste (ja veel kristlike keisrite!) pildid mošees?! See on ju muhameedlastel kurjasti keelatud?! Tõsi küll, seletatakse meile, aga Mehmed ei lasknud neid ometi seintest välja raiuda... Muuseas, kui hoolsamalt vaadata, lööb mõnigi mosaiigikild siin-seal hämaras kumendama ja selgub, et poolteise aastatuhande paatina all on seal ülal päratu hulk kulda. Aga sedagi ei lasknud Mehmed maha kraapida ega fiskuse tarbeiks ümber sulatada. Miks? Lihtsalt — pildid olid tema meelest rohkem väärt. Ta käskis nad alles jätta ja riidega kinni katta... Meile vilksatab meelde näiteks lamedaks kaabitud vapi-kilp Tallinna Draamateatri fassaadil ja me oleme sunnitud mõtlema: kui ometi kõik kanged ehitajad talitaksid alati vähemalt nii, nagu suur vallutaja Mehmed vähemalt tol korral talitas! Muide, Mehmedi järglased olid pildimaagia suhtes araverelisemat tõugu ja lasksid Hagia Sophia mosaiikide riidekatted hiljem üle krohvida. Mis kindlam, see kindlam.

Me läheme edasi, sest tõepoolest — hoone välismahu järgi peab siia mahtuma ikkagi rohkem kui ruum, kus viibime. Ja kunstiajalugudest meenuvad fotod kujutasid ometi midagi muud... Läheme läbi kümne meetri kõrguse pronkspiitadega portaali ning astume punaste häilitud porfüürsammaste vahelt välja — nimelt mitte sisse, vaid välja —, sest äkitselt taganevad seinad ära veiklevasse valgusemängu ja lagi ker-kib ära päikese kiirtevihkude taha... Alt tumedaist marmorimassidest mööda sambaid ja aknakaari üles kuplite sillerduseks võlvuv avarus paneb silmapilguks hinge kinni... Kuuleme, kuidas meie reisikaaslane Ruben Gevorkjan, armeenlane ja füüsik, sosistab:

«Я поражен...»

Me sammume kuuldamatult suurtest marmorplaatidest põrandal ja pehmest valgusest pehmesse varju ning vastupidi saadab meid giidi hoolikas inglise keel:

... Näete, seinad on kaetud marmorplaatidega, mis on saetud marmoriplokkidest nii, et plaatide kõrvutiseadmisel tekivad marmorijoonte sümmeetrilised mustrid... (Ei, siin pole tarvis lugeda P.-E. Rummo «Oodi ebasümmeetriale». Aga ka Kaalepi «Sümmeetriaülistust» pole siin vaja. Viimasega on üldsegi häda: sümmeetria, mis seda pälvib, ei vaja seda, ja mis vajab, ei pälvi.)... Need hallikad sambad on üks-teist meetrit kõrged. Nad on toodud Diana templist Delphis. Need punased on umbes niisama kõrged ja toodud Jupiteri templist Baalbekis... Nende sõrjate seinavaade võred on marmorinikerdus. Vasak-poolsesse on peidetud keiser Justinianuse ja parempoolsesse keisrinna Theodora initsiaalid... Siin seisis kuni 1453. aastani kristlik altar. Siis pandi selle asemel üles muhameedlik. Too, nagu näete, on hoone telje suhtes silmatorkavalt viltu. Seda sellepärast, et mošee altar peab asetsema Meka suunas, aga kirikuks ehitatud hoone ei pea sellest kinni... (Kumma traagika see on? Kas printsibi või konkreetjuhu oma?)

... Pehme valgus ja pehmed varjud... Tõlgi madalahäälne inglise keel vaheldub Nataša pisut heledama venekeelse tõlkega. Siis ei kosta midagi. Pehme valgus ja pehmed varjud. Silmapilk poolteise tuhande aasta kuuldamatus kosekohinas... Tahaks minna tasa-tasa kõrvale, hoida kõvasti kõige lähema inimese käest, suruda end kuskile hämarasse nurka nähtamatuks ja nutta õnneliku peatäie. Delphi ja Baalbeki sammaste pärast. Ja Neitsi Maarja pärast tuhmunud mosaiigil. Ja suurte mustade emailkilpide pärast sulatinaga liidetud sammaste küljes, mis kuulutavad araabia kirja kuldsete välkudega, et Allah on ainus

R. Kaljo

Eeden (Puugravüür) 1967

jumal. Ja Mehmedi seinale jäänud käejälje pärast, mis pole ju mitte sultani verise käega, vaid mõne rõõmsa maalripoisi kinaverise päkaga tehtud. Ja miljonite jalgade pärast, mis on nühkinud põrandasse laugja laine. Ja miljonite sõrmede pärast, mis on kulutanud sinna sambakivisse sügava augu usus, et puudutusest läheb täide puudutaja suurim südamesoov...

Räägitakse, et 27. detsembril aastal 537, kui keiser Justinianus sissepühitsemistalituse puhul esmakordselt astus valminud kirikusse, olevat ta käsi kokku lüües hüüdnud: «Saalomon! Ma trumpasin su üle!» Räägitakse, et Vana-Kiievi saadikud, kes viibisid siin jumalateenistusel (muidugi kunagi viissada aastat hiljem), olevat kodus kõnelnud, et neil kadus arusaamine, kas nad viibisid maa peal või taevas. Ja võib arvata, et nad polnud ainsad, kellel siin tuhande aasta eest maa ja taeva piirid segi läksid. Toodi ju kõik tähtsamad välissaadikud nimme siia — et sinse võimu vägevus neile ühe silmapilguga selgeks saaks. Sest pidi tundma juurat ja ajalugu ja kreeka ja ladina keelt ning aastate viisi süvenema raskeisse foliantidesse, et mõista Justinianuse koodeksi arhitektuurset haaret. Aga siin pidi tegema ainult silmad lahti...

Sest ega siin olnud ainult kirik. Otse peakupli keskelt laskub viiekümne meetri pikkune tross, mille otsas ripub tsentraalne kroonlühter. Lühtri all ripub väikene tilaga muna ja otse lühtritila all — sentimeetri täpsusega kogu hiiglahoone keskel — on põrandaplaadis tilluke rist: Hagia Sophia keskpunkt. Ja see on üpris mõtlemapanev punkt. Sajandeid oli see kogu Ida kiriku, kogu tohutu tsesaropapaalse riigi ja (veerandi maailma teadvuse jaoks) terve maailma keskpunkt. Umbes niisugune pidi olema selle hoone ja tema keskpunkti emotsionaalne asend ka islami maailma jaoks. Äkitselt, 1934. aastal, pööras Atatürk kõik pea peale. Peab oletama, et see suur kodanlik revolutsionäär, kes oli küll kange natsionalist, polnud ratsionalistina vähem kange. Nimetatud aastal ütles ta oma türklastele: Moslemid, pole sünnis paluda Allahit kristlikuks kirikuks ehitatud hoones! — Kreeka-katoliku patriarh tõmbas juba kopsud täis halleluuja-lauluks Hagia Sophia tagasisaamise puhul, kuid Atatürk ütles talle: Püha isa, pole sünnis paluda Issandat hoones, mis on olnud viissada aastat mošee. Ei-ei, usklikele see koda ei kõlba. Ei saa siin tunda õiget hardust ei Allahi ega Jehoova ees. Kuid hardushetkeks Inimese ees, kes selle kupli taevasse tõstis, on raske leida paremat paika.

Ning Hagia Sophiast sai muuseum.

Neitsi Maarja ja keisrite eest võeti katted maha. Mustad hiiglakilbid Allahi kuldse nimega jäid oma kohtadele. Eeskotta riputati Mehmedi tilluke memoriaalportree. Alustati suurejoonelisi väljakaevamisi kunagises aatriumis. Ja pandi tööle turistidejuhid, kes sündsä pieteedi ja vajaliku rõhuga oskavad juhtida vaatajate tähelepanu imele, mis neis müürides kätkeb. Sellele, kui osavalt on neli viiekümne-ruutmeetrise läbimõõduga mammutammast kesklöövis seisva vaataja eest ära peidetud. Sellele, kuidas ehituse üksikosad on pandud voolama üksteise sisse. Sellele, kuidas kõige üle on asetatud enneolematult lameda profiiliga kuppel, mille läbimõõt on 32 meetrit, ja kuidas see kuppel oma neljakümnest aknaavast valgusevõõga on teda kandvaist seintest just nagu lahti tõstetud. Ning sellele, kuidas kogu see avaruseks paiskuvate masside muusika on täis mõeldamatuid tehnilisi probleeme ja kuidas need probleemid tuhande viiesaja aasta taha vaadates kasvavad tuhan-

dekordseks ja nende lahenduse kujutus muutub imeks — ja kuidas juurdlev ning eksperimenteeriv inimvaim on teinud selle ime ikkagi teoks.

Peab ütlema, et Hagia Sophial on olnud islami arhitektuuris otse lummvav mõju: kõik türki mošeed on, mõninga lihtsustusega öeldes, Hagia Sophia märksa pisemad teisendid. Praeguse Hagia minaretid on muidugi Mehmedi-aegne lisand. Aga need piikteravad tornid, rühikad nagu kunagise võitleva muhameedluse sõjaodad, sobivad päris hästi tema väliselt laialivalguvaid masse piiritama ja puänteerima. Samasugune ülesanne on nüüd kõigi Hagia-tüüpi mošeede minarettidel. Nende nooljas kõrgussepürgimises ei puudu sarnasus mõnede kosmoseajastu monumentidega — ja noorte sirmikseentega ühtlasi. Paljud neist on nüüd kõigi botaanikaseaduste kiuste väikesed kellukaõied välja ajanud. Need on valjuhääldajad, mis ripuvad seenekraetaoliste rõdude äärtel ja säästavad muetsinite häälepaelu. Sest olgu hommikul kuidas tahes, lõuna ajal ja õhtul ei kostaks ükski palvelehüüd valjuhääldaja abita üle suurlinna mühina. Aga nüüd venib turukära ja autode vuhina kohal keskpäeva muutumatult sinises taevas valjemalt kui vanasti palvelekutse jõnksuv kantileen. Ometi pole eriti märgata, et keegi südapäeva saginas sellest välja teeks.

*

Me sõidame mööda hiilgava asfaltkattega kaldateed, vasakul Marmara meri udus kaljusaartega, paremal Istanbuli lõunapoolne uskumatult rägune majaderinne. Siin on jälle kvartalite kaupa tihe-tihedalt koos kolme-nelja- ja vist viiekorruselisigi puu-uberikke, mis ajaksid meie elamutevalitsused uhkusest kohevile (kui korras meil kõik on!) ja meie tuletõrje murest halliks (sest niivõrd ajast-arust majades tohib elada ainult Gogoli tänavas number 11 ja Endla tänavas number 16 ja seal ja seal ja seal, aga ikka ainult ühe, kahe või kolme maja kaupa korraga ja mitte ometi tervete linnajagude viisi!).

Pärast Hagia Sophiat on millal tahes raske meile imponeerida. Theodosiose linnamüür üritab seda siiski, ja peab ütlema, et tal on tõesti mõningat edu.

Paistab, et niisuguste lendturistide jaoks nagu meie, kehtib vähemasti meile näidatavat sorti vaatamisväärsuste puhul üks kirvesilmasaadus: objekti tähtsus on tema mõõtmete ja vanuse korrutis. See turismipsühholoogia põhireegel asetab Theodosiose müüri igatahes Türgi-maa vaatamisväärsuste esiritta, sest too on ligemale seitse kilomeetrit pikk ja üle poolteise tuhande aasta vana.

Tallinna karedate tumehallide müüridega pole Theodosiose omal õieti midagi ühist. Tema materjaliks on ajakindlalt hele hallikaskollane lubjakivi, mis pealegi jätab kõigil pindadel saetult-sileda mulje. Nii et on kujuteldav, kuivõrd see meie linnamüürikogemusest erineb. Ja müüri asemel peaks siin pigem ütlema müüristik. Sest tegelikult on Theodosiose müür terve kaitseehituste süsteem.

Sisemine ja peamine müür on 12 meetrit kõrge ja 5 meetrit paks. Müürist eendub seitsmel kilomeetril ei vähem ega rohkem kui 96 kandilist 18 meetri kõrgust kummutitaolist torni. Tahatud kivi, täisnurkse vormi ja heleda tooni tõttu jätab see kõik kuidagi eilse ja mänguasjalise mulje. Seda enam, et piki kogu müüri ja läbi kõikide tornikummutite jookseb kuus tumeroosat telliskivivööti, iga vööt viis kivi paks. Nagu oleksid hiiglaste lapsed oma mängumüürile pisut ebakindla käe

ja punase pintsliiga vöödid peale vedanud. Peamüürist 18 meetrit eespool kulgeb välismüür, seestpoolt 3 ja väljastpoolt 8 meetrit kõrge, kuni 2 meetrit paks ja niisama nagu peamüürigi 96-torniline. Tornid, mis asetsevad välismüüri peamüüri tornivahede keskpaigas, on siin küll suhteliselt palju süütumad. 18 meetrit eespool välismüüri jookseb 18 meetri laiune kraav. Kraavi püstloodis veeri katab tahutud kividest vooder, kusjuures sisemise veere vooder kerkib veel kraavipervelt kahe meetri kõrguseks eelmüüriks. Kraav on tänini 5 kuni 6 meetrit sügav, praegu küll täiesti kuiv. Tema kunagine «veerežiim» öeldi olevat alles läbiuurimata küsimus.

Kogu Theodosiose kindlustusse on maetud umbkaudu poolteist miljonit kuupmeetrit müüri- ja ligikaudu niisama palju mullatöid. Imetlusväärne pole ainult see, et V sajandi Bütsants mõne aasta jooksul selle tööga hakkama sai. Tähelepanav on seegi, et tarvilikuks peeti seda ühe linnamüüri peale raisata. Nagu oleks Theodosiose-aegne alles agressiivne ja püsijõuline riik juba ette aimanud oma pudenemise ja kaitsesetõmbumise pikki sajandeid.

Bütsants elas Rooma riikluselt päritud inertsist. Tänapäeval, kus hoorattainertsiga sõidavad ringi mitte ainult mänguautod, vaid ka mitmesugused hoopis võimsamad konstruktsioonid, pärisautobussid ja pseudoideed, pole raske aimata, kui vintske jõud see Rooma inerts olema pidi. Ainult tänu temale võis mitu korda juhtuda, et Bütsantsi riik taastus mitmeks sajandiks ka pärast seda, kui tema piirid olid ajutiselt ahenenud otse Theodosiose müürideni. Ka viimane lahing selle riigi ja tema traditsiooni pärast löödi 1453. aastal just siin. Öine jumalateenistus Hagia Sophias lõppes 29. mai koidu ajal. Tahmas, tolmus ja vermeis, pisaratega saadetud ja õnnistustega võitud, tulid siia tagasi Konsantinoopoli, Bütsantsi ja Rooma ning iseeneste arvates kogu hukkuva lääne-maailma viimased kaitsjad. Siin, Püha Romanose värava ees, mida nüüd Top Kapuks ehk Suurtüki väravaks kutsutakse, langesid nad sama päeva lõuna ajal janitšarisaablite all oma keisriga koos. Tema, viimane Palaiologos, leiti hiljem laipade hunnikust ainult ta punaste keisrikingade järgi üles. Nii et Top Kaput võib õigusega nimetada ka Paljunäinud väravaks. Ning aegade teater pole ta ümber ju hoopiski lakanud. Ikka sellesama värava kaudu kihutavad nüüd Yesilköy lennuvälja poole mitmesuguste diplomaatiliste numbritega mustad «Cadillac'id». Tagasiteel, aknakatete varjus uute missioonidega vastsaabunud härrased, sõidavad nad harilikult Kerkoporta värava kaudu läbi Theodosiose müüri. Sealtkaudu hiilisid 1453. aastal janitšarid linnakaitsjaile selja taha.

Selle paljunäinud müüri praegune seisund teeks Tallinna Restaureerimise Töökoja meestele tõsist südamevalu — ja tõsist rõõmu. Kapitaal-seid parasiitheitusi, nagu Tallinna linnamüüri küljes, ei paista siin küll kuskil. Aga vähemaid elumajauberikke oma garaazide, kitselautade, kuuride ning kana- ja kalkunikuutidega on ohtrasti vana müüri käest seljale tuge saamas. Lillegi ei näi olevat liigutatud, et müüri nendest vabastada. Vallikraavi kivivooder on ajanud pragudest oleandripadriku välja. Seal matkivad auahned lehmad kitsede akrobaatikat. Kerged maajudinad, mida siin üsna sageli juhtub, selletaolise müüri peale ei hakka. Aga tõsisemad seismilised malaariahood — ja sajandite jooksul tuleb siin ette ka neid — on käristanud müüri mitmes kohas aluseni lõhki. Mõned tornid on lükatud müüri küljest eemale (ja isegi märksa kaugemale kui Halbade Käsikirjade Krematooriumi korsten Vana-

Posti tänavas Kirjanike Liidu majast) *. Ja kõik need rikked tunduvad olevat niisama pühad ja puutumatud nagu müür, mida nad rikuvad. Tallinna Restaureerimise Töökoja meestel oleks kindlasti valus seda vaadata. Aga kui jagada objekti kultuurilooline tähtsus tema korrashoiuks minevate summadega — siin ja Tallinna linnamüüri — ning võrrelda kahte jagatist, siis tuleks Tallinna restaureerijail kindlasti soe tunne põue, olgu nad endi meelest teinekord kuitahes napi rahaga jäetud.

Theodosiose müür on läbi murtud. Bütsantsi ei ole enam. Vägevad Türgimaad ei ole enam. Isegi möödunud sajandi «Haige mees» on hingusele läinud. Nüüd on kodanlik Türgimaa juba veerand sajandit Atatürgi vanaeidestuv lesk. Mehed, kellele ta on end usaldanud, ei pälvi teda. Härä Menderes osutus tavaliseks röövliks. Teised sosistavad talle armu- hetkil, kui sügavasti nad austavad tema kadunud kaasa põhimõtteid, ja petavad teda tagaselja oma vanade armukestega, kes proua Ameerikaga, kes preili Germaaniaga. Niisugune asi teeb petetava alati hüstee- riliseks. Ka tema topib vanglasse oma poegi, kes püüavad ta silmi avada. Ja nendest, kes viimaks ema käest tulema saavad, surevad parimad võõrsil. Nagu Hikmet.

Vanaproua Türgimaa kehavõitu välisvõludest hoolimata on mitmesuguste kodu- ja võõramaiste kosilaste agarus arusaadav. Sest vanaproua on jõukam kui võib arvata. Ta veimevaka ühte päris tillukesse nurgakesse oli meil juhus pilku heita. Me külastasime sultanite aarde- kambreid vanas Jeni Serai lossis.

Loss on jälle terve omaette linnajagu ajaloolise linna kõige ajaloo- küllamas paigas, vaevumärgatavaks lamenenud künkal, kus kunagi seis- sis Byzanthioni akropolis. Praegused hooned kuuluvad aega XV—XVIII sajandini.

Pikad tumedaseinalised provintslük-nukrad ühe- ja kahekorruselised galeriid ja ruumireastikud tukuvad oma mustade tinakatuste all sügis- rõskeis aedades, mille valushaljale rohule kõhinal langeb plataanide pruune vahtralehti.

Siin on sultani tulbiaed. Selt maalapilt on pärit kõik puna-kolla-roosa toredus, mis esmalt lõi öitsema XVI sajandi Hollandis ja nüüd läbi mitmesaja sibulatepõlvkonna kirendab kõigis maailma maades. Aga siin, tema päriselodus pole enam muud kui roostetanud Tulbi-aiasilt tühja ja umbrohtunud muru kohal.

Imepeenest kohati kärisenud marmorpitsist rinnatis viib mööda bas- seiniveert Baghdat köskü, Bagdadi kioski juurde. See on väike puhke- paviljon sultani ja tema lähikondlaste jaoks. Üks aiamaajakestest, mille järgi maailma ajalehe-, õlle- ja saja-grammi-putkad on nime saanud. Kõik vanad Baedekerid mainivad seda kui lossi kauneimat ehitust. Oma nimega on ta määratud mälestama Bagdadi vallutamist sultan Murad IV poolt 1638. aastal. Ta asub lossi loodenurga terrassil, kust avaneb ainulaadne vaade nii Bosporuse rohelistele kui Kuldsarve lillakatele vetele. Kioski välisseinu katab ilus ning alati pisut salapärane sini- rohesibruline keraamika. Aga seest on jämeda tüviristi kujuline vähel- dane ruum mustaks läinud hõbedast sütenõu ümber ootamatult kurb ja hall. Nagu oleks Heidenstami lugu rumalast rootslannast tõesti tõsi, ainult selle vahega, et madu ei nõelanud teda surnuks mitte Peri-kös- küs, vaid hoopis Baghdat kösküs ja nagu lasuks ruumil sestast needus.

* See korsten on nüüd lammutatud. Ja muide: ka sel ajal, kui ta püsti oli, ei suitsenud ta kordagi. Ergo: meil ei kirjutata halbu käsikirju (või trükitakse kõik ära?).

Iga ristiharu ots moodustab võreakendega orva. Igas orvas asetseb pikk muhklik ja paljupadjaline diivan, mille eest ühelgi täikal midagi ei makstaks — kui teada poleks, et paarkümmend sultaniit on seal peal lõunauinakut teinud või riiklikest mõtetest rähelnud. Koraanitekstidest mosaiik seintel ja uste pärlmutterintarsia leiaksid ehk ostja ka nende seast, kes ei tea, et suitsutõmmutis ta ostudel paarikümne sultani vesi-piipudest pärit on.

Möödamannes astume sisse ka Jeni Serai troonisaali. Seegi on pigem mingi tolmunud koridorilaiend kui saal. Ja troon pole muud kui neli korda kuue meetri suurune laperguste patjadega lapergune säng tumeda baldahhiini all.

Too muudest pisut heledam metsviinapuusse kasvanud sein seal on kunagise haaremi oma. Aga sisse me sinna ei pääse, kuna haaremis öeldakse olevat remont — mis kõlab peaaegu niisama nagu oleks seal inventuur. Siis peatume pika kasarmutaolise maja ees, mille lamedaist kupleist katusel on kaheksateistkümmend väikese valge torni kujulist korstnat, vabrikuga jaoks väikest, igaks muuks tarbeks narrilt suurt.

Siinkohal peab meenutama: kogu loss on 1935. aastast muuseum. Sultanid aga kolisid siit juba sada aastat varemini teisale. Nõiaköögi korstnatega hoone polegi muud kui lossi sultaniaegne köök. Või pigemini köögikorpus, kus asetsesid eraldi köögid sultani, tema ema, ta naiste, ülemeenuhhi ja teiste suuruste jaoks, kokku üheksa tükki. 1935. aastal lõhuti mantelkorstnate all seisnud tulekolded maha ja tumehallist tellisest punase seguga laotud seinale löödi ootamatu silt

Çin porsölenleri seksiyonu

ärasetatud: Hiina portselani osakond. Oma kuue tuhande hiina esemega olevat see giidi jutu järgi maailma suurimaks hiina portselani koguks. Aga peale selle leidub siin veel viis tuhat muude maade eset.

Hämarad väikesed saalid reastuvad tõesti kasarmuliselt. Kuppelvõlvid ülal on nagu õhukestest tellistest pruunitriibulised herilasepesad, mis ahenevad keskel kaheksatahulisiks korstnaiks. Saalide seinad on kahe korruse kõrguselt taldrikuid, liudu ja vaagnaid täis. Ja saalid ise on täis vitriine kõikmõeldava portselankraamiga. Hallid, sinised, rohelist, valged ja kollased, s. o. keisrivärvi nõud. Lohed, lilled, mäed, pagoodid. Fantastilised sinised, punased ja rohelist mustrid. X, XI, XII, XIII, XIV, XV, XVI sajand. Sung, Ming, Khangši, Tjän-lung. Sultanite eritellimusel Hiinas valmistatud hallid ja rohelist nõud, mis muutvat värvi, kui neile asetada mürgitatud toit (oh valitsejate igavest kõhukorrashoiumuret!). XVII ja XVIII sajandi suurepärased lõunaserviisid imepeene punarohelise mustriaga. Ja veel. Ja veel. Ja veel. Kaunid must-valge-rohelist nõud koraanitekstidest ornamentidega. Päratud nupuliste kuppelkaantega jaapani vaasid XVIII sajandist. Viis tükki. Kümme tükki. Viisteist tükki. Ja veel. Ja veel. Ja veel. Sèvres'i ja Fontainebleau' portselani stseenidega Napoleon I elust. Poola kuningate ja Vene keisrite kingitused, eriti Nikolai I omad — küllap hingesugulusest sultanirežiimiga. Iiri, böömi, viini, veneetsia ja prantsuse kristall. Ja veel. Ja veel. Ja veel. Viimastes saalides muutub esemete valik aina kirjumaks: taldrikud, liudad, kausid, põranda-, laua- ja rippvaasid, napad, tassid, tirinad, karikad, peekrid, pokaalid, kandikud, küünlajalad, pitsid-tipsid-topsid-tinnid-tannid-tonnid... Koomika-elamuse klassikalisest koolinäitest on teada, et üks tänaval vastutulev taksikoer teid harilikult muigama ei aja. Sest taks on veidra kuju kius-

te tark ja armsate silmadega kuts. Ja karv on tal siledam kui Sèvres'i portselan. Ent kui kohtate tänaval tädi (nüüd neid enam Tallinnas ei liigu, aga aasta kolmekümne eest liikus küll), kel on ühe nööri otsas kolm niisugust Sèvres'i iludust — surmkindel, et see ajab teid naerma. Aga mis siis, kui neid pole kolm, vaid viis? Kümme? Viiskümmend?

Juba enne viimaseid portselanisaale hakkab meis tekkima kahesaja-viiekümne-taksikoera-elamus...

Läbi Bab i Seadet'i ehk Öndsuse värava läheme tagasi kolmandasse lossiõue, kus asuvad sultani aardekambrid (muidugi teispool Öndsuse väravat!). Need on kõledad ja kained krohvitud lagedega saalid, mida ehib mõni harv stalaktiitiline kuppelorv.

Esimeses ruumis — palun — see on sultan Murad IV-nda, Bagdadi vallutaja troon. Meie ees on sohvasuurune (küllap siis istmiku järgi) üsna kõva ja ebamugav mustast puust kaadervärk elevandiluust ja pärlmutrist inkrustatsiooniga. Istet katab kalliskividest kirendav vaip nagu mõni moodsalt-roosa ja äraliterdatud peene-preili-parukas.

Siis algavad ja järgnevad vitriinid ja saalid.

Indiast pärit mängutoosid elevantidega kaantel, muidugi kuld briljantidega, napsiklaaside komplektid, kuld briljantidega — aga võib-olla öeldakse usklikele muhameedlastele, et need on munapeekrid? Eriti kuna ajalooliselt teada on, et paljud sultanid tõesti munajoojad olid? Ja siis kannud, topsid, toosid, kastid, laekad, flakoonid, lütid, plaskud, karahvinid, nusarad, ikka kullast, kullast ja kullast, kõik kalliskividest üleni rõuges ja kärnas.

Kärnatõbiste vesipiipude kollektsioon — viisteist tükki. Kärnatõbiste taskukellade kollektsioon — kolmkümmend kuus tükki, mõned oma viisteist sentimeetrit läbi mõõta. Pidid ikka sultanil taskud olema! Vägisi tuleb meelde ilus lugu Lev Ljubimovi mälestustest:

Isamaasõja sajandaks aastapäevaks hakati Vilmomaal otsima külamehi, kes veel mäletanuksid tolleaegseid sündmusi. Ja leitigi vanamees, kes oma koduküla ligidal maantee ääres oli näinud prantslaste keisrit jälgimas Suure Armee ittamarssimist. Küsis siis kõrgetest kindralitest komisjon vanamehelt: Kas sa mäletad, kuidas see keiser ka välja nägi? — Miks ei mäleta, ütles vanamees. Näe, selle kase kõrgune, punane habe maani ees, verine kirves vööl ja õlgadest julgesti süld maad lai.

Taskukellade järgi otsustades olid sultanid sama mõõtu mehed. Ja nende aegki kohutavalt suur.

Siis tulevad mõõgad, kuldsed käepidemed ja tupid niisamuti kärnas, ja tseremooniasaablid, veel haigemad, ja valitsuskepid, kakskümmend üks tükki, hoopis hullusti tõbised. Siis vitriinid turbaniehetega, milleks on punased ja rohelised kalliskivid nagu parajad linnuvabad kanamunad, täitsa sobivad ehtima linnukesega sultanipäid (nagu linnuvabad munad oma ristijate mälestust). Ja siis sultani isiklike pistodade kollektsioon, pusside käepidemed ja tupid kiiskama kalliskividest. Ühel on käepideme otsas väikese konna suurune smaragd, mis nupusurvest lahti kargab ja paljastab kella kuldsel numbrilaua. Ei tea, milleks see seal on. Kas selleks, et vaadata pistodapiste täpset aega? Vaevalt. Sest sultanid ei pruukinud löögiks ju iial omaenese kätt.

Me oleme väsinud ja silmade ees kipub virvendama. Aga vitriinid ei lõpe. Jalutuskepid, vööd, peeglid, lehvikud, kärbsepeletid. Kaks 48-kilost kuldküünlajalga, kummalgi 6282 kalliskivi peal. Tosinate viisi sultanite jõuluvanarüüsid klaaskappides, kalliskividega ehitud turba-

nid siiditükki varjatud toigaste otsas. Ja maailma suurim toorsmaragd kaaluga 3 kilo ja 260 grammi. Ning käpu- ja kärutäite kaupa väiksemaid. Ja kastitäied monarhia rahvusvahelist solidaarsust: ordeneid, ordeneid, ordeneid. Ja kõiksugu tilgatseid-tolgatseid äraarvamata hulgal. Ja tosinkond kuldplekist trooni. Kõige fantastilisem neist — Suurmoguli troon, mille Pärsia šahh talt sõjasaagiks saanud ja sultanile kinkinud. See on kahe meetri pikkune ovaalne kullast külimit, mille eesserv meetri pikkuselt ära lõigatud ja tagaserv nupuliste kuplisiluetidega kõrgemaks tehtud, kogu imevärgil neli kuldset klaverijalga all ja 25 000 kalliskivi küljes. Aga otse keset trooni istmeplaati hiilgab tumepunane rubiin nagu aiandusnäituseformaadiga «Gloria» maasikas. Pole tõesti ime, et troonil istumine hemorroide tekitas!

Jeni Serai varakambrite kogumulje on barbaarne ja vastik. Astume välja värskesse sügiseõhku, aga ometi tuleb meiega kaasa häbitunne kõigi miljonite inimeste ees, keda sajandeid on valitsenud suured jõhkrad kanniaplad täiskasvanud lapsed. Wall Streeti seifide kangikuld jätab siinsega võrreldes kindlasti asjalikuma mulje. Tõeliselt on see küll veel sügavam mandumus: selles on aine juba niivõrd ainustunud, et on tõrjunud endast välja viimsegi inimliku — kuldsepa kätetöö.

Lenin ennustas, et kommunismi ajal tehakse avalikud väljakäigud «põlatud metallist». Kena. Aga lastagu meil ka neil kauneil aegadel keelduda kuldsele prill-lauale istumast. Meie lapselapsi selline prill vist enam ei häiri. Aga meile olgu see sotsialistlik igand veel lubatud.

Me väljume lossist esimese õue kaudu. Nagu katkiraiutud lohede helerohelised raudrasked jupid lebavad siin pikkades ridades trofeesuurtükid... Kui palju on nad tulistanud? Kui palju on nad tapnud, meestetapjad, naistetapjad, lastetapjad? Ometi kord on nad vanaks jäänud ja aplaagrisse pandud, silmitud silmad veel jõllis, hambutud suud veel lahti, kuigi mokaipidi mullas... Otse Souk Tšešme värava all istub jalutu postkaardimüüja oma ratastoolis ja pumpab jalgrattapumbaga toolirattaisse õhku. Kui möödume, lausub ta imemahedal poolsosinal:

«Postkarten, Herrschaften! Postkarten...»

Vaatame tagasi. Lame kahvatu kuuekümneaastane nägu. Mahedad hallid silmad raudraamis prillide taga... Hirmsasti tahaks jääda paigale, alustada juttu ja uurida välja, kes ta niisugune on. Kas tõesti mõni pisike meestetapja, naistetapja, lastetapja, pisike sõjaroimar, hall all-ohvitser mõnest «I. G. Farben'i» katselaagrist, kes Türgimaal postkaarte müües ära ootab, kuni 1. veebruar 1965 Saksamaal käes on? Suur sõjaroimar ei saa ta ju olla. Siis elaks ta härraelu, ükskõik kas Istanbulis või Hamburgis. Või on ta süütu türklane, kes oskab ideaalselt hääldada paari võõrkeelset sõna? Vaene vanamees, kel jalad gangreeni pärast maha võeti, kuna ta ei teeninud oma postkaartidega küllalt «I. G. Farben'i» padutiini jaoks?

«Postkarten, Herrschaften! Postkarten...»

Oh needust küll, et turisti viimne kui pooltund on kurat teab kelle taskus!

*

Me sõidame mööda ärilinnaosa Pera hämarduvat peatänavat. Kingakaupluste peegelvitriinid helendavad juba päevavalguslampidest ja kahel pool ühesuunalist autodevoolu sagib kitsastel kõnniteedel kesklinna jõukalt riietatud rahvas. Seal kuskil kümnekorruseliste kauba-

majade õuel vilksatab tilluke Püha Antoniuse kirik. Iseseisvuse väljaku taga ilmub ja kaob uus ooperiteater, umbes selline kui meie Teaduste Akadeemia raamatukogu. Aga giidi seletusi me enam suuremat ei kuule. Sest meie selja taga on istet võtnud kaks uut seltsimeest, kes Nataša loal meie viimase Istanbuli-ekskursiooni kaasa teevad. Me saame teada, et nad on kanged mehed. Rjazani tagant pärit, ja tulevad abistamast Araabia Ühinenud Vabariiki. Nad kannavad moodsaid Kairo ömmeldud mantleid ja elegantselt kulmudele surutud kaabusid ning jutt on neil aastase lõunasviibimise järel lõunamaiselt vali. Nii et esialgu kuuleme ainult seda, et siin pagana Türgimaal on neetult palju ameerika autosid ning et oleks huvitav teada, mitu protsenti on siin ameerika autosid ja mitu protsenti on muid ja mitu protsenti ameerika autodest on kompressormasinad ja mitu protsenti ei ole. Nad on parajasti kokku leppinud, et silti möödalibiseva suure maja fassaadil tuleb lugeda Skandjinaujan je-jerljainz, kui meie buss Hilton-hotelli juures peatuse teeb.

See viiesaja toaga nelja- või viieteistkümnekorraline klaas- ja vahtkivist kerkib suurel betoonterrassil, mis üht serva pidi toetub Pera nõlvakuilt tõusvaile sammastele ja teisega süüvib peatänavaga piirnevasse parki. Seisatame hotelli restoraniesisel hiiglarõdul, mille alt pargid laskuvad mäenõlvu pidi enam kui kilomeeter maad otse Bosporuse randa. Ning jalutame hotelli alumise läbiklaasist poodidekorruse vetruvast karvasest rohelisest plastmassist põrandal. Hilton-hotell ei kujuta endast midagi muud kui musternäidist selle funktsionaalse arhitektuuri vaimu, mille ainsaks pretensiooniks on otstarbekas lihtsus.

Kui me hotellist väljume, toimub meie uute kaaslaste vahel sõnasõnalt järgmine dialoog:

VASKA: Näotu maja!

PETKA: Või veel! Ja mis ta siis õige ära ei ole!

VASKA: Meil Moskvast on sihuke jalaga segada.

PETKA: Ja veel paremaidki.

VASKA: Jasno.

Ja nad löövad Hilton-hotelli peale kollases nahkkindas käega.

Väga tahaks, et neil nende kollaste kinnaste all oleksid keevitipea hoidmisest usaldusväärsed krobedad mõhnad ja nende keevituslampide valges paistaksid kahekümne väljaõpetatud noore araablase pinevil näod kahekümne keevitusleegi kohal Assuani või mõne muu niisuguse paiga sarrustel. Siis võiks kindel olla, et sarrused kerkivad mitte ainult Assuanis, ja kõik oleks parimas korras. Aga kui Vaska ja Petka kollaste kinnaste all on tuimade pitserilööjate pehmed lillaks määrduvad päkad, mis siis?

Viimane objekt, mida tihenev hämarus meile ebamääraselt näitab, on Dolma Bagtše loss all Bosporuse kaldal. Me sõidame siit aeglaselt mööda. Läbi lossimüüri kõrgete kaarväravate paistab peakorpuse valge marmortort. Giid seletab: «Siin lossis asub viimase tsaari poolt viimasele sultanile kingitud kristall-lühter, mis kaalub nelikümmend puuda. Siin asub ka suur hulk Aivazovski maale. Ja siin suri Atatürk.»

«Siis pole ime, et ta siin suri,» tähendab keegi.

*

Nikolai Ivanovitš väidab, et Marmara mere eriline mustroheline marmorimuster olevat «Latvija» kiiluvees jumala selgesti näha. Sellest olevat meri oma nimegi saanud, nagu teada. Mnjaa. Väidetakse ju küll

ka, et Marmara meri olevat saanud nime Marmara saarest selles meres, aga saar jälle oma marmorimurdudest. Kuid Nikolai Ivanovitš poleks tema, kui ta ei jääks oma teooriale truuks. Ta kergelt hallisegune kikkhabe tsurkab võidukalt hüval ja kural käel seisvate kaaslaste poole ja siis näuh! otse üle reelingu: «Ainulaadne muster! Täna ainulaadselt hästi näha! Üldse on ta novembri teisel poolel kõige selgem. Jaa. Juba Plinius — ei-ei, mitte vanem, vaid just noorem —» jne.

Olgu ta mustritega kuidas tahes, Marmara meri on täna üsna rahutu. Väikesel puksiiril nimega «Paşalimani», mis meid Printsi saarteni saadab, käib pahur mustroheline laine muudkui üle naljakalt tähtsa nime. Kuid ahtrisse jääva linna panoraam on veel kord suurepärane. Päike ajab pikad kuldsed sõrmed tihedaist sinihallidest sügispilvedest läbi ja puudutab linna valevat klaviatuuri. Varjupassaazid vahelduvad valgusepassaazidega, kõige kohal minarettide säravad ülemised fa'd.

Ent uskumatu turupraht seal keset seda helendust pole sellest vähem reaalne. Ja vikerkaarekarva udu, mis hakkab mähkima Istanbuli-kallast, ei tee olematuks kümmet tuhandet elamiskõlbmatut maja, mis on kubinal inimesi täis. Igal õhtul kaob ühte niisugusesse nõgimusta kägisevatrepilisse inimestest kubisevasse majja nõgimusta pilguga eit, kes päeval pühib Suurmoguli trooni 25 000-lt kalliskivilt tolmu.

*

Õela võorasema loost sai endale nime meri, kuhu me õhtuhämaras sisse sõidame.

Alose linnas (ikka jälle Kreekamaal!) elas miinlaste kuningas Athamas. See kõik sündis teadagi klassiühiskonna koidikul, nii et klassivahet taevaste ja maiste vahel polnud veel peaaegu tundagi. Athamasel oli pilvede-jumalanna Nephelega poeg Phrixos ja tütar Helle. Siis jättis Athamas Nephele maha ja kosis oma lastele võorasemaks õela Ino. Võorasema kurjuse eest saatis Nephele oma lapsed kuldvillakulise lendjäära seljas põgenema üle maa ja mere. (Perekondlike igivaenude seas jälle üks inimsöö tiibade-unistus!) Aga lennul kallutas tüdruk end ülemäära — küllap vahtima sügavas helkivat nimetut mereriba —, kukkus alla ja uppuski. Nimetu väin sai sestast temanimeliseks mereks. Siitkaudu sõitis Jason hiljem «Argol» Kolhisesse ja tõi sealt lendurjäära kuldvillaku kodumaale tagasi. Muuseas, juba Strabon arvas, et kuldvillaku-müüdi taga peitub vanade gruuslaste kullapüüdmisvõte: nad olevat riputanud Phasise jõkke lambanahku ja kogunud nahkadest jõevee kantud kullakübemeid. Sel juhul poleks kuldvillak üldsegi muinasjutuliste ideaalide, vaid ikka jälle põlgusväärse metalli sümbol. Ja Helle õnnetu lend ei illustreeriks muud kui tuntud loosungi antiikset varianti: raha paneb jäärad lendama . . . Kahju!

Igatahes Hellespontos oli kahe ja poole tuhande aasta eest tuntud oma kaunite rannikulinnadega ja kaldanõlvakutega, mis kasvatasid kuulsaid Lampsakose veine. Selgi väinal ei puudu omad tähissündmused veesporidi ajaloos. Siin, Kilid Bahri ja Kaleh Sultanieh ehk kunagise Sestose ja Abydose linna vahel on väin ainult üks kilomeeter lai. Siin juhtuski Hero ja Leandri südantlõhestav lugu.

Aphroditele pühendatud usupühal Sestoses silmas tema preestritar Hero Leandri-nimelist poissi. See oli tulnud peole Abydosest teispool väina. Nad armusid silmapilk ja hullupööra. Aga midagi rohkemat ei tohtinud Hero preestritaripõlve tõttu tulla. Kuid kirg oli kangem kui

keeld. Iga öösi kroolis Leander üle väina kallima juurde, kelle taskulamp talle teise kalda torniaknalt teed juhatas. Kuni Leander kord talvetormi käes liiasti vett rüüpas ja Hero oma torniaknast ta randa uhutud laibale viskudes surma sai — ohhh! Ja Sestose «Noorte Hääl» kirjutas hiljem läbi nelja numbri — «Kas Hero talitas õieti?».

Seda antiikset ajalehelugu on juba Museusest Schillerini kümneid kordi kirjanduslikult ümber tembitud. Aga kui mõni meie värsisepp selle veel kord käsile võtaks (ujumine peaks nüüd muidugi käima üle Narva mere), võiks ta mõnelt kriitikanoorproualt musigi saada. Sest kas pole nii, et meie vana sõbratar seltsimees Sentimentalskaja kõnnib nüüd ringi uues ja esialgu päris naeruväärsuskindlana paistvas skafandris: selle rinnal helgib luule emotsionaalsuse värskelt värvitud vapp, aga tsellofaanist põuetaskutes vabisevad kolossaalsed inimlikud tunded (nii et poolelt kilomeetrilt on palja silmaga näha) ja püksitaskud loksuvad, pisaraist triiki.

Järgmine suurujumine toimus siin 1810. aasta 3. juuli hommikul. Üks kahvatu noormehevolask loopis oma riided vana Charoni selja taha paadiistmele, heitis punaka käharpea kuklasse ja kalpsas vette. Paat sõudis talle järele. Noormees ujus tüki maad, keeras selili, kissitas päikese poole rohelisi silmi ja nautis veevoolu kõi oma jõmpskarinna kuldseis udemeis. Kui ta edasi ujus, andis paadimehel päriselt tõmmata. Mõladelt rabises piisku poisi mustast sametist kuuele, mis oli kääras paadipingil, ja paberipahmakale, mis paistis kuue taskust. Paberipahmaka servalt oli lugeda: *Childe Harold, First song*. Sõna *Childe* sai märjaks, nii et e kustus koguni ära ning *Child* sulas suurelt ja helesiniseltselt laiali.

Aga nimetatud ujumissündmuste vahel käisid siitkaudu mitmed ajaloo suursähvakad, ja need olid hoopis pigem mustad ja punased.

Punamustades tolmupilvedes saabus poolteist miljonit pärslast miinus 480-ndal aastal Abydose randa. (Ikka jälle, et minna vallutama Kreekamaad!) Siin see oli, kus Xerxes laskis ujuvillad rajada. Siin see oli, kus torm need ära lõhkus. Siin see oli, kus meri sai selle eest Suurkuninga käsul pikkade rooskadega kolmsada hoopini... Siuhh! Siuhh! Siuhh! vingusid pikad piitsad läbi tulise õhu ja löid lillakale veele peenikesi valgeid triipe: said sa! said sa! said sa!... Vaene väike kreeklaste Poseidon oli märja särgiga kápuli mere põhjas ja võpatas igast piitsasirakast. Musta puuhabet näppides seisis Xerxes üleval kaljul ja vaatas seda pealt... Oi neid suurvuninglikke eneseteadvusi!... Ja siitkaudu tulid löödud pärslased Kreekamaalt tagasi. Tont teab, kuidas nad sellal üle väina said, kui peopurjus Delphi sepad oma pronksmadudest võidusammast kokku keerata rassisid...

Jne. Jne. Jne. Aastal —334 viis Aleksander oma makedoonlased siit üle, et minna vallutama Pärsiat ja Indiat. Aga see on muidugi tühi müüt. Sest Eesti Nõukogude Entsüklopeedia märksõnastikust on lugeda, et maatee Indiasse avastas Tveri kaupmees Nikitin tuhat kaheksasada aastat hiljem. Nii et Makedoonia Aleksander tegi Induse äärde hoopis õhuhessandi.

Jne. Jne. Jne. Vahepeal ristiti Hellespontos Dardanellideks. Ja Traakia Chersonesos, seesama tume kallas, mille külade harvad jaaniussi-kobarad meist pimedas mööduvad, sai nimeks Gallipoli.

Viiekümne aasta eest mürisesid siin vastamisi türgi ja inglise suur-tükid. Inglased jooksid verest tühjaks ja Winston Churchill, Admirali-teedi esimene lord, sooritas ühe oma kaheksast erruminekust. Täna

lõuna ajal, kui Gallipoli kaldad hakkasid udust välja ilmuma, istus Winston Churchill oma ratastoolis Hyde Park Gate'il ja naeratas läbi märja ruudu mõnesajapealisele rahvahulgale, kes oli tulnud teda ta üheksakümnendal sünnipäeval tervitama. Uskumatu: ta elab ikka veel, see jässakas mees, kes oli elukutselt ohvitser, kutsumuse poolest manguur, entsüklopeediate järgi poliitik, bibliograafiate andmeil ajaloolane, hobby alusel Kuningliku Maaliakadeemia liige ja — vähemalt žürii loojaalsuse tõttu — Nobeli kirjandusauhinna laureaat. Ta elab ikka veel, ehkki ta olemus hoopis enamgi kui ta vanus esindab maailma üleilset päeva. Teda võiks nimetada viimaseks suure formaadiga kodanlaseks, sest vastuolud, mis temas põimuvad, on seda väärt: boheemlane ja sõdur, buržuua ja aristokraat, Nõukogudemaa liitlane ja sovetofaag number 1. Ta tahtis lämmatada Nõukogude riigi juba hällis: laps jäi ellu ja hakkas kasvama. Ta tahtis lasta Nõukogude Liidul ja Saksamaal teineteist vastastikku tappa: ainult Saksamaa langes. Ta tahtis kindlustada Briti impeeriumi: tema silma all lagunes pool impeeriumi koost. Teda on nimetatud kahe maailmasõja Odysseuseks. Jah — kui see nimi tähendab tüssajat ja tüssatasajat. Aga kui juba seda sorti etimoloogiaga talle Trooja sõjast paralleeli otsida, siis oli ta kahe maailmasõja Promachos.

Odysseus, Promachos ja Trooja sõda... jumaluke: siinsamas see kõik ju oligi! Nende plinktulede kohale vasakul jäid kiltmaa mustaval silmapiiril hõõguma Ilioni tukid, kui ahhailaste lahkuvad laevad jõudsid pimedas siia teispoole Tenedose saart, kus «Latvija» praegu paar rumbi lõunasse pöörab.

(Järgneb)

Kunstiteos

Vaikus veel pikutas linnal,
hommiku kahvatul rinnal
õhetas päikeseprees.

Kuskil ent pahises vesi:
pargis üks asjalik mees.
graniidist graatsiat pesi.

Voolikut tiris ning joa
tahutud sääртеle juhtis
nõnda kui väänleva boa.

Robedaid rindu siis uhtis,
aga kui tuharaid ta
puudutas... järsku... hoplaa —

kivine kaunitar kargas
aluselt, kiljus: «Oi-oi!»
(Kasta veel külmaveearga!)

Edasi kepsles ja keksis,
hingeltki enam ei loid,
süda see nähtavalt peksis...

Sest ta ju polnud vaid rahn
ega haltuuragi pahn —
tõeline kunstiteos oli.

Kujutlus, näete, sai voli!

Inimesele silla all

Tõuse üles ja võta
saapad pea alt.

Sild pole ju selleks,
et tema all magada.

Sild on sinugi tee
kaldalt kaldale.

Mine ja ära karda
mitte midagi.

Ei inimest
ega ilma.

Kerge on ju üksnes
inglitel taevas.

Inglid üksinda
ainult mängivad harfi.

Sina rühi
ka läbi pori.

Ja läbi laimu
ja läbi vale.

Viruta ülekohtule,
vala alatusele.

Ära sundijat paita,
rõhujat hellita.

Siis alles näed,
milline ta on.

Meie maailm,
meie kodu.

Hakkad sinagi tundma:
heinte lõhna

ja patjade lõhna.
Ning nägema ka.

Valevaid mütse
mägede peas.

Narrimütse
narride peas.

Võidupärgi
võitjatel.

Ja sa elad jälle —
nagu siis,

kui sa esimest korda
avasid silmad.

Alma Materi uuestisünnipäevilt

Mälestusi Tartu Riiklikust Ülikoolist a. 1940/41 ja 1944

Eesti rahva elus 1940. a. suvel toimunud suur ajalooline pööre, mis viis nõukogude korra taastamisele, oli uue etapi alguseks meie sünnimaal. Tol ajal rajati põhjalikult uutele alustele — sotsialismi ehitamise teenistusse — kogu meie ühiskond tema kõigil arengualadel.

Kõigest sellest on korduvalt kirjutatud meie trükisõnaski. Aga torkab silma, et olulisi andmeid sellest, kuidas algas ja toimus meie teadusliku uurimistöo ning kõrgema hariduse ümberkorraldamine, on meie avalikkuse ette veel koguni napilt kantud. Nii mõndagi on neilt tähtsailt kultuurielu lõikudelt sootuks unustusehõlma varisemas: suur osa asjaosalistest tegelastest on koos kirja panemata jäänud mälestustega meie keskelt juba jäädavalt lahkunud. Lihtne pole nende andmete ajaloolinegi kogumine ja tundmaõppimine. Sõjas ja sõjajärgseis tingimustes on hukkunud palju dokumentaalset materjali. Mõnedestki olulistest sündmustest ei ole jäänud jälgi ei arhiivides, ei trükisõnas, ei käsikirjus.

On tõesti ülim aeg kirja panna neid viimaseidki väärtuslikke mälestusi, mis võiksid olla täiendavaiks allikaiks mineviku tähtsate kultuurielu lõikude ajaloolisel tundmaõppimisel, samuti selle aja keerukate nähtuste ning situatsioonide tutvustamisel meie praegusele avalikkusele.

Pöördusime akadeemik Hans Kruusi poole palvega jutustada intervjuu korras midagi nondest aegadest — küll tähtsamat, küll vähemtähtsat, sest iga minevikuhetk on omamoodi väärtus. Lugejaile aga meenutame, et just tema, H. Kruus, oli 1940/41. aastal ja 1944. aastal Tartu Riikliku Ülikooli rektoriks, oli 1945/46. a. Eesti NSV Teaduste Akadeemia ellukutsumiseks moodustatud orgkomitee esimees ning 1946.—1950. aastal akadeemia esimene president.

H. Kruus soostus meie palvega meeeldi.

Niisiis:

eltsimees akadeemik, kas Te ei jutustaks Tartu Ülikooli nõukogulikuks õppe- ja teadusliku uurimise asutuseks ümberkujundamise kõige esimestest sammudest midagi, mis avalikkuses vähe tuntud, ent mis võiks huvitada laiemat üldsust, eriti meie noorust?

Arvan, et sel puhul tuleks kõigepealt mainida neid mõningaid, seejuures olulisi muudatusi, mis toimusid juba 21. juunil 1940 vabariigis ametisse astunud rahvademokraatliku valitsuse ajal. Neil päevil muutus kõigepealt ülikooli valitsuse koosseis. Senine K. Pätsi diktatuurivalit-

suse poolt ametisse määratud rektoraat ja dekaanid pidid lahkuma. Asemele tulid uued mehed. Uueks rektoriks sai professor Hendrik Riikoja, silmapaistev loodusteadlane. Tema kõrvale tuli pisut hiljemini õppeprorektoriks Kristjan Kure, keeleteadlane Leningradist, haldusprorektoriks professor Artur-Tõeleid Kliiman, õigusteadlane. — Teiseks suuremaks muudatuseks oli usuteaduskonna likvideerimine.

Ülikooli organisatsiooni ja õppetöö ümberseadmine uutele, nõukogulikele alustele võttis muidugi mõnevõrra aega. Oluliseks ettevalmistavaks sammuks ses suhtes oli valitsuse eridelegatsiooni külaskäik Moskvasse. Ülesandeks oli lähemalt tutvuda nõukogude kõrgema hariduse korralduse põhilisemate alustega ja kooskõlastada mõningaid küsimusi Üleliidulises Kõrgema Kooli Komitees.

Paar päeva pärast vabariigi nõukogude konstitutsiooni vastuvõtmist Eesti NSV Ülemnõukogus (25. augustil) asuki delegatsioon teele. Sellesse delegatsiooni kuulusid hariduse rahvakomissari asetäitjad Joh. Semper ja A. Valsiner, Tartu Ülikooli rektor H. Riikoja ja Tallinna Tehnikaülikooli rektor J. Nuut ning mina delegatsiooni juhina.

Teel Moskvasse peatusime ühe päeva Leningradis. Siin sai meile osaks soe vastuvõtt linna haridusosakonna juhataja, ülikooli rektori ja Herzeni-nimelise Pedagoogilise Instituudi direktori poolt. Siin saime ülevaate mõlema õppeasutuse üldisest organisatsioonist ja õppetöö korraldamise põhialustest. Käisime ka ühes keskkoolis, kus suvevaheaja tõttu õppetööd küll ei olnud. Saime aga informatsiooni kooli direktorilt ja mõningailt õpetajailt. Külastasime ka üht kirjastust, kus meid tutvustati tollal kasutamisel olnud nn. «stabiilsete õpikute» koostamise ja väljaandmisega.

Moskvas abistasid meie delegatsiooni mõned asjatundlikud töötajad Partei Keskkomiteest ja Vene Föderatsiooni Hariduse Rahvakomissariaadist. Nende abil koostasimegi oma töökava umbes nädalapäevadeks, mis olid meile Moskvas viibimiseks ette nähtud. Eriti huvitavad ja ühtlasi õpetlikud olid meile mitmed külaskäigud Moskva Ülikooli, Vene Föderatsiooni Hariduse Rahvakomissariaati ja Üleliidulisse Kõrgema Kooli Komiteesse, samuti mõningad ekskursioonid.

Moskva Ülikooli rektor professor Butjagin korraldas prorektorite ja mitme dekaani osavõtul pikema koosoleku, kus saime vajalikku ning kasulikku informatsiooni õppetöö korralduse, laadi ja iseärasuste kohta selles Nõukogude Liidu suurimas kõrgemas õppeasutuses.

Ülikoolis käisime ka paaril loengul. Neist jäi minule eriti meelde üks ajaloo-alane loeng. Suurde auditoriumi sisenedes hämmastas meid, et üliõpilased tervitasid nagu sõjaväelise komando järgi kiire, justkui etteharjutatud püstitõusmisega. (Tartu Ülikoolis oli üliõpilastel kombeks auditoriumi sisenenud õppejõudu ja külalisi tervitada jalgade hõõrumisega vastu põrandat.) Üliõpilaste käitumine loengul ja ka vahetunnil oli korralik ning distsiplineeritud. Noorepoolse dotsendi loeng oli keskaja üldajaloost kõigiti ladus, ilmselt hästi ettevalmistatud.

Ülikoolis tutvusime veel mitme õppekabineti ja muuseumiga ning ka üliõpilasklubiga, milletaoline asutus Tartu Ülikoolis puudus. Üldse olid esimesed kokkupuuted moskvalastest kolleegidega igati kodused ja soojad.

Terve päeva viibisime Vene Föderatsiooni Hariduse Rahvakomissariaadis. Tolleaegne rahvakomissar V. Potjomkin, kes oli ühtlasi silmapaistev ajaloolane, pedagoogikateadlane ning diplomaat, andis meile ülevaate koolielu korralduse põhialustest ja olukorrast Vene Föderat-

sioonis. Teda täiendasid rahvakomissari asetäitjad ja rahvakomissariaadi osakondade juhatajad. Meile tutvustati olukorda paaris perifeeria keskkoolis ja ühes algkoolis koos vastava ametliku dokumentatsiooniga.

Nii saime küllaltki ulatusliku ja põhjaliku pildi koolielu korraldusest ning olukorrast Vene Föderatsioonis. Saadud andmed olid väga huvitavad meie delegatsiooni liikmetele, kellest enamik oli varemini olnud ise õpetajaks kas kesk- või algkoolis. Need andmed olid vajalikud koolielu korraldamiseks meie vabariigis ning ühtlasi kõrgemate koolide õppetöö ja teadusliku uurimise õigemaks ning tihedamaks seostamiseks üldhariduslike koolide õppetööga.

Eriti olulised olid meie delegatsiooni kontaktid Üleliidulise Kõrgema Kooli Komiteega. Siin oli meil kaks pikemat nõupidamist komitee esimehe S. Kaftanovi juures. Ka neist võtsid peale esimehe osa tema asetäitjad ja osakondade juhatajad. Siin andsime omapoolselt üksikasjalikku informatsiooni kõrgemate koolide olukorrast Eestis ja otsisime koos moskvalastega teid, kuidas kõige otstarbekamalt ümber korraldada meie vabariigi kõrgemate õppeasutuste struktuur ning õppetöö. Oli siin ju mitmeid küllalt raskeid ning keerukaid punkte, mille lahendamine nõudis hoolikalt järelemõeldud ja tasakaalukat lähenemist. Pikemalt peatusime küsimusel, kuidas vanemate üliõpilaste stuudium üle viia nõukogude kõrgemais koolides kehtivasse kursuste-süsteemi. Kodanusaegse Eesti kõrgemais õppeasutustes oli see suurele osale teaduskondadele seni võõras olnud. Probleemiks oli ka arstiteaduskonna lahutamine Tartu Ülikoolist. Ja lõpuks oli muret-tekitavaks küsimuseks marksism-leninismi aluste õpetamine õppekaadri vähesuse ja tema puuduliku erilase ettevalmistuse tõttu.

Kaftanov ja tema töökaaslased avaldasid nende ja teistegi ettenähtavate raskuste suhtes kõigiti heatahtlikku arusaamist. Nii tõstiski Kaftanov ise küsimuse: kas poleks otstarbekohane, et Eestis toimuks kõrgemate õppeasutuste ümberkorraldamine üksnes kohalike võimuorganite otsustega, ilma et Üleliiduline Kõrgema Kooli Komitee siin omapoolselt bürokraatlikult vahele segaks? See oli kogu meie delegatsioonile tere tulnud mõte. Saingi Kaftanovilt kirja Eesti NSV hariduse rahvakomissari N. Andreseni nimele, keda volitati vabariigi kõrgemate õppeasutuste suhtes otsustama küsimusi Üleliidulise Kõrgema Kooli Komitee kompetentsi ulatuses, vähemalt esimese õppeaasta kestel.

See oli rõõmustav vastutulek. Nagu järgnevad kogemused veenvalt näitasid, oli see samm kõigiti otstarbekas, luues olulised eeldused sagedaste küllaltki keerukate küsimuste elulähedasemaks ja operatiivsemaks lahendamiseks. Kuidas hariduse rahvakomissar Nigol Andresen, keda me nüüd omavahel naljatledes meie vabariiklikuks «Kõrgema kooli komiteeks» kutsusime, kujunenud olukorda ise hindas, sellest on ta kirjutanud oma mälestustes.*

Moskvast tagasi jõudnud, määrati mind 10. septembril 1940 Tartu Riikliku Ülikooli rektoriks. 30. septembril võisime juba uutele alustele seatud nõukogude kõrgema õppeasutuse avada piduliku immatrikulatsiooniaktusega.

Enne avaaktust hakkas levima kuuldus, et rühm Nõukogude-vastastelt meelestatud vanemaid üliõpilasi kavatsevat aulas uute üliõpilaste immatrikulatsiooni puhul korraldada demonstratiivse «kassikontserdi». Teade tekitas ülikooli juhtkonnas ja ka väljaspool omajagu ärevust.

* «Koostöös rektor Hans Kruusiga» — «Looming» 1966, nr. 10. Toim.

Mõned seltsimehed läksid koguni nii kaugele, et soovitasid avaliku aktuse aulas hoopiski pidamata jätta. Kui nii oleks sündinud, oleks see muidugi olnud suurim skandaal ja argpükslikkus. Õppejõududelt ja lähemalt tuttavalt üliõpilastelt saadud andmeil jõudsin veendumusele, et kuuldusel pole alust. Pidulik immatrikulatsiooniaktus ülikooli aulas, mis oli publikust tulvil, toimus kõigiti normaalselt, ilma ühegi vahejuhtumita, võiks öelda, koguni ülevas ja optimistlikus meeleolus. Selleks mõjusid tublisti kaasa hästi läbimõeldud, õnnestunud sõnavõtetervitused EKP KK sekretäri N. Karotamme ja hariduse rahvakomisari N. Andreseni poolt. Nii algaski siis esimene nõukogulik õppeaasta Tartu Riiklikus Ülikoolis.

Millised olid Teie kui Tartu Riikliku Ülikooli rektori kõige suuremad mured esimesel õppeaastal?

Neid muresid oli väga palju. Iga päev tõi ikka ja jälle, mõnikord lausa ülekallavalt, igasuguseid konkreetseid küsimusi, mis rohkem kui alati just tarvilik ulatusid rektori ette ja nõudsid temalt seisukohavõttu. See oli väga jõudukillustav ja vaimupillutav olukord. Püüdsin küll suunata küsimusi lahendamiseks prorektoritele, dekaanidele ja administratiivaparaadi juhtivatele töötajatele, vastavalt nende kompetentsile. Kuid hulgal ajal väheste tulemustega. Ikka ja jälle tuldi rektori juurde, sageli kõige väiksemas küsimustes.

Kõige otsustamistahtelisem ja otsustamisvõimelisem oli haldusprorektor A.-T. Kliiman, mees selge peaga ja kiire mõtlemisega. Prorektor Kr. Kure oli subjektiivselt kindlasti aus ja siiras kommunist, kuid oma seisukohavõttudes ning otsustes konkreetsete jooksvate küsimuste puhul sattus sageli ummikusse. Erialalt filoloog, oli ta Marri keeleteooria pooldaja — seni, kuni lõpuks Stalin sellel «uuel keeleteotel» kaela keeras. Marri ideede propageerijana tekitas Kure paksu verd ja vastupanu ülikooli noorema generatsiooni keeleteemete poolt. Ta sai ka marksismi-leninismi aluste kateedri juhatajaks. Näis, nagu oleks ta siin üldises teoorias omajagu kodus. Kuid selgus, et ta polnud suuteline marksismi-leninismi põhiideid veenvalt ja mõjukalt esitama konkreetsetes rakenduses.

Noil pöördelistel päevadel olid töötajate senised suhted äkki segi paisatud, teistsuguseks saanud. Ühed olid oma ametikohtadel tõusnud, teised allapoole langenud. Viimased tegutsesid sageli küllalt käbedalt ja aktiivselt, et oma seniseid positsioone säilitada või koguni kõrgemale tõusta. Mitmed neist hakkasid siis «kaebamas käima» ja «õigust otsima», esinedes tihti mitmesuguste «poliitiliste argumentidega», mis nende arvates pidid olema mõjukad nõukoguliku ülikooli juhtkonna silmis. Nende «argumentide» hulgas oli tihti sihilikke väljamõeldisi ja poliitilisi insinuatsioone oma kaasteenistujate suhtes. Et rektori juures sel teel tavaliselt ei saavutatud soovitud tulemusi, hakati selletaoliste kaebustega pöörduma ka prorektor Kure poole.

Viimane orienteerus kohalikes olukordades ja endistel aegadel kujunenud inimestevahelistes suhetes puudulikult. Seetõttu kaldus ta sageli kuulutama, uskuma ja arvestama igasuguseid «sosistusi», võttes mitmesuguste kaebajate sihilikke väljamõeldisi puhta kullana. Nii tekkis ülikooli rektoraadi päevakorda ikka ja jälle liigseid küsimusi, mis nagunii pingelisi tööpäevi veel pingelisemaks muutsid.

Tartu Riikliku Ülikooli elust esimesel nõukogude aastal oleks mui-

dugi palju huvipakkuvat jutustada. Kuid kõigeks pole meil siinkohal võimalusi. Siiski tahaks nimetada neid põhilisi alasid, mis tolleaegsele rektorile kõige suuremat muret valmistasid.

Kõigepealt olid siin kaadriküsimused. Seniseid õppejõudusid püüdsime hoida ülikooli koosseisudes nii palju kui võimalik. Uskusime nende edukasse ümberkasvamisse nõukogude haritlasteks ja teadlasteks. Ja kogu esimese õppeaasta kestel polnud põhjust neis lootustes pettuda. Mitmed endised õppejõud pidid aga siiski meie vanemast kõrgemast koolist eemale jääma. Need olid peamiselt õppejõud ühiskonnateaduste alalt, mehed, kes olid end liiga tihedalt ja aktiivselt sidunud endise poliitilise režiimiga. Uusi õppejõudusid otsisime ja mitmed leidsimegi keskkooliõpetajate hulgast. Mõned neist töötavad kõigiti edukalt ülikoolis tänaseni. Näiteks ajaloolane ja klassikalise filoloogia eriteadlane R. Kleis, ajaloolane J. Konks, keeleteadlane A. Kask jt. Rohkesti edutasime ka nooremaid inimesi, kes seni olid töötanud abijõudude kohtadel. Ka see teaduslike töötajate kategooria ei tekitanud hiljemini pettumusi. Esialgu aga oli uue õppekaadri otsimisel küllalt palju ringivaatamist ja sagimist. Seda enam, et uuele õppekorraldusele üleminekuks vaja ülikool õppejõude märksa rohkem kui enne.

Uuele õppekorraldusele üleminek oligi teine moment, mis ülikooli tolleaegsele juhtkonnale valmistas palju mitmetahulisi muresid. Ümberkorralduse olemus seisis selles, et kõigis teaduskondades tuli õppetöö viia uute õppeplaanide alusele, arvestades seejuures muidugi ka uusi õppeprogramme. Need õppeplaanid olid rajatud nõukogude kõrgemais koolides kehtivale kursuste-süsteemile. Värsquete üliõpilaste suhtes oli uue korralduse sisseseadmine muidugi lihtne. Kuid vanemate tudengite puhul, kes olid varem kehtinud õppeainete valiksüsteemi juures oma sooritatud eksamite osas kujundanud väga kirju olukorra, oli vaja palju sehkendamist, et nende edasist õppetööd ja eksamite andmist viia ühe ühtse süsteemi piiridesse. Paljudele üliõpilastele tuli välja töötada kogu omaette individuaalne õppeplan. Selle töömahuka ülesande peaaraskus lasus dekanaatidel. Kuid rohkesti küsimusi tõusis siit ka rektoraadi ette.

Üheks tähtsaks ja ühtlasi raskeks alaks oli esimesel aastal poliitõppuse korraldamine, marksistlik-leninliku maailmavaate põhialuste lähem tutvustamine ja nende juurutamine nii üliõpilaskonnas kui õpetajaskonnas. Selle aine õpetamiseks üliõpilastele kutsuti peagi ellu vastav üleülikooliline kateeder. Selle juhatajaks sai prorektor Kure. Teisi õppejõude saime sellesse kateedrisse üsna suurte pingutuste ja viivitustega. Kuid kõik neist polnud eriti tublid spetsialistid. Nad olid seda ainet õpetanud siin ja seal Vene Föderatsiooni kõrgemais koolides. Märkasime, et nad püüdsid oma ettekandeid hoida tol ajal käibel olevate ja üldiselt väheõnnestunud õpikute raamides, sageli kramplikult kinni pidades nende tekstistki. Peamise õpikuna oli sel alal käibel ÜK(e) Partei tolleaegne ajalugu. Muud eestikeelset poliitilist kirjandust oli alles napilt. Üldiselt kujunes marksismi-leninismi aluste õpetamine Tartu Riiklikus Ülikoolis esimesel nõukogude aastal kitsalt raamatulikuks, kuivaks, dogmaatiliseks.

Marksismi-leninismi loenguil ja vestlustel esitasid tudengid — mõned siiralt oma teadmiste avardamise huvides, teised lihtsalt õppejõu sihilikuks kiusamiseks — vastuväiteid ja küsimusi, mis vastaja kimpu ajasid. Nii tekkis mitmesuguseid vahejuhtumeid, mida tuli tagantjärele lahendada.

Mitme marksismi-leninismi õppejõu juures torkas silma kitsas üldharidus, seeläbi nagu hirm eksida käibivate põhitõdede ja loosungite vastu, kartus rakendada neid vähegi loovalt konkreetse tegelikkuse suhtes. Samal ajal ei suudetud edukalt tundma õppida ja mõista kodanlikus korras kasvanud üliõpilaste meelsust ning meeoleusid, nendes edasipüsivaid igandeid ja väärarvamusi. Seetõttu ei tekkinud vajalikku usalduslikku õhkkonda õppejõu ja auditooriumi vahel. Valitsema kippus vastastikune võõrastamine. Seega ei andnud marksismi-leninismi õpetamine ülikoolis esimesel õppeaastal ilmselt neid tagajärgi, mida oodati. Aga ta oleks võinud neid saavutada, kui oleks osatud arukamalt toimida. Seda näitas muuseas Ilmar Kruusi praktika, kes esitas seda ainet kevadsemestril ühele üliõpilasrühmale. I. Kruus oli juba endistest aegadest kaunikesti kursis marksismi-leninismi põhialustega. Ta tundis kohalikke olusid, samuti ka üliõpilasi oma auditooriumis. Nii saavutas ta oma tasakaaluka ning alati järelemõtliku esinemisega edukaid tagajärgi ja kujunes selgi alal üliõpilastele autoriteetseks õpetajaks.

Ka õppejõududele hakkasime marksismi-leninismi eri distsipliinide alalt korraldama loenguid, mida peeti aulas kaks tundi nädalas EKP KK lektorite poolt. Need loengud olid küll kõrgema kvaliteediga, kuid jätsid siiski mõndagi soovida.

Marksismi-leninismi õpetamise muret-tekitava olukorra tõttu arutasime partei-algorganisatsioonis mitmesuguseid plaane, otsisime paremate lektorite saamiseks abi kohalikust parteikomiteest, ka EKP Keskkomiteest. Efektiivsem abi jäi siiski kõikjalt saamata.

Arvasin siis omalt poolt, et peaksime olukorra parandamiseks kogu ülikooli õpetajaskonna kaasa tõmbama. Soovitasin n.-ö. «kodu-uurimiskorras» korraldada õppejõudude üldküsitluse, ankeedi, milles valgustataks olulisemaid küsimusi marksismi-leninismi õpetamise olukorrast ülikoolis ja ühtlasi esitataks ettepanekuid selle edasiseks parandamiseks. Kui algatus ülikooli parteiorganisatsioonis päevakorda tuli, ei leidnud see vajalikku poolehoidu. Eelkõige seisid vastu just marksismi-leninismi kateedri õppejõud. Nähtavasti ei meeldinud neile laiema üldsuse kriitiline ringivaatamine nende töököögis.

Mida enam ma oma algatuse kallal juurdlesin, seda kindlamini veendusin, et selle läbiviimine peaks olema otstarbekas. Arvasin koguni, et see oleks kasulik ka parteitute õppejõudude marksistliku kasvatuses huvides. Moodustasid ju nemad ülikooli õppepersonalihõlme enamiku, kes ankeedile vastamisega tõmmataks kaasa sellisesse üleülikooliliselt tähtsasse küsimusse. Otsisin oma seisukohale toetust kohalikust parteikomiteest, samuti ka EKP Keskkomitee poliitbüroo liikmetelt, arutades asja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esimehe J. Lauristiniga ja Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe J. Vareseaga, kes asusid algatust pooldavale seisukohale. Eriti aktiivseks toetajaks sai hariduse rahvakomissar N. Andresen. Ülikooli partei-algorganisatsiooni ühel järgmisel koosolekul võeti ankeediprojekt vastu.

Ankeet, mis kõigile õppejõududele 1941. a. märtsis-aprillis välja ja gati, sisaldas kümme küsimust kahes osas. Esimeses paluti vastust tähelepanekute ja arvamuste näol marksismi-leninismi õpetamise olukorra kohta ülikoolis. Teises osas nõutati ettepanekuid selle olukorra parandamiseks.

Ankeet leidis elavat vastukaja. Vastused laekusid suhteliselt kiiresti, olid asjalikud, paljud neist koguni põhjalikud. Nende kaudu avanes ühtlasi väga õpetlik ja mitmeti huvitav sissevaade vastajate tolleaeg-

sesse mõttemaailma. Üldpilt oli rõõmustav ja inimeste vahepealse poliitilise kasvamise ning kujunemise kohta optimismi põhjustav. Vastuste hulgas oli rohkesti huvitavaid tähelepanekuid marksismi õppimise olukorra suhtes ja palju kasulikke ettepanekuid selle parandamiseks. Koguselt moodustasid ankeedivastused tervelt kolmeköitelise toimiku, mis jäi hoiule rektoraadi kaadriosakonda.

Edasi oli plaanis laekunud ankeedivastused hoolikalt läbi analüüsida ja teha neist kokkuvõtted ning järeldused ka edaspidiseks. Selle tööga tegimegi algust maikuus. Järgneva suvevaheaja algupoolel pidime sellega lõpule jõudma. Pealetulnud sõda aga tõmbas kogu sellest kavatsusest kriipsu läbi.

Veel tänagi kahetsen kõigi nende ankeedimaterjalide kurba lõppsaatust. Alanud sõja olukorras olime sunnitud juba juuli algul Tartust lahkuma. Ja üsna varakult enne seda lõppesid meil võimalused ülikoolist midagi nimetamisväärset evakueerida. Nii olime sunnitud maha jätma ka ülikooli jooksva arhiivi. Jäi üle ainult mõningad osad sellest hävitada. Nende hulka kuulusid ka mainitud ankeedivastused, mis üsna paljudele autoritele, kes kohale jäid, oleksid võinud pealetuleva okupatsiooni tingimustes saada saatuslikuks. Nii juhtuski, et need Tartu Ülikooli ajaloole ja selle edaspidisele uurimisele ilmselt suure väärtusega materjalid andsime kaadriosakonna ahjus tuleroaks. Süda tilkus küll verd, kuid parata polnud midagi.

Nii oli Tartu Ülikoolis esimene nõukogulik õppeaasta lõppenud. Suur sõda oli alanud, tuues kogu rahvale uue kannatusterohke ajajärgu. Selle taustal oleks ka meie vabariigi vanima kõrgema õppeasutuse saatusest juba sõja esimestel kuudel paljugi pajatada. Kuid pean oma jutulõnga siinkohal siiski katkestama. Tahaksin meenutada ainult üht olulist asjaolu — Tartu Ülikooli isikulisest koosseisust, nii õppejõudude kui üliõpilaste osas, evakueerus Nõukogude tagalasse üsna väikesearvuline kontingent. See vähesus oli põhjustatud mitmest tolleaegsest eritegurist. Sellel vähesusel olid mitmeti ka oma tagajärjed. Ja üks oluline neist oli see, et ta tugevasti mõjutas tagalass kõiki meie kavatsusi ja perspektiiviarendusi Tartu Ülikooli edaspidise saatuse suhtes.

Kui Eesti territoorium 1944. aastal Nõukogude armee poolt vabastati ja Tartu Riiklik Ülikool jälle taastati, olite Teie taas selle õppeasutuse rektori kohal. Kas võiksite midagi jutustada sellest ajajärgust?

Kui siin meenutada kõike vähegi olulist, mis mul ikka veel meeles ja mis võiks olla huvitav ka teistele, kujuneks mu jutustus jällegi kaunis pikaks.

Peaksin kõigepealt ütlema mõned sõnad selle kohta, kuidas käsitleti Tartu Riikliku Ülikooli edaspidist saatust sõja ajal Nõukogude Eesti juhtkonna poolt tagalass. Piirduksin siin kõige olulisemaga.

See küsimus oli omavahelistes vestlustes korduvalt kõne all. Kuid hulga aja jooksul polnud selle ametlikuks arutlemiseks ja millegi kindlama ning konkreetsema kavandamiseks vajalikke eeldusi ega reaalseid aluseid. Informatsioon ülikooli saatuse ja elu kohta okupatsioonirežiimi tingimustes jäi kehvasti napiks ning segaseks. Mis peaaegu — keegi ei võinud ennustada, missuguses olukorras see kõrgem õppeasutus nii oma materiaalses osas kui ka kaadri poolest sõjast välja tuleb. EKP Keskkomitee ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu püüdsid igal juhul hoolitseda kõigi meie vabariigist evakueerunud teaduslike töötajate saa-

tuse eest, astudes samme nende koondamiseks, otstarbekaks rakendamiseks, neile soodsamaks edasiarenemiseks tingimuste loomiseks. Sel puhul peeti teadlikult silmas meie vabariigi kõrgemate koolide, nende hulgas muidugi ka Tartu Ülikooli edaspidiseid huvisid. Erilist aktiivsust ja hoolt selles töös avaldasid EKP KK esimene sekretär Nikolai Karotamm, Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu aseesimehed Nigol Andersen ja Arnold Kress. Esimene neist oli ka vabariigi hariduse rahvakomissar.

Kui 1944. a. alguseks sai Nõukogude Eesti vabastamine juba lähema aja küsimuseks, tõusid ülikooli tulevase saatusega seotud perspektiivid konkreetsemalt päevakorda. Aasta algul määrati mind jälle Tartu Riikliku Ülikooli rektoriks. Jaanuaris siirdusin eesti nõukogude aktiivi koosseisus Leningradi. Pidin aga seoses teiste tööülesannetega peagi asuma tagasi Moskvasse. Jäädes siin edasi ka rektori ülesannetesse, tegin mitmesuguseid ettevalmistavaid kavandusi Tartu Ülikooli ettenähtavaks käimapanekuks. Mitmel korral külastasin ka Moskva Ülikooli rektorit, kelleks nüüd oli professor I. Galkin. Tema lahkkel kaasabil tutvunesin lähemalt mitmesuguste organisatsiooniliste ja administratiivala küsimustega selles ülikoolis, et siit saadud kogemusi hiljemini kasutada Tartus. Siit sain ühtlasi hea hulga asjaajamise dokumentatsiooni ja formulare, mis olid edaspidi kasulikud ka Tartus.

Rektor Galkin algatas mõtte, et kui Tartu Ülikool peaks sõjast liiga ruineeritult välja tulema, kas ei sooviks ta siis Moskva Ülikooli endale šefiks, kes võiks abistada raamatute ja teadusliku instrumentariumi osas. Okupantidest vabastatud Harkovi Ülikooli oli Moskva Ülikool juba asunudki toetama. Hiljemini arutasime vabariigi juhtivate seltsimeestega selle mõtte läbi, kuid lükkasime ettepaneku siiski tagasi.

Balti rinnetel arenes sõjategevus aeganõudvamalt kui esialgu arvatud. Maikuu oli Leningradis laialdase aktiivi osavõtul suurem nõupidamine, kus peaküsimuseks oli kultuurielu korraldamine vabastatud Eestis. Esinesin seal sõnavõtuga Tartu Ülikooli asjus.

Augusti lõpul sain Leningradist J. Vares-Barbaruselt ülrõõmustava, suure optimismiga kirjutatud läkituse teatega, et meie väed on ka lõuna poolt Peipsi järve jõudnud Eesti pinnale. Kiri sisaldas «eelteate» Tartu vabastamisest, mis siiski polnud veel teoks saanud, kuid mida oodati kõige lähemal ajal. Barbarus ütles enesel raadiokõnegi Tartu vabastamise puhuks valmis olevat. Mõni päev hiljemini saingi partisanide staabi kaudu ootamatult pika venekeelse radiogrammi. See oli N. Karotammelt Võrust.

Karotamm oli jõudnud juba otsaga poolenisti vabastatud Tartus käia, üldolukorraga tutvuda ja anda esimesed juhtnöörid sealsele operatiivgrupile. Ta tahtis mulle ilmselt rõõmu valmistada teatega, et ülikooli peahoone ja rõhuv osa ülikooli hooneid Emajõeist lõuna pool on terveks jäänud. See oli tõesti lausa heldimust tekitav teade. Radiogrammis kutsus Karotamm mind võimalikult kiiresti Eestisse. Nii ma toimisingi. Korraldanud oma pakilisemad asjad, sõitsin juba paari päeva pärast Moskvast Leningradi ja sealt samal päeval lennukil edasi Võrru, kuhu saabusin 8. septembril.

Võrus valitses juba kohalejõudnud ja edasiminekuks ettevalmistuva aktiivi keskel erakordne elevus. Küsimusi kerkis palju, suuri ja väikesi, enamikus väga konkreetseid ja kiiret lahendamist nõudvad. Oli ju Võru ajutiselt nagu vabariigi pealinn, kus peeti ära ka EKP Keskkomitee

pleenum ja Eesti NSV Ülemnõukogu istungjärk. Peale mitmesuguste üldküsimuste tuli mul peatähelepanu pöörata Tartu Ülikooli asjadele.

Juba hakati nõudma ülikooli eeloleva õppeaasta eelarve projekti. See oli ülesanne kümnete tundmatutega. Töö selle kallal tundus mulle kaunis mõttetuna. Ent Rahanduse Rahvakomissariaat oli oma nõudlikkuses järeleandmatu. Nii tuligi hoolitseda selle nõudmise täitmise eest. Abimeheks sain tubli teadusliku töötaja Tallinnast, matemaatik Garšneki. Kaasa löi ka Nigol Andresen, kellega olime saanud ühise ululase ühe toa ja ühise kušeti näol. See tuba kujuneski kümnekonna päeva kestel nagu mingiks Tartu Ülikooli kantseleiks. Siin me siis sehkendasimegi eelarve projekti kallal mitmesuguste ideede saatel ja kandel. Arutlesime, sageli vaatasime muidugi lakke, panime siis jälle uusi arve kirja jne.

Higistades Võrus Tartu Ülikooli eelarve projekti koostamisel, polnud ma seda ülikooli uues olukorras oma ihusilmaga veel näinudki. Esialgu oli Tartusse pääsemisel raskusi. Transpordivahendite üldise vähesuse juures polnud ülikooli rektori jaoks ühtki sõidukit. Olukorra lahendas mõne päeva möödudes Rahvakomissaride Nõukogu aseesimees A. Veimer. Kui ma talle järjekordselt oma häda kurtsin, soovitas ta, et valiksin ise «ohvri», kellel tuleks mõni sõiduk ülikoolile loovutada. Ta lisas veel juurde, et oleks muidugi parem, kui saaksin selle «ohvri» meelitada sõidukit vabatahtlikult ära andma. Nii ma toimisingi. Mõninga vastupuiklemise järel nõustus Põllumajanduspanga juhataja B. Maaser oma asutuse uhiuue «Willise» Tartu Ülikoolile loovutama. See osutus mulle ka tõesti hädavajalikuks riistaks — esialgu sõitudeks Võrust Tartusse, hiljemini Tartu ja Tallinna vahelisteks rohkearvulisteks ametikäikudeks.

Juba järgmisel päeval sõitsime koos N. Andreseniga Tartusse. Teel tegime lühikese kõrvalepõike Puka kanti, kus Komsit talus kohtusime Johannes Semperi abikaasa Auroraga. See oli esimene endistest aegadest tuttav eesti naine, keda nägin pärast tema kolmeaastast okupatsioonitingimustes viibimist. Ta oli väga rõõmus meie kõigi tagasituleku ja sõja õnnelikule lõpule lähenemise puhul. Suurim rõõm oli tal muidugi jällenägemisest oma abikaasaga, kes paar päeva enne seda oli Komsit külastanud. See rõõm aga oli ülimal määral tumestatud Semperite abielupari vanema tütre samaaegse surmaga.

Tartusse jõudes sattusime täielikult rindelinna. Vaenlane oli küll löödud linna taha, kuid põhjapoolses linnaosas liikus veel tema üksikuid väesalku. Ülikoolipoolne linn, Emajõest lõuna pool, oli täielikult meie vägede käes, kuid seisis nii päeval kui öösel vaenlase suurtükitle all.

Koos Karl Taeviga, kes asus juba Tartus ülikooli prorektorina ja ühtlasi töötas kohaliku ajalehe toimetuses, tutvusime meie vägede käes oleva linnaosaga. Kogu oma pikal jalgsirännakul ei näinud me ühtki kohalikku elanikku. Arvati, et linna on jäänud võib-olla tuhande inimese ümber. Vaenlane tulistas šrapnellidega üsna tihedalt. Paaril korral langesid nende killud meie vahetusse lähedusse. Kord oli nii, et veel üks liigne samm, ning kaabu ja vist ka selle all olev pea oleksidki läbi olnud. Keegi meie kohalikest saatjaist puudutas ettevaatlikult üht meie ette kukkunud šrapnellikildu, pistis aga kõrvetada saanud sõrme silmapilk suhu.

Pärast 1941. a. juulikuud nägin oma kauaaegset kodulinna esimest korda. Oli möödunud üle kolme aasta. Linn oli nüüd juba teist korda rindelinn. Sõja hävitustöö oli tohutu. Kõikjal aina varemed ja kivi-

hunnikud, jäägitult tuleroaks langenud puumajade asemed. Kohati ei osanud rusude keskel orienteerudagi, ei mäletanud enam, milline tänav oli omal ajal siit või sealt läbi läinud. Hävinud olid peaaegu kõik need majad, kus olin elanud. Tellisepuruhunnik oli samuti mu sünnimaja asemel, kus omal ajal asus minu vanemate vilets kojamehekorter Hübbe härra majadebloki massiivse raudvärava kõrval endisel Lihapoe tänaval Emajõe ääres. Alles oli jäänud siiski see maja Laial tänaval, kus ma enne Tartust lahkumist viimati olin elanud. Südame tegi rõõmsaks ka samal tänaval terveks jäänud Tartu Õpetajate Seminari hoone, minu vaimses kujunemisloos nii tähtsat osa etendanud kooli asupaik.

Linnas liikudes astusime sisse mõne terveks jäänud maja korteritesse. Me ei leidnud eest ühtki inimest ega ühtki lukustatud ust. Need olid kõikjal kas lihtsalt avatud või enamikus lahti murtud. Ilmselt olid siin käinud mitmesugused saagiotsijad. Pahupidi pööratud kapid, laekad, voodid olid selle tunnistajaiks. Kõik see kurvastas ja tekitas võikust — ka inimese vastu, kes kogu selle rüüstamise oli toime pannud. Keegi aga ei teadnud ütelda, kes oli see kahejalgne olnud.

Teel astusime sisse ka mõnede ülikooli õppejõudude teadaolevaise korteritesse. Kõikjal oli rüüstamise pilt üks ja sama. See kõik, segi omaegsete mälestustega, tegi meele kuidagi eriti nukraks.

Minu tähelepanu peamiseks objektiks esimesel Tartu külastamisel oli muidugi ülikool. Ja esikohal seisis küsimused: missuguses olukorras olid tema rohkearvulised hooned? kui palju oli nendes säilinud sisustust? missuguse saatuse osaliseks oli saanud tema personal?

Heldides nägin nüüd oma silmaga, et ülikooli peahoone seisis püsti, et ta polnud saanud tabamusi ei kahuritest ega lennukitelt. Ta välisilme oli küll näotu, kaetud kirju kaitsevõlvusega. Ka polnud näha ühtki tervet aknaruutu.

Peahoones vaatustasime komandandi saatel läbi ka enamiku ruume. Siin ja seal oli okupantidest jäänud veel palju mitmesugust risu. Rektori kabinetis oli mööbel alles. Alles oli ka suur põrandavaip, mille olime ülikoolile ostnud 1940. aastal. Okupandid olid lahkudes selle juba kokku rullinud ja äraviimiseks peahoonest väljagi tassinud. Kohalikul personalil oli õnnestunud see siiski päästa.

Kabinettides ja väiketubades oli ilmselt huvi tuntud laualaegaste vastu. Mis lukus, olid lahti murtud. Enamiku sisu oli põrandale puistatud. Kõikjal oli millegi otsimise jälgi. Kes need otsijad olid ja mida nad otsisid, see kõik jäi esialgu selgusetuks.

Peahoone naabruses üle tänava asuvad majadeblokid, mis kuulusid samuti ülikoolile, olid peaaegu samasuguses olukorras, nagu nad meist 1941. a. suvel olid maha jäänud. Ainult siseruumides olid mitmed asutused ümber paigutatud. Juba kolm aastat tagasi ehitusel olnud Keemiahoonegi polnud vahepeal nimetamisväärselt edenenud. Kõik need ülikooli südamikku kuuluvad hooned olid peahoone komandandi ja kohalike majahoidjate hoole ning valve all. Jäi mulje, et nad olid kõigiti kohusetruud oma ülesannete täitmisel.

Kojameestega (neid oli kolm) ja peahoone komandandiga pidasime ära pika koosoleku. Siit saime esimest vahetatut informatsiooni okupatsioonivõimude ja nende kohalike käsilaste viimase aja tegevuse ja ka ülikoolist lahkumise kohta. Kuulsime täpsustavaid seiku okupatsiooniga ülikooli olukorrast, üksikutest õppejõududest jne. Selgitasime ka kohalolevate korraldajate hädasid ning muresid. Neid oli muidugi kuhjaga. Isiklikest muredest toonitati eriti toitlusraskusi ja Nõukogude

raha puudumist. Suuremaile hädalistele andsin omast taskust pisut «leivarahha», mis ka tänuga vastu võeti. Võisin omalt poolt kinnitada, et umbes nädala pärast olukord muutub, kui vaenlase rinne Tartu alt minema lüüakse. Selles väites mehed ilmselt ei kahelnud. Ja nii see lõpuks toimuski.

Toomemäel asuvaisse ülikooli kliinikutesse polnud põhjust pikemalt nina sisse pista. Haiged olid evakueeritud, järelejäänud meditsiiniline personal enamikus laiali valgunud; osa ruume oli sõjaväevõimude käsutuses.

Sügavalt jäi meelde äärmiselt kurvas seisukorras astronoomiaobservatoorium. See oli inimestest täiesti maha jäetud. Ei leidnud me kohalt kojameestki. Uksed olid avali. Ühe ruumi põrandale olid laiali paisatud kuulsast atlasest pärit unikaalsed kuupinna kaardid. Muist kaarte oli ära tallatud, kandes rautatud saapakontsade jälgi.

Seevastu tekitas Toomemäel lausa ülendavaid tundmusi ülikooli pearaamatukogu. Ta hoone seisis ümbritsevate lehtpuude keskel oma endises olekus, sõjakahjustustest puutumata. Ja veelgi suurem rõõm haaras kogu hinge ja ihu, kui pika koputamise peale hoone üks praokile läks. Läbi poikvel ukse — see seisis «keti peal» — nägin esialgu nagu tundmatut mehenägu. Selle kõrval märkasin teist meest, pearaamatukogu põlist valvurit, kelle elukorter asus samas hoones. Mind tunti ära ja üks avati.

Nüüd taipasin, et mulle esialgu tundmatu mehenägu kuulus ei kellelegi muule kui ülikooli pearaamatukogu ammu aegsele hoidjale Karl Veltmanile, kes oli ühtlasi tuntud bibliograafiaspetsialist. Meil polnud varemini kuigi lähedasi isiklikke suhteid olnud. Nüüd aga leidsime end peaaegu momentaanselt teineteise embuses.

Heldimuseks oli ka tõesti palju põhjust. Okupatsioonivõimude lahkudes ja Tartu uuesti rindelinnaks muutudes oli Veltman, täis südamevalu ülikooli pearaamatukogu saatuse pärast, otsustanud, et raamatukogu kaitse huvides on tema kohalviibimine ilmtingimata tarvilik. Nii asunudki ta pearaamatukogu hoonesse, kus viibis nüüd ööd ja päevad. Oma uueks elukorteriks oli ta valinud pearaamatukogu hoone eeskoja, kuhu oli kodunt toimetanud madratsi magamiseks; iga päev tõi abikaasa talle siia toitu järele.

Nii oli kestnud juba üsna mitu päeva. Mees oli kõhnaks jäänud, tugevasti habemesse kasvanud, nägi välja nagu kusagilt maa-alusest muinasjuturiigist tulnud gnoom. Ta hakkas kohe erutatult jutustama oma suurest hirmust pearaamatukogu võimaliku kurja saatuse pärast. Erilist ärevust tundis ta selle üle, et nõukogude kahurid ja katjuušad asusid raamatukogu lähedal Toomeorus. See võis põhjustada vastutulistamist vaenlase poolt ja järelikult panna suurimasse ohtu ka raamatukogu.

Küsisin, mida ta saab tuleohu korral oma ainsa abilisega ära teha nende paari toobriga ja mõningate paakidega, mis seisis eeskojas veega täidetult. Gnoom arvas, et see veevaru olevat «igaks juhuks». Pealootus jäävat ikkagi hüdrantidele. Veel eile olevat nad kontrollinud, et seal samas lähedal asuvas veehoidlas olevat vett, millest ehk jätkuvat tulekahju tõkestamiseks, kui see ei ole eriti suur.

Lahkusin ülikooli pearaamatukogust kõige hellemate tundmustega. Veltmanile ütlesin lohutuseks, et ta juba umbes nädala pärast võib jälle rahulikult kodus magama hakata. Oli mõnus tunda, et nii hindamatult suurte kultuuriväärtuste hoidlale oli leidunud vapper linnuema, kes ohu

korrall oleks üle oma suure linnupesa sirutanud hiiglaslikud kaitsvad tiivad, kui tal need ainult oleksid olnud.

Riiklik Ajaloo Keskarhiiv, mis küll ei kuulunud Tartu Ülikooli süsteemi, kuid asus Toomemäe vahetus läheduses, äratas loomulikult samuti elavat huvi. Arhiivi suure hoone üks uksepool oli avalik. Peagi selgus, et ka siseruumide ustest polnud ükski lukustatud. Otsisime kojamest või valvurit. Neid polnud.

Alumise korruse esimeses suuremas ruumis, kus asus arhiivi fototeek, olid paljud kastid kohtadelt välja tõmmatud ja põrandale tühjaks valatud. Vaatasime mõningaid fotosid. Need olid tuntud ja tundmatuist tegelastest. Ruumi kogupilt oli masendav. Teisel korrusel näisid lugemissaal, direktori kabinet ja kantseleiruum kõigiti korrast ning võõraste käte poolt puutumata olevat. Sama mulje jäi ka kolmandal korrusel olevaist magasinidest, kus tegime lühikese ringkäigu.

Päeva jooksul saadud andmeid arutasime õhtul kohalikkude operatiivgruppi kuuluvate seltsimeestega. See toimus peatselt ilmuma hakkava kohaliku ajalehe toimetuses Mattieseni trükikoja ruumes. Katsusime selgusele jõuda, kui palju on momendil linnas ülikooli õppejõude ja üliõpilasi. Õppejõududest oli kindlasti kohal professor Elmar Ilus, õigus-teadlane. Olin teda päeval Tähtvere linnaosas kohanud. Ütles, et on enesele aeda varjendi ehitanud. Kaks-kolm õppejõudu teati asuvat kusa-gil linna läheduses. Teiste asupaikadest polnud teateid. Ülikooli personalist olevat kohal siiski umbes parkümmend inimest, peamiselt kojamehed ja valvurid. Viie-kuuega neist olin päeval kooski olnud.

Momendil oli ülikooli suhtes kõige olulisemaks ülesandeks hoolitseda tema varade säilimise eest. Sellega toimetulemiseks leidsime esialgu üsna vähe konkreetseid teid ja vahendeid. Küsimust pidid lähemalt kaaluma ja lahendama linna saadetud operatiivgrupi liikmed koos pro- rektor K. Taeviga.

Hiilisõhtul sõitsime N. Andreseniga Aru mõisa (Nõo kihelkonnas), et oma silmaga näha Tartust sinna evakueeritud Kirjandusmuuseumi kul- tuurilooliselt ülitähtsate, hindamatu väärtusega fondide olukorda. Nende kogude hoidjana leidsime eest kirjandusloolase Mart Lepiku. Minule kordus siin peaaegu samalaadne elamus kui päeval ülikooli pearaamatukogus K. Veltmani seltsis. Nagu toogi, oli ka M. Lepik oma linnupesa suurima hoole ja alalise tähelepanuga valvanud. Ka temal olid mitme- sugused kättejuhtunud veeanumad laiali paigutatud, arvestades kõiki võimalikke ohtusid. Elavas vestluses möödunud okupatsiooniaastaid tähelepaneliku silmaga jälginud pesavalvuriga kuulsime mõndagi äsja- möödunud aegadest ja ühel või teisel poolel tegevuses olnud isikutest. Palju kuulsime just ülikooli inimestest ja okupatsiooni jalgu jäänud kirjameestest. Oli saabumas juba hommik, kui sealsamas Aru mõisas lühikeseks ajaks puhkama heitsime, et siis sõita edasi Võrru, kus oota- sid ees poolelijäänud ja uued ülesanded.

Te kõnelesite nüüd Tartu Ülikooli toleaeegsest olukorrast, kui linn 1944. a. sügisel oli veel vaenlase tule all. Kuidas kujunes aga ülikooli elu pärast Tartu lõplikku vabastamist?

Kui sõjarinne Emajõe liinilt ja ka Tartu alt oli juba liikuma hakanud, algas ka meie aktiivi edasisõit Võrust. (Tallinna vabastamisest kuulsin Moskva raadiosaate kaudu juba Tartus.)

Olukord linnas muutus nüüd paugupealt. Tartust sõjapakku lahku-

nud inimesi hakkas massiliselt tagasi valguma. Südalinna tänavad muutusid äkki elavaks. Kohtasin kõikjal ikka ja jälle oma vanu tuttavaid. Ülikooli inimesi oli nende hulgas esialgu siiski vähe. Mitme päeva kestel ei näinud ma ühtki tuttavat üliõpilast. Lähikaudu samasugune oli lugu ka õppejõududega. Esimeste hulgas, kes pakkusid oma kaastööd, olid professor E. Ilus, matemaatikaprofessor G. Rägo ja varemini ülikooli teenistuses olnud füüsik A. Mitt. Linnast kaugemale lahkunud õppejõududest otsis mind esimesena Vallikraavi tänava võõrastemajas üles arstiteadlane professor V. Vadi. Ta oli oma taandumisteekonnal jõudnud otsaga Palamusele, kus jäänud peatuma ühe tuttava juurde. Siit polnud palju maad, et nüüd kiiresti Tartusse tagasi jõuda.

Uues olukorras oli ülikooli asjade korraldamisel kõige pakilisemaks vajaduseks administratiivaparaadi tuumiku loomine. Heaks alguseks oli, et kohe esimestel päevadel ilmus rektoraati Johannes Mägi, kes juba 1941. aastal oli tubli tööjõud ülikooli sekretäri kohal. Okupatsioonialajal oli ta sellest, nagu ka igasugusest muust ametlikust töökohast eemal olnud ja «uue korra» suhtes kõigiti opositsiooniliselt käitunud. Seda kõike ma juba teadsin ja oli erakordselt hea meel, et võisin ta pärast lühikest vestlust määrata ülikooli sekretäriks. Ta oli kõigiti tubli töömees. Tõsi küll, sageli liiga põhjalikult juurdlev ja seetõttu ka aeglaselt töötaja. Ta kulutas oma töökojal palju unetuid ja vaevavaid öid, see tema varakult hauda viiski.

J. Mägi hakkaski kohe agaralt ülikooli keskadministratiivaparaadi jaoks sobivaid kandidaate otsima. Ta otsis neid ülikooli kantseleis ning majandusosakonnas varemini töötanute hulgast ja leidis ka mõned uued inimesed. Omal algatusel tuli Irene Maaros, kes esialgu sai rektori sekretäriks, hiljemini ülikooli sekretäriks ja on sellel ametikohal edukalt töötanud tänaseni, kokku üle kahe aastakümne. Kaadriosakonna juhatajaks tuli juba varemini sellel kohal olnud Jenny Nõu. Ülikooli majandusosakonna juhataja rasked ülesanded võttis — tõsi küll, poolelnisti vastumeelselt ja puiklevalt — enda peale füüsik Anatoli Mitt. See töö oli talle esialgu võõras, kuid peagi selgus, et on tubli mees ka sellel ametikohal. Üldiselt komplekteerus ülikooli administratiivaparaadi tuumik lühikese ajaga ja kujunes peagi vajalikult töövõimekaks.

Õppejõudusid ilmus aga rektoraati üsna hõredalt. Polnudki erilist põhjust imestada. Okupatsioonialaja tingimustes olid paljud endised õppejõud kodumaalt hoopiski lahkunud. Lahingutegevuse ajal asus aga rohkesti ülikooli inimesi laiali maal, kust tagasipääs äärmiselt raskete liiklemisolude tõttu oli esialgu tõkestatud.

Üsna suurest grupist õppejõududest oli okupatsioonivõimude lõpliku lahkumise eel moodustatud terve erirong. Selles oli koos perekonnaliikmetega umbes 300 inimest. Rong jõudis otsaga Haapsalusse, kust siis kõik need «evakueeritud» pidi laeval Saksamaale toimetatama. See kavatsus nurjus tänu meie vägede kiirele edasijõudmisele. Rong jäi seisma oma lõppjaama ja sai Tartu Ülikooli tolleaegses ajaloolõigustuntuks «Haapsalu rongi» nime all.

See rong jõudis küll peagi Tallinna tagasi. Kuid edasilikumine Tartu poole viibis, sest raudtee oli taganevate saksa vägede poolt kohati põhjalikult ära rikutud. Olin parajasti Tallinnas, kui «Haapsalu rong» sinna tagasi jõudis. Inimesed olid mitmepäevasest «evakuatsioonist» väsinud ja kurnatud. Tallinnas oli võimalik neid toidupoolisega toetada.

Pikem peatus rongi edasilikumisel Tartu poole tekkis Kärkna jaamas. Jänese raudteesild Emajõe oli sakslaste poolt purustatud. Jõest

ülesamine võttis aega. Käisin kahel päeval ülikooli «Willisega» Kärk-nasse leiba viimas. Esimesel päeval sain vajaliku leivakoguse ühelt sõja-väeosalt, kelle staap asus Ropka mõisas. Teisel päeval sain leiva juba linna täitevkomitee toitlusasutuselt. Raskusi oli ka bensiini hankimisel, kuigi esialgu ainult «Willise» jaoks. Väljaaitajaks olid ikka sõjaväeosad.

Kui «Haapsalu rong» oli lõpuks Tartusse jõudnud, algas rektoraadis juba suur sagimine. Suuremad raskused olid kogu personalil majanduslikku laadi: inimestel puudusid toidukaardid, neil polnud Nõukogude raha, paljudel kerkis üles korteriprobleem. Kõigi nende küsimuste lahendamisel oli esimeseks eelduseks inimeste vormistamine ametikohtadele.

Suure massi võimalikult kiiresti ametissemääramine polnudki niisama lihtne. Päris loomulik ja endastmõistetav oli vajadus heita vähe-malt mõnesugune pilk igaühe okupatsiooniaegsele tegevusele ning poliitilisele käitumisele. Protseduuri kiirendamiseks tuli piirduda kõige üldisema informatsiooni ning lühikeste vestlustega. Mõnelt üksikult tuli nõutada ka kirjalik seletus. Mulle kui rektorile olid antud avarad volitused määrata kogu ülikooli personal ametisse oma äranägemise järgi. See tähendas aga teisest küljest suurt vastutust. Üldiselt toimus kogu see protseduur kiiresti, kolme-nelja päeva jooksul. Ainult mõne üksiku suhtes läks rohkem aega.

Ülikooli majandusküsimused tekitasid algusest peale suuri muresid. Kõigepealt tuli teha kõige vajalikumaid taastamistöid hoonete juures, sest meil oli plaanis ülikool võimalikult kiiresti käima panna. See oli poliitiliselt suure tähtsusega. Enne seda tuli just peahoone korda seada. Siin polnud akendel ühtki tervet ruutu. Riiklik Plaanikomisjon eraldas peatselt ülikoolile 2000 ruutmeetrit aknaklaasi. See tuli Järvakandist kohale tuua. Kuidas seda aga Tartu toimetada? Ülikooli kahest veoautost saadi suurema vaevata sõidukorda ainult üks, teise veoauto mootori rikkest ei saadud aga jagu. Ka autojuhte leidsime ainult ühe. Mis aga peaasi — puudus bensiin ühegi veoauto jaoks. Käisin seda jällegi väeosadelt mangumas. Lennuväeosa, kes mulle varemini paaril korral oli «Willise» jaoks bensiini andnud, oli linnast lahkunud. Asemele tulnud väeosa staabist teatati, et neil puudub võimalus ülikoolile bensiini anda.

Sõitsin siis järjekordselt Tallinna, et sealt abi saada. Ja saingi. Riiklikus Plaanikomisjonis tehti esialgu küll suured silmad, kui palusin ülikoolile kaks tonni bensiini eraldada. Lõpuks leppisime kokku poolteisele tonnile. Sain vastava korralduse bensiinibaasile ühes märkusega, et bensiin antaks välja koos vajaliku taaraga. Saanud Hariduse Rahvakomis-sariaadist veoauto bensiini äraviimiseks, sõitsin üliõnnelikus meeolus Mere puisteele bensiinibaasi. Siin aga tõrguti kõigepealt taarat and-mast. Siis leiti uus vastuväide: nimelt märgati, et minu poolt allakirjutatud nõudekirjal puudub ülikooli pearaamatupidaja allkiri. Oli jällegi vaja mitmeid telefonikõnelusi plaanikomisjoni ja bensiinibaasi vahel, enne kui ülikoolile nii kalli ja vajaliku märjukese kätte sain.

Ülikooli kõige vajalikumate taastamistööde kohta reaalse plaani koostamiseks korraldas EKP KK esimene sekretär N. Karotamm asja nii, et minuga koos sõitis Tartusse ka ehituse rahvakomissar Peeter Raudsepp. Tema osavõtul korraldasimegi siis ülikoolis oma majandus- ja ehitusmeestega vastava nõupidamise, millest võttis osa ka paar töö-tajat linna täitevkomiteest. Meie esialgne plaan kujunes küllaltki tagasi-hoidlikuks. Minimaalsete ülesannetena jäid sellesse peahoone akende

klaasimine (muidugi tingimusel, kui suudame klaasi kõige lähemal päevil Järvakandist kohale toimetada!) ja välisseinte valgendamine.

Ehituse rahvakomissar oli kange mees kõike vajalikku omalt poolt lahkesti lubama. Kui keegi koosolijaist tähendas, et ülikool saaks akende klaasimisega vahest omal jõul kuidagi hakkama, kuid puuduvat klaasi lõikamiseks vajalikud noad, hüüdis rahvakomissar Raudsepp pateetiliselt: «See pole probleem, sellega saame hakkama!» Mida see paatos reaalselt väärt oli, selgus üsna pea. Vaevalt oli koosolek lõppenud, kui rahvakomissar kutsus ühe mehe kõrvale ja hakkas temaga midagi sõnal rääkima. See kõrvalekutsutu, ülikooli töötaja, oli oma sõnavõttus öelnud, et tema teades olevat paaril ülikooli inimesel oma isiklik klaasilõikamise teemant. Raudsepp palus nüüd, et teine klaasilõikamise nuga loovutataks Ehituse Rahvakomissariaadile, kelle ehitusorganisatsioonidel polevat üldse mingit sellist instrumenti.

Sellest vaheloost sai selgeks, et meil ei tule ülikooli peahoone taastamistööde osas loota ei kellelegi muule kui endile ja oma algatusele. Peagi leidsime ülikooli rahva hulgast veel kaks seltsimeest, kellel oli oma isiklik klaasilõikamise nuga. Seega võisime siis peahoonele ruutude lõikamiseks rakendada tervelt neli meest.

Töö oleks võinud kohe alata, kui aga klaas oleks kohal olnud. Selle vedamine Järvakandist Tartu ühe kolmetonnise autoga oleks pikale veninud, teise veoauto mootorile aga ei saadud kuidagi elu sisse. Siis tuli autojuht Türk õnnelikule mõttele võtta vigase mootoriga auto sleppi ja leida sellele abijuht. Nii toimitigi. Ja klaasi kohaletoimetamine arenes kõigiti õnnelikult ning edukalt. Neli klaasinuga hakkasid nobedasti ja hoolikalt ruutusid lõikama. Teised mehed asusid neid raamidesse paigutama ja kittima. Töö edenes hästi.

Peahoone välisseinte puhastamiseks ja valgendamiseks tuli abi hankida linna ehitusorganisatsioonilt. Töö läks aeglaselt. Selle lõpuleviimise eest hoolitsemine jäi uue mehe kanda, kuna mul tuli rektorikohalt lahkuda.

Kuidas toimus Teie lahkumine Tartu Ülikooli rektori kohalt 1944. a. oktoobris?

Tartu Riikliku Ülikooli taastamine 1944. aasta sügisel haaras mind ülimal määral. Muret ja askeldusi oli siin tohutult palju. Neid kõiki ei saa siinkohal nimetadagi, veel vähem neist pikemalt jutustada. See töö oli nii suurkõusimustes kui ka piasiasjus huvitav ja põnev. Eriti just seetõttu, et tundsid end osalisena suures ürituses — vana Tartu Ülikooli, meie rahvusliku kultuuri ühe tähtsaima keskuse taastamisel ja selle lõplikult nõukogulikuks kõrgemaks õppeasutuseks kujundamisel. Seda tööd tiivustas juba käegakatsutav võit hitlerliku Saksamaa üle. Südamegi soojaks ka see, et suhteliselt lühikese ajaga oli ülikoolis endas hakanud kujunema teotaheline kollektiiv.

Oktoobri lõpul 1944 teatas aga Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus minu määramisest vabariigi välisasjade rahvakomissariks. Uus ametikoht nõudis kogu energia rakendamist, sest tegelikult tuli see rahvakomissariaat alles algusest peale asutada. Sellega seoses pidingi maha jätma oma armsaks saanud töökoha Tartu Riiklikus Ülikoolis.

Agas enne lahkumist tehti mulle ülesandeks esitada uus kandidaat Tartu Ülikooli rektori kohale. Kujunenud olukorras said siin kõne alla tulla ainult paar nime. Pärast nõupidamisi juhtivate seltsimeestega

EKP Keskkomiteest ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogust esitasin kandidaadiks professor Alfred Koorti ja ühtlasi soovitasin tema kõrvale prorektoriks bioloogiakandidaat Harald Habermani.

Alfred Koort oli juba kodanlikus Eestis saanud filosoofiad doktoriks ja professoriks. Töökas, iseloomult kaalutlev ja mõõdukas, oli ta tõusnud silmapaistvaks kujud progressiivsete eesti haritlaste hulgas. Oma esinemiselt oli ta kaalukas ja inimestes sümpaatiat tekitav. Marksismileninismi põhialustega oli ta juba endistel aegadel küllaltki tuttav, kuid suhtus neisse kodanliku filosoofia seisukohtadelt. Esimesel nõukogude aastal oli ta suutnud oma maailmavaatelistes küsimustes põhjalikult ümber orienteeruda, nii et talle võidi usaldada dialektilise materialismi loengute pidamine, millega ta edukalt toime tuli. Ta täitis 1940/41. a. ülikoolis heade tagajärgedega ka õppeprorektori abi ülesandeid, saavutades hea populaarsuse üliõpilaste keskel. Fašistliku okupatsiooni ajal viibis ta küll Eestis, kuid oli jäänud eemale ülikoolist ja hoidunud koostööst fašistidega, elades enamiku aja Tartust eemal. Ta oli nüüd 43-aastane, seega parimas tööeas. Oli põhjust arvata, et ta rektorina tõuseb ülikooli peres kõigiti tunnustatavaks autoriteediks, ja nii see juhtuski.

Harald Haberman oli aastat kolm A. Koortist noorem, kuid palju ulatuslikumate kaasaegsete poliitiliste kogemustega. Ta oli tubli loodusteadlane, oli kodanlikus Eestis edukalt korraldanud kodu-uurimist. Kuid oma teaduslikus töös polnud ta veel jõudnud doktorikraadini. Juba kodanliku perioodi lõppaastail oli Haberman astunud Kommunistlikku Parteisse, oli 1940. a. suvel aktiivselt tegev töörahva revolutsiooni läbi viimisel ja nõukogude korra taastamisel. Hiljemini oli Haberman Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu asjadevalitsejaks ja sõja ajal tegi Nõukogude tagalas tõhusat tööd fašistidevastase propaganda alal. Haberman oma teravalt dialektilise mõtlemisvõimega, oma suurte poliitiliste ja administratiivsete kogemuste ning kindlakäelise operatiivsusega pidi olema kõigiti sobiv mees Tartu Riikliku Ülikooli prorektori kohale, sobiv koostööks uue rektoriga. Ka see lootus teostus hiljemini täiesti.

Uute ametikohuste tõttu ei saanud ma esialgu enam Tartusse tagasi. Uus rektor, kes küll veel polnud ametisse vormistatud, kuid kelle määramine oli kõigiti kindel, sõitis siis ise Tallinna. Siin vestlesime kahel hilisõhtul kuni varase hommikutunnini, arutades kõiki jooksvaid küsimusi ja edaspidi ettenähtavaid probleeme Tartu Ülikooli paljutahulises elus. Viimasel ööl koostasime ja kooskõlastasime ka ülikooli peatse avaaktuse jaoks oma sõnavõtude tekstid — Koort avasõna, mina rektorikohalt lahkumise kõne, mis oli kujundatud pöördumisena Tartu Riikliku Ülikooli pere poole selle kõrgema õppeasutuse elus uue ajajärgu algamise puhul.*

Tartu Ülikooli seekordsest avaaktusest 16. novembril 1944 ei saanud ma isiklikult osa võtta, sest mul tuli sel ajal viibida Moskvas. Minu kõne kandis ette uus rektor. Kuulsin tagantjärele, et minu lahkumiskirjas avaldatud mõtted ja tunded olid ülisoojalt vastu võetud. Mul oli sellest hea meel.

Rektorikohalt lahkumisega aga ei katkenud minu sidemed Tartu Ülikooliga. Jäin edasi õppejõuks NSV Liidu rahvaste ajaloo kateedris, kuigi mul ajanappuse tõttu polnud enam võimalik kuigi intensiivselt

* Kõne on ära trükitud ajalehes «Rahva Hää» 17. XI 1944, nr. 98. Toim.

tööst osa võtta. Kõige tihedamaks jäi kontakt ja suhtlemine rektor Koortiga. See rajanes nõukoguliku ja rahvusliku kultuuri arengu perspektiivide ning ülesannete ühelaadilisel tunnetamisel, vastastikusel austusel ja sõprusel, mis kestis kuni minust kümme aastat noorema sõbra varase surmani. Arvan, et sel tihedal ja siiral meievahelisel kontaktil oli küllaltki positiivne osa tollaegse Tartu Ülikooli mõnegi küsimuse otstarbekal ning elulähedasel lahendamisel.

Kui juba konkreetselt üles kerkis Eesti NSV Teaduste Akadeemia asutamise mõte ja see 1946. aasta kevadel teoks sai, oli prof. A. Koort siingi aktiivne osaline vastava organiseerimiskomitee koosseisus ja peagi ka akadeemia tegevliikmena. Ellutõusnud Eesti NSV Teaduste Akadeemia baseerus algusest peale oluliselt koostööl Tartu Riikliku Ülikooliga ja töökaaslusel selle õppekaadriga. Seda vajadust tunnetasime vahetult ja veendunult — nii rektor Koort kui mina akadeemia presidendina. Ja meievaheline tihe ja häireteta kontakt etendas oma osa koostöö kujundamisel ning arendamisel ülikooli ja akadeemia vahel ning tuli kasuks nii kõrgema hariduse kui ka teadusliku uurimistöö arendamisele ja edasiviimisele Eestis.

Natüürmort pisaratega

Aovalguses
teras haljendas,
puss oli teravaks käiatud.

Torgati kõrisesse,
verd võeti —
ei ühtegi häält.

Tõmmati rippuma,
nahka nülitati,
lahati,
sõrgu murti.

Letile pandi tükeldatult.
Eile veel määgis . . .

Müüja valgesse kiteldatud.

Naised räägivad,
kaelad õieli, silmad ahned,
üksteise tagant, üle õla:

«Minule seal see neerupraetükk.»
«Minule karbonaadi.»
«Mis see ribi kaalub?»
Sekka jämedam hääl rämedalt:
«Minu vanamees ei söö rasvast.»

Kaaluosuti tõuseb ja langeb.
Lõigatakse parajaks.
Võetakse ära ja visatakse lisaks.
Raha loetakse, antakse.
Raha võetakse, loetakse.

Tükikaupa üle kaalu kottidesse.

Päike on madal.
Pilved voorivad.
Harakas lendab karjamaal,
must ja valge.
Kadapakõõsa taga
pisarad veerevad üle palge;
üks laps nutab:
«Minu lammas!»

Amor vincit

Me kohal kõrgub taevas puhas,
all aga linn on põrmus, tuhas
ja kõikjalt vastu vaatab tahm.

Kesk varemete musta õudu
meil rääkimiseks pole jõudu,
meid haarab kohmetus ja jahm.

Sa pigistad mu kätt, ma vastan:
raudtalad, siseõu, üks kastan,
üks kastan tules kõrbenud.

Kus võidutsenud sõja toorus,
seal unustage õnn ja noorus,
et olete kord suudelnud.

Suur hoone. Tühjad aknaavad
kui koolja silmad haigutavad
ja seinu täkkinud on kuul.

Aeg-ajalt näkku paiskab nõge
ja tantsib, vilistab kui sõge
kontserdisaalis tõmbetuul.

Ta väljakutel puistab tuhka —
kes hukka said, need veel ei puhka,
nad rahu pole leidnud veel.

Siin oli pank, seal oli kohus,
nüüd müürid varisemisohus.
Kas lindki lennata siin võib?

Kuid seal ta ongi — pääsupesa,
ning imetle ja heldi, kes sa
siit endal' surmariigi löid.

Näe, armsam, mis ma leidsin — kahvli:
sest nõestund müürist teeme tahvli
— võib-olla oligi siin kool —

ja kirjutame üle seina
pookstavid suured läbi leina:
initsiaalid, süda, nool.

Kiri ühekuissele

Lõhnakannikese
leidsin oktoobrikuul,
ühe viimastest.

Kui ma ta leidsin
ja kummardusin
teda noppima,
meenus mulle voodi,
milles sa magasid
nagu noor kuu
valges unepilves,
sinise teki sees.

Olid maganud ja söönud,
kisendanud olid;
kordagi veel
polnud sa naeratanud
ei unes ega ilmsi.

Lõhnakannikese
murdsin ainukese
ja tõin sinule,
mu lapselaps.

Kui sa lõhna tundsid,
elustus su nägu —
sina, uustulnukas,
väike rusikas kätega
ühekuine,
tõsine nagu ebajumal,
naeratasid.

Sinu põsekese ja suu,
sinu keel — ka tema! —
naeratas korraks
põgusalt ja kergelt,
nagu oleks valgus
kusagilt kaugelt
puudutanud sind.

See on hea, et sa naeratasid
oma esimese naeratuse
põskede ja keelega
lõhnakannikesele,
ühele viimastest,
mis ma leidsin
oktoobrikuul.

14. oktoobril 1967

Elufaktide ja kunstitõe suhetest A. H. Tammsaare loomingus

Etüüd

H. Tammsaare «Tõe ja õiguse» esimene osa jõudis lugejate kätte 1926. aasta oktoobris. Ning järgmise aasta viimasel maipühapäeval saabusid esimesed huvilised paika, mida romaanis Vargamäeks nimetatakse.» Nii alustab I. Sikemäe oma raamatut «Kirjad Vargamäelt». Raamatu esimesed sada lehekülge püüavadki vastata eelkõige nende sadade ja sadade inimeste huvidele, kes sõidavad või matkavad lähedalt ja kaugelt Tammsaare maile eelkõige selleks, et oma silmaga näha paiku ja oma kõrvaga kuulda lugusid, mis said lähteaineks eesti kirjanduse kõige monumentaalsema teose loomisel.

Selle stiihilise huviga rinnakuti arenes kirjandusteaduses jõudsasti suund, mis oli orienteeritud tõsielulise lähteaine, prototüüpide kindlakstegemisele. Selle vaatenurga all on läbi sõelatud Ed. Vilde, A. Kitzbergi, E. Peterson-Särgava, A. Jakobsoni, O. Lutsu jt. looming.

A. H. Tammsaare seiras sellesuunalisi ponnistusi skeptilise huviga. Oma romaani «Ma armastasin sakslast» (1935) eessõnas kirjanik nagu püüaks hasarti algkujude uurimisel isegi maha jahutada ning uurimusliku energia rõhuasetusi kunstile endale kasulikumalt korraldada. Ta avaldab kartust, et nn. algkujude uurimisega «tekiks suur hulk kirjandusteaduslikku teadust, mis võiks kirjandusele kuuluva tähelepanu endale tõmmata» ja huvi kirjandusteose enda vastu vähendada. «Inimesel on ju selline imelik loomumadus,» arutleb A. H. Tammsaare, «et tema on palju rohkem huvitatud Carrara marmori või mõne savi leiukohast kui kujudest, mis sellest marmorist või savist voolitakse. Inimesi on ikka võlunud loogika, et kunstiteos on seletatud ja taibatud, kui teatakse, millest ta on tehtud ja kust materjal on võetud.»

Kindlameelsed kirjanduseuurijad ei lasknud ennast kirjaniku ironiast kõigutada. 1936. a. ilmus K. Mihklalt kirjutus «Võitlus Vargamäe ja Tammsaare taludes» («Eesti Kirjandus» nr. 11). Järgnes pikem kirjutus «Tõsielulisi tüüpe ja motiive A. H. Tammsaare teoses» («Eesti Kirjandus» 1938, nr. 11). Samal aastal sama autori sulest ilmunud monograafias «A. H. Tammsaare elutee ja looming» on prototüüpide esitamisel küllalt keskne koht.

Kõige usinamini on meie päevil Tammsaare teoste algkujude jälil kõndinud I. Sikemäe, kes on fikseerinud kõigi veel elavate tammsaarelaste mälestused ja kammindud Jakob Sikenbergi, «Tõe ja õiguse» Pearu Muraka kohta teateid kogudes läbi tervelt kolm küla ja kümme peret! Et prototüübid on enamiku meie monograafiliste käsitluste koostisosas, et nendega tegeldakse usinasti memuaarides ja väga populaarseks saanud ekskursioonidel kirjanduslikesse paikadesse, peaks küsimuse kord lähema vaatluse alla võtma. I. Sikemäe töö ahvatleb ja kohustab selleks kõige enam, kuna ta ühena esimestest ei piirdu ainult tõsielulise lähteaine esitamisega, vaid kutsub «u r i m a t õ t t e j a l u u l e t, kuulama vanu lugusid ja kaasa elama Vargamäe inimeste tänastele rõõmudele ja muredele, unistustele ja tegudele». See on

suur, väga nõudlik ja keeruline programm, sest see kohustab seletama ning põhjendama elu- ja kunstitõe probleeme sellises küllalt komplitseeritud teoses nagu «Tõde ja õigus». See viib sootuks vähetallatud radadele. Sest mis seal salata: esialgsed algallikate lahtikaevamised ja avastuste põhjal tehtud järeldused meenutavad tahtmatult «armastab» — «ei armasta» küsitlusemängu karikakraõiega, kuna kaugemale väiteist «elus esines» — «elus ei esinenud» paraku ei jõutud. Tänapäeval oleme küll harjunud lisama, et kirjanik on elufakte oma kunstilise fantaasiaga elustanud, täiendanud. Kuid loominguulise protsessi lähema analüüsimise, elutõe kunstitõeks kujunemise juurde pole sõandatud astuda. Võib-olla on küsimust peetud üldse ebaoluliseks eeldusel, et nii naiivset lugejat, keda elu- ja kunstitõe lausa samastamise eest hoiatama peaks, leidub tänapäeval harva. Teisalt aga — kahtlemata on kohutanud ka loomisprotsessi uurimise teel seisvad raskused, eel tööde nappus. Ent on küsimusi, mis juba tänaseni empiirilisel kogutud materjalist iseendast tõusevad ja millele esialgsete, küllalt suure tõesusemääraga vastuste andmine sugugi võimatu ei ole. Ka elu- ja kunstitõe vahekordade selgitamisel. On aeg küsida, kas kõik need arvamused, mis meil selles probleemide ringis nii iseenesestmõistetavatena käibel on, ka niisama iseenesestmõistetavalt kehtivad. Me kõik läheme näiteks üsna üksmeelselt ja otsekui lõplikult kokkuleppinutena elutõe primaadist, ülendades selle üheks oluliseks väärtuse kriteeriumiks kunstiteose üle otsustamisel. Aga kas võib siit teha formaal-loogilist järeldust: mida adekvaatsem elutõega, seda hinnatavam kunstitõena? Missugune osa on materjalil, missugune tema vormijal? Mis sünnib materjaliga elufaktist kunstitõeks kujunemise käigus?

Kas ei libise näiteks ka I. Sikemäe uue lihtsustamise teele, kui ta üht teist ilmselt lihtsustamist kummutades tema poolt kogutud tähelepanekute alusel jõuab lõppkokkuvõttes järeldusele: «Mõni ehk ütleb otsekui kahjurõõmsalt: elus oli kõik kehvem ja kahvatum, egas kirjanik muidu välja mõelnud ega juurde pannud. Kuid ma mõlen vastupidi: see väänakas vanamees, kellest sai romaani Pearu, pidi olema eluski, noh, päris veart vanamees, ja eks andnud elu ise kõik need Andresed, Tiidud ning Jaskad ja kõik need nukrad ja rõõmsad naised.» Ja parafraaseerides A. H. Tammsaare üleemeelikut mõttekäiku Puškinist ja Kristusest kui kahest luuletajast, kellest esimene kirjaoskajana ise oma lood paberile pani, teine aga seda olude sunnil teistel pidi teha laskma, möönab I. Sikemäe: «Eks olnud Jakob Sikenberg, see romaani Pearu, samuti luuletaja, kes vembutas ja ärples oma sulaselge luulelusi pärast ja laskis oma läbielatud luule, seda ise selgesti teadmata ja tahtmata, naabrimehe poja — kirjatarga poolt raamatusse kirjutada» («Kirjad Vargamäelt», 1962, lk. 63).

Mõttekäigus ei puudu ju oma tõetera, sest tühjusest ei sünni midagi. Ka kõige pöörasema fantaasia juured on elus. Ent ometi on siin elu andja-osa liigagi tugevasti üle hinnatud. Jääb mulje, nagu oleks väärt teose loomiseks kõige tähtsam eeldus väärt aine peale sattuda. Kas pole aga hoopis nii, et elu ja inimesed mitte üksi ei anna kunstile, vaid veelgi rohkem, otse südametult, otse inimliku egoismiga hoopis nõuavad kunstilt, nagu kunst nõuab inimesteltki. Kõige rohkem ehk nõuab kunst siiski tema loojalt. Kunsti valjusid nõudeid on seda raskem täita, et kunstil tuleb oma suurte iseenda vastu suunatud nõudmiste esitamisel võistelda tohutu suure hulga inimeste ja asjameeste pretensioonidega kunstile. Inimesed ei ole aga oma nõudmistes kunstile sugugi järjekindlad ega vasta ka kunst nõudmistele iseendi vastu kuigivõrra heldelt või püüdlilikult. Nad ei nõua igakord hoopiski seda, mis kunstile, tema arengule kõige rohkem vaja läheb, millega kunst lunastaks endale sõidupileti kõige pikemaks teekonnaks igavikku, vaid lähtuvad sagedamini oma hetkevajadustest.

Ent ometi, et kunst vabastada meie endi meelevalla alt, et aidata tal pisutki saada meist paremaks, meist targemaks, meist mitmekülsemaks, anda talle priius teenida mitte ainult meid, vaid ka neid, kes tulevad pärast meid, peaksime me eriti

hoolikalt uurima selliseid kirjanikke, keda meie eelkäijad ega meie ise pole jõudnud tühjaks lugeda, kelle seletamatu maagia on kestnud ja kestab.

Elutõe ja kunstitõe vahekorra tahu pealt probleemile lähenemine on peale kõige muu ehk ka veel sellepärast oluline, et meil veel liiga äsjauses minevikus oli lausa esteetilise mahalöömise malakaks, olgu siis asjatundliku kriitiku või ülemkohtunikuks kutsutud elutundliku lihtlugeja käes «maitseotsustus»: «Elus nii ei ole», mis tavaliselt tähendas süüdimõistmist edasikaebamise õigusega. Pehmemates vormides elab see kunstihindamise kriteerium veel jõudsasti edasi fotorealistliku kunsti ja natuurilähedase kirjanduse paistusel arenenud kunstitarbijas, avaldades eeskätt pimedas kummardamises hindajale tuntud elufaktide ees.

Seepärast käsitatakse käesolevas kirjutuses elutõe mõistet täiesti teadlikult mitte kirjaniku üldise elutundmise avaras tähenduses, nagu see oleks meelepärane nõudlikumale lugejale, vaid konkreetse elujuhtumi, konkreetse algkuju, konkreetse fakti tähenduses, nagu me elus ja pahatihti ka kriitikas tavatseme kunstitõe elulisust empiiriliste kogemuste või empiirilisel tasemel kogutud faktide varal kontrollida. Seejuures langeb rõhk siiski sel viisil mõistetud elutõe kunstitõeks kujunemise jälgimisele.

Püstitatud probleemi lahendamiseks on A. H. Tammsaare põhiliselt väga tänuväärne autor, sest tegemist on kahtlemata väga suure looja isiksusega ühelt poolt ja tõsielulisest ainekst lähtumisega teiselt poolt. Ainult et küsimuse lahendamine on raskem ja komplitseeritum kui mõne kaasaegse võrdsele andeka või isegi samauguse andelaadiga kirjaniku puhul. Tuleb arvestada tõsiasja, et kahest kangest naabrimehest on Jakob Sikenberg juba 56, Peeter Hansen aga 47 aastat maamullas. Kui nad elaksid, oleks esimene 130-, teine 126-aastane. Järelikult mälestused, mis me nende kõige nooremategi laste suust veel 50-ndate aastate lõpul üles kirjutasime, on suurelt jaolt mälestuste mälestused, kõigile unustamise, muutumise, kontamineerumise seadustele alistunud elutõed. Teisalt said aga ilukirjanduslikud Pearu ja Andres 1967. a. oktoobris 41-aastaseks ja on saanud kaugel tuntuks oma tõsielulistest esivanematest, asudes agaralt segama mäletajate meeli. Sest juba oma eluajal võis A. H. Tammsaare imestusega märgata, et tema õdede teadvus hakkas kodu elama sellisena (ka väljamõeldiste osas), millisena ta seda oma romaanis kujutas, mitte sellisena, nagu see tõeliselt oli. Mis siis veel kõrvalseisjatest kõnelda. Elu- ja kunstitõde on lisaks veel põimunud kohaliku traditsiooniga, naljanditega, pajatustega. Nii et päris lootusetu tundub ehtsa elutõe endagi väljaseelgitamine, mis siis veel kunstitõe eluehtsuse kontrollist kõnelda.

Ometi on aga mõlema algkuju biograafias ka ajaloolisi ümberlökkamatuid fakte, mille teadaolek kirjanikulegi on väljaspool kahtlust. Teisalt on meie käsutuses algkujude kohta hulk selliseid ülestähendusi, mis on kirja pandud erinevate isikute poolt erinevatel aastakümnetel, erinevate jutustajate suust, mis kokkulangemise (või ka teisendamise) korral annavad küllalt suure tõenäosusega kriteeriumi selle materjali elulises ehtsuses veendumiseks. Raskem on muidugi seesuguse materjali kunstikavatsusliku kasutamise või kasutamata jätmise kohta oletusi teha, sest pole ju teada, kas kirjanik neid fakte hoopis tundiski või tundis nende mõnd teist, meile tundmatut redaktsiooni. Tuleb ju ikkagi arvestada tõsiasja, et A. H. Tammsaare ei käinud romaani kirjutama asudes ei üht ega kolme küla läbi. Ta polnud ligi veerandsada aastat oma kodupaika külastanud. Nüüd aga «Vargamäe kirjade» kaante vahele suure usinusega kogutud, kahjuks enamasti kommenteerimata kujul lugejale serveeritud materjalihulk lausa kohustab ennast mõnevõrra mõtestama. Sest tekib isegi kahtlus, kas see Vargamäe raamat ei desorienteeri teise mõistmist. Eriti materjali ehtsuse kontroll, mis piirdub kas kunstitõe elulise vaste eitamisega või korrigeerib kunstitõe elutõe seisukohalt, kirjaniku «teisendust» tema kunstiliste kavatsuste seisukohalt hindamata, asetab tahtmatult «Tõe ja õiguse» autori isegi süüpinka kas faktide varjajana või sihiliku kasutajana. Rohke lisamaterjali

serveerimine, ilma et selle materjali elulise ehtsusegi üle pikemalt oleks juureldud või selle oletatavat kõrvalejätmist kirjaniku kunstiloogika seisukohalt vaetud. sünnitab — kas «Vargamäe kirjade» autor seda tahab või ei taha — oletusi, kui vägev kujud ikka Pearust oleks saanud, kui A. H. Tammsaare oleks vaevunud elulist materjali põhjalikumalt tundma õppima. Ja lugejad vangutavad tänulikult pead, et tänu «Kirjadele Vargamäelt» on nad Pearu kohta väga palju uut ja huvitavat kuulnud. Aga kas ikka tõepoolest A. H. Tammsaare Pearu kohta? Võib-olla hoopis Jakob Sikenbergi kohta? Aga võib-olla ka mitte ühe ega teise, vaid hoopis Järva-Madise rahvatraditsioonilise Pearu kohta, keda tuleks uurida hoopis folkloristidelt laenatud meetoditega. Viimane ülesanne on vastava hariduse puudumise tõttu käesolevast arutlusest välja jäetud. Siin püütakse jälgida üksnes elutõe kunstitõeks formuleerimise kõige silmanähtavamaid ilminguid Vargamäe teema arendamisel.

Tööhüpoteesina näib olevat vägagi usaldusväärne kirjaniku enda selgitav sõna tema kunstilise menetluse põhisuunas orienteerumiseks. «Maastik ja ümbrus on minu kodukohast, samuti meeleolud. Inimesi ei ole ühtki täielikult kopeerinud, vaid olen algtüüpe transformeerinud,» on kirjanik lausunud usutlejale pärast «Tõe ja õiguse» I osa avaldamist («Päevaleht» 1928, nr. 24).

Nii et tegelikult peaks meid huvitama transformeerimise laad, elulise lähteaine ekspluateerimise oskus, teisendamise kunstiline otstarbekus ja eesmärk.

«Tõe ja õiguse» I osa süžeeleeni moodustab Vargamäe Eespere saatus, eeskätt Vargamäe Andrese käekäik. Kirjaniku isa Peeter Hanseni ja tema kirjandusliku teisiku Andres Paasi biograafia võrdlemine osutab, et teisendusi põhiliste elulooliste faktide osas on isegi rohkem kui sarnasusmotive. Aga just neis avaldub teose ideeline suunitlus.

Esiteks on kirjanik oma kangelasele tükki suurema koorma selga ladunud, kui Peeter Hanseni ilial kanda tuli, otsekui raskustes proovides, mida mees tõeliselt väärt on.

Võtkem selline lihtsasti jälgitav fakt nagu talu päriseks-ostmine. «See oli möödunud sajandi kolmanda veerandi lõpul», mil nii elus kui kunstis tuldi Vargamäele. Peeter oli mõisas olnud õllepruuliks ja viinaajajaks, Andres aednikupoisiks. (Siit ehk ka kodukaunistamise ja aiaramise edasiarendused!) Peetril oli kaasa tuua kenake säästusumma, ootamatult sai ta 500 rbl. pärandust, ent ka majanduslik konjunktuur oli küllalt soodne — noor peremees tasub ostuvõla lepingu kohaselt tähtaegselt 9 aastaga. Andres aga rabeleb ülesehitustöö raskustes ning veel paarikümneaastase rühkamise järel pole tal kogu kohavõlg tasutud, ikka on raha kuhugi mujale hädapärasemalt vaja olnud.

Tükki lihtsamalt arenesid ka Peeter Hanseni abielulised suhted. Ta kaotas oma eluseltsilise pärast kolmkümmend aastat kestnud küllalt õnneliku abielu. Naine sünnitas talle 12 last, kellest 7 poega ja 3 tüdruku sirsid täisealisteks. Muide, esimesed 4 last olid poisid, kelle hulgast Augustist sai perekonna üksmeelse otsuse kohaselt peremees. Kui ema suri, oli noorim lastest juba 8-, vanim 30-aastane. Pole teada, et oma kolmkümmend aastat kestnud lesepolve vältel oluks Peeter Hanseni kosjaplaane.

Tuleb tõdeda, et elus oli siiski kõik siledam, harmoonilisem, igapäevasem. Ja kui ainult hetkeks kasutada tööhüpoteesina oletust ja näiteks kujutleda, mis juhtunuks, kui kirjanik oleks kroonikalis-ajalooliselt kinni hoidnud elutõest, sulgenud välja oma kunstilise fantaasia, siis peaksime romaanist kustutama liigagi palju kunstiliselt kõige mõjuvamaid, sügavamaid, meeldesõbivamaid pilte, mille loomisest kirjaniku fantaasia on omandanud nägemuse mõõtmed. Poleks esiktütreid, kelle järjestikuse sündimise kurvad faktid mõõdaksid Andrese esialgse töövaimustuse murdumatut suurust («Minu pojad kasvavad kraavikallastel!»). Poleks unustamatut päeva, mil Andres kutsutakse külvieelt koju, vaatama kaua-oodatud poega-

peremeest ja jätma jumalaga naisega — surisängiks muutunud nurgavoodi serval. Poleks lihtsamatest lihtsamat, aga seda mõjusamat kahekõnet, mida see naine ja mees peavad juba voodi kohale laskunud igaviku palge ees. Poleks ka Andrest, kes sealtsamast ruttab poolelijäänud külvieele, kevadise päikesesära ja linnulaulu keskele jätkama poolelijäänud külvitööd, mille juurest suur, piiritu mure murrab istuma põllukivile elu üle järele mõtlema, selg kühmus, silmad vees. Poleks Marit, kelle kätt lahkuv Krööt kõvasti-kõvasti pigistab ning kelle hoolde usaldab oma hooleta jäänud inimmaimud. Poleks Jussi ega poleks kuuske-jooksmist. Oleks patriarhaalselt puhas, aus, lasterikas, läbinisti positiivne abielu mõne tühise igapäevase nägemisega. Puuduks ka suur ja igavesti aktuaalne probleem inimtundmuste ja inimese bioloogilise käitumisloogika traagikast, eriti kui bioloogilise otstarbekuse printsiip satub vastuollu inimliku moraali ja südametunnistuse sundide poolt kirjutatud ja kirjutamata seadustega. Sõnaga — poleks Mari pattu Jussi ees, poleks rõõmsa naise valulist kurtumist, poleks kuritööd ega karistust, Andrese ja Mari vahekordade kurja sassiminekut, väga teravaid kollisioone naise ja mehe vahel.

Märksa lihtsam oli kahtlemata ka Peeter Hanseni vahekord oma lastega, kui seda on laste ja vanemate vahelised probleemid Vargamäel. Tõsi, lapsed lahkusid ka Põhja-Tammsaarelt, ent see oli loomulik, kuna sinne kärgas vaevalt suutnukski anda tööd ja leiba nii suurele pesakonnale. Pole teada, et keegi poegadest ja tütardest oleks kippunud abiellu tihti pahuksivahekordades oleva naabripere noortega. Uks Peetri tütardest ainult abielluski, ent see abielu pidi olema Peetrile vägagi meelepärane, kuna kosilane tuli Grossthalide perest, kellega oldi sõprusvahekorras.

Laste surma, mille vari oleks jäänud tumestama elavate vahekordi, pole samuti Hansenite peres teada, küll on aga Vargamäe ja selle ümbruse laste traagilisel suremisel kurguhaigusse tugev emotsionaalne põhi. Kaasaegsed ajalehed toovad arutihti teateid laste surmaga lõppenud haigestumisest Järva-Madiselt, kord isegi 6 lapse surmast korraga ühes peres. Laste surma fakt, transformeerituna Vargamäe Eesperesse, kujuneb kuritöö ja karistuse painavaks probleemiks Mari südames, avanedes samal ajal Kassiaru Jaska kulakutalus võika rahauhukuse, inimeste ja jumalaga ülbe arveteõiendamise vaatenurga alt. 1905. aasta ei nõudnud Põhja-Tammsaarelt ohvreid («Tõde ja õigus» III), küll aga tuli poegi kroonusse saata.

Midagi pole teada ka algkuju selliste pingeliste suhete kohta kirikuõpetaja ja nagu on Vargamäe Andrese vahekord vaimulikuga, väljendugu see siis trotslikus lugemises ja laulmises kalmistu aia taha maetud Jussi haual, või suurel peetumusel 1905. a. peksuplatsil, mille tulemusel Andres neab ära kiriku ja paneb otsustavalt kõrvale palveraamatud, või vägikaika vedamises vaimulikuga, kui see püüab kaht vingameest Pearu surivoodil lepitada.

Teame, et Peeter Hansen juuris kände, korjas kive, kraavitas maid nagu Vargamäel Andreski, ent pole teada, et ta oleks julgenud unistada või veelgi rohkem — aastakümneiks oleks andunud unistusele jõesüvendamisest, et anda sellega kogu ümbrusele uus nägu. Selle unistuse asetas heleda küünlana oma koduvalla inimeste ette A. H. Tammsaare oma «Tõe ja õigusega». Ning vaevalt see mõte ainult tänu lapsepõlves kaasaelatud kraavitöö ja liigvee muredele kunstiteose keskseks probleemiks sai. Nendesamade probleemide lahendamise hoopis sihiteadlikumas õhustikus viibis A. H. Tammsaare oma üliõpilasaastate suvedel ja haigusaastail Koitjärvel, kus sookuivendamisele oli ammu alus pandud. Oru üleaedse Laane talu omanik J. Ploompuu oli aga lausa sookuivendamise entusiast. 1910. a. kirjutab ta Laane talu praktikistele kogemuste tegineva propagandabrošüüri «Tegelik sooharimine». On üllatav, kui võrd Laane rajaja programmi ühtib «Tõe ja õiguse» Andrese omaga: «Et metsa alt vähegi loomakandjat karjamaad saada ja võimalikult ka põldusid ja heinamaad parandada, hakkas minu isa kohe koha peale asumise järel (1880. a.) soost kraavikesi läbi kaevama,» kirjutab J. Ploompuu. Kahtlemata olid

aga sooprobleemid ka Tammsaare ja Ploompuu sagedastel kokkusaamistel kõneaineks. Võimalik, et just siin peitub tõuge, miks just võitlus soo vastu tõuseb inimese ja looduse vahel paratamatu ning igikestva võitluse sümboliks. Tegelikult ei näinud Vargamäe jõesüvendamise algust ei Peeter Hansen ega selle loonud kirjaniku silmad. Andrese võrratult kauni surma eest Vargamäel jõeäärses küünis lõhnavatel heintel ei võlgne me tänu mitte elule, vaid kirjaniku nägemuslikule fantaasiale.

Mõistame, et kirjanik on lasknud oma väsimatu töömehe pika teekonna sel viisil ära käia, et mitte saatuse lemmiklapsena, vaid auga, oma karakterikanguse ja visadusega teenida haritud poja tehtud üldistust: «Jah, nii see siinilmas ikka on: ühel on tegemise, teisel saamise rõõm. Õnnetud on need, kes ei tee midagi ja kes ei saa midagi, päris õnnelikud need, kes teevad midagi ja kes maitsevad oma tegude vilja. Meie oleme teinud, isa, ja sellest rõõmust aitab meile.»

Linnulennulinegi pilk «Tõe ja õiguse» süžeeleini sellele osale, mille moodustab Vargamäe Eespere perekonnakroonika, osutab, et seda veerikast jõge, millega romaani eepiliselt voolavat sündmustikukulgu on võrreldud, on elulise lähteainega võrreldes sootuks sügavamaks kaevatud, kohati aga sāngi hoopis-tükki muudetud, ootamatuid käänakuid moodustatud, karestikke, koski ja veskitammisid teele toodud, uusi harujõgesid sisse juhitud, ergavat päikest, halle vihmapiilvi ja raksuvat äikest ta üle kallatud. See kõik on aina kasuks tulnud teose sisemisele dramatismile, millele kõrge ja kontrastselt vahelduv esteetiline tonaalsus on tugevaks toeks koos teosele otsekui lihaselist sitkust andva sügavuti ja laiuti haarava mõttepingega.

Üksikute eluliste faktide kunstilise töötluse lähem vaatlus selgitab aga veelgi eredamalt kirjaniku kui loova isiksuse osa kunstiteose valmistamisel. Iga väiksegi detail omandab avara tähenduse, konkreetse puhul tajume üldistusvõimelise mõistuse ligidalolu, ilma et üldistus hävitaks karakteri või situatsiooni individuaalsust, tõstes ta aga sellega tüübi tasemele.

Võtkem või «Tõe ja õiguse» esimeses ja viimastes peatükkides esinevad kaks motiivi, millel mõlemal on ka konkreetne eluline lähtealus. Need kaks motiivi on nagu kaks vägevat sillatala, mille üle sirutub «Tõe ja õiguse» ideeline hiigelsild.

1905. a. «Teataja» 40-ndas numbris on pikem anonüümne kirjatöö Järva-Madiseilt, tõenäoliselt kohaliku kirjasaatja sulest. Selles kirjutuses kõneldakse ka ühest kaugest, kummalisest loodusemuutmise üritusest, mille algatajaks oli keegi veidrik parrun. Nimelt pannud see parun jõe teisipidi voolama, püüdnud soos maad harida, kasutades selleks odavat teoorist tööjõudu. Kogu ettevõtmist, mille jäljed veel tollalgi olid soos näha, klassifitseeritakse ühe veidra mõisaomaniku tujuks, tühjajooksnud kapriisiks.

Pole kahtlust, et lugu veidrast parunist oli tuntud A. H. Tammsaarele kas ta lapsepõlvest või siis sai tuntuks tänu «Teataja» kirjasaatjale. Samuti pole vähematki kahtlust selles, et lugu põrundpäise paruni tegevusest reflekteerub Vargamäe Andrese meeltes ja mõtetes, saab ta elu üheks juhtmotiiviks, edasiliikumise stiimuliks. Mõõda maad ringi sõites ja sobivat ostutalu otsides oli talle kuski sood näidatud, mis kraavidega läbi põimitud. Kuulnud jutustusi põrundpäise krahvi tegevusest, oli ta julgenud kahelda, kas see parun, kes need kraavid kaevas, nii põrundpea oligi, nagu kõik arvasid. Ja kui ta seisab värske peremehena kevadise päikese paistel oma veest-solisevatel sooservadel, siis mõtleb ja unistab ta üsna põrundpäise paruni eeskujul. «Ja tema oli siin Jõesaare söödilapil kevadise päikese paistel ehk ainuke inimene, kes tänini nõnda mõelnud,» ütleb tema kohta A. H. Tammsaare.

Siin polegi elulise faktiga muud tehtud kui antud talle uus hinnang. Seal, kus harjumuspärane keskpärasus nägi arutust ja hullumeelsust, kangastus uute sihtide, loova rahutuse ihalejale arukuse sāde, ettevõtlikkuse, elu väärtustamise tungal,

mis peab minema käest kätte, põlvest põlve, kui ei taha laskuda või jääda barbaarsusse.

Kes aga läheb tänasele Tammsaarele, vaevub muuseumi juurest üle väljamäe jõe äärde jalutama, kus tee tõuseb üles Simisalu poole, leiab silla juurest tee äärest hiigelsuured raudkivilahmakad nagu mõned hiiglaste raudsed jalajäljed. Needki on ühe «Tõe ja õiguse» juhtmotiivi «prototüübid». Nende kivide juurde toob kirjanik oma vana Andrese pärast luhtunud lootusi ja raskeid katsumusi mõtisklema elu ning inimeste mineviku ja tuleviku üle. Kord ei olnud siin seda kumerat jõesilda ega kivilahmakaid. «Veest käidi siis läbi kas püksata või sõidetel lamedapõhjalise lootsikuga. Hundipalu ja nii mõnegi teise talu vankrid seisid suvel teisel pool jõge, Ammasoo välja ääres kuuse all, ja ratsahobusega pääseti siis jõemadalikust läbi vankrite juurde. Aga enamasti katsuti nõnda läbi ajada, et vankripõlves võimalikult vähe oleks hobusega üle jõe käia: veod ja voo rid õien-dati reepõlves, kui kandis jõgi ning sood ja rabad, nii et lase loomaga kas või sil-malt. Mõiski võttis siis kõrvenurga olusid arvesse ja käsutas neid vooi ainult lume aegu,» meenutab Andres. Siis aga ilmus mees — Hundipalu Tiit, kes ei lep-pinud niisuguse olukorraga, ja osalt Vargamäe Andrese abiga, nende «hooel ja vaeval» tekkis jõeale sild ning ronisid tee äärde kõikuvale soopinnale need kivid, kus osa neist juba aastat kolmkümmend püsinud, ilma et oleksid põhja vajunud».

Ja Andres, kelle kohta just äsja küla valgustatum pea Hundipalu Tiit oli lau-sunud: «Meie sõrmed on tööga kõnksu läinud, meie pihad vimmas, aga meie mõt- ted on alles sirged ja küüruta. Meie ei räägi Vargamäest ja Hundipalust, nagu nad on, vaid nagu nad peaksid olema», — see mees mõistab, et see, missuguseks kuju- neb kõrvenurga tulevik, missuguseks jäävad või saavad olud, milles inimesed kord elavad, oleneb eelkõige sellest, kas maad jäävad asustama pearude või andrete järglased.

Nii põrundpäise paruni katsemajandi kurbadest jälgedest kui ka hallidest kivi- dest tee ääres võinuks pimesi või nimetamisi mööduda. Ent suure kirjaniku loova sule all, kes elas ja kirjutas elu ning inimest väärtustava kutsumuse sunnil, mõt- lejana, kes oli jõudnud veendumusele, kuivõrd raskem kui on muuta päevaloosungit või isegi riigikorda, on muuta olusid ja inimest ennast, omandas kas hullumeelsena või jälle tibatillukesena näiv saavutus suure, ideeküllase, sugereeriva tähenduse.

Ent rohkemgi kui need hallid ja igavad kivimürakad tee veeres tänaste varga- mäelaste poolt juba tolmavapõhjaliseks kuivatatud kunagise jõe kaldal huvitab inimesi ikkagi eeskätt see osa elu- ja kunstitõest, millel on man põnevuse ja ekst- ravagantsuse hõng. Seepärast on inimesi ikka rohkem huvitanud see, kuidas Varga- mäel tulitseti või pidutseti, kui see, kuidas seal tööd murti. Seepärast on ka aru- saadav, et juba kuuendat korda on I. Sikemäe raamatus trükitis avaldatud Peeter Hansen ja Jakob Sikenbergi vaheliste kohtu protsesside dokumendid ja lisatud veel seni avalikkusele tundmata andmeid mõlema mehe protsessimiste kohta oma lastega.

A. H. Tammsaare ei vaevu süvenema veepaisutamistest, aedade lõhkumistest, piiririkumistest tõusnud protsesside üksikasjadesse. Elus üksnes omanditülidega piirduvatesse protsessidesse põimlevad A. H. Tammsaarel nagu prožektorikiired mitmesugused sotsiaalsed, moraalised, religioossed ja psühholoogilised motiivid, andes sel viisil kahe pere omavaheliste asjadele palju kaugemale ulatuvat sisu, veresoonestikuna inimühiskonnas hargneva probleemistiku, inimest ennastki ava- ramalt avava tähendussisu.

Esimese protsessi, nagu hästi mäletame, põhjustab koer, kelle Pearu tulistab sur- nuks karjapoiss Matuga veepaisutamise pärast piirikraavil kembeldes. Seni pole ükski kuulsate naabrimeeste järglastest koeraraibet ühegi protsessi põhjusena ni- metanud. Kuid kas ei aseta see väljamõeldud, artistlikult esitatud ja samal ajal

täiesti usutav hagi otsemaid meeste järgneva protsessideahela vajalikkuse naeruväärsesse valgusesse ehk otsustavamaltki kui mõni tõsisem või tõsielulisem tüliasi, seda enam et koeraraipe varju jääb tüli tõeline põhjus — veepaisutamine. A. H. Tammsaare huvi aga suundub otsemaid nappipidi kokkuläänud külameelestelt kohtule endale, tema osale antud ühiskonna õigusemõistmise süsteemis. Kohtust saab ühiskondlik tegur Andrese edaspidises kujunemises. Tunnistajana peremeeste kohtusse toodud karjapoiss toimib nagu katalüsaator keemilises protsessis.

«Oleksid kohtulauas istunud lugupeetud karjapoissid, siis oleksid nad vististi Matu sõnad tõeks võtnud,» arutleb A. H. Tammsaare muigamisi, «aga et õigust mõistsid auväärt peremehed, liiatigi veel kohaomanikud, siis oli loomulik, et nad uskusid rohkem Pearu sõnu: varandus seisab tööle lähemal kui vaesus.»

On iseloomulik, et A. H. Tammsaare ei arenda protsessipilte välja nende kõigekülgesse konkreetsetes. Rohkem kui protsessi üksikasjalik kulg, kõigi asjaosaliste käitumine kohtukulli ees, on tema jaoks tähtis kohtuliku võltsturaka löömise praktika, argumentatsioon, mida kasutatakse töö väänamiseks, formaalse õiguse saavutamiseks. Kohtupraktika jälgimise käigus saab kirjanikust kõige järjekindlaid religiooni ideoloogilise ja moraalse osa vaagijaid eraomandil baseerivas ühiskonnas. Ta skepsis religiooni positiivse osa suhtes nii inimese moraalse palge kujunemisel kui ka ühiskondlike õiglussuhete korraldamisel on enam kui selge. See on A. H. Tammsaare sügavamat veendumust mööda omakasu ja omandi kaitsmisele alistatud õpetus. See kirglik veendumus annab vastava iroonilis-satiirilise-humoristliku värvingu kõikidele piltidele, kus see probleem tõuseb. Sellele alistub elulise materjali kunstiline teisendamine. Seepärast pole mitte sugugi juhuslik, et Andres tõuseb naabrimehe koera malgutama otse jõuluevangeeliumi kohalt, kui noorpere on kirikus (teisendades sellega kunstile kasulikult sündmust, mis tegelikult toimus pühade eel), ja jätkab hiljem jõuluevangeeliumi lugemist porise koerajälje alt. Just sellisena leidis kunstiliste kujundite keeles eredamat sõnastamist juba lapsepõlves mitmekordselt kinnitust saanud ning meheas mõtestatud kogemus, et «vagadus — ma mõistan tõsist vagadust — kedagi ülekohtust tagasi ei hoia».

Hoopis kaval-antslikud jooned omandab Andres aga siis, kui ta hakkab raamatute raamatust ammutatud tarkusega üleaedse vastu sõdima. Et aga Andres võidab kohtumõistjaid neilt endilt ülevõetud relvadega, omandab probleem veelgi suurema sotsiaalse kaalu. See on valevagaduse mask, piibliraamatust omandatud fraseoloogia, millelega Andres kohtus oma võltsturakat lööb oma esimesel provotseeritud protsessil. «Joomine on ju ülemuse poolt mitte ainult lubatud, vaid ka seatud ja viin ise on jumala armuand kurbadele rõõmustamiseks,» püüavad vagad kohtumõistjad purjus Pearul õigustada Andrese rukkipollu sasimise loos. Andres viib siiski auväärt kohtu arusaamisele, «et üldine rukkisasimine purjus peaga, olgu omal või võõral põllul, ei võiks mitte jumala armunõu olla, sest kirjutatud on: kel on, sellele peab antama ja rukkisasimine ja hakkide purustamine pole mitte andmine, vaid võtmine».(1)

Sotsiaalsete aspektidega paralleelselt rikastab aga A. H. Tammsaare luulelend tõsielus üksnes omanditülidega piirduvaid kohtuprotsesse psühholoogiliselt ja moraalselt pinnalt tõusnud tülidega, arendades oma karaktereid mitmepalgeliselt ja täisvereliselt. Meenutatagu Andrese kokkuminekut Pearuga Sauna-Mari pärast või päeva, mil Andres saatis Pearule raske viinaklaasi vastu vahtimist ühenduses oma tütre Liisi ja Pearu poja Joosepi vahekorra puudutamisega. Ja ikka ümbritseb seesuguseid fakte avar magnetväli, mille kiirgus määrab suhteid asjaosaliste ja neile lähedalseisjate vahel. Tajume episoodide kuuluvust mõistuse ja kirgede osatähtsuse eritlemise suurde teemasse, olgu siis meie individuaalse või kollektiivse saatuse kujundajaina.

Elus ja kunstis toimunud tülide piirimail uideldes pälvib tähelepanu eriti üks

metamorfoosidest, mille juured on sügaval A. H. Tammsaare elu- ja kunstikäsituses. Nii on lähtekujude — Peetri kui ka Jakobi — lastel vastastikku mäletada, kuidas nende üleaedsete pereisad vastastikku kiskusid välja aiateibaid või lõhkusid aedu, et naabri loomi-linde lasta omaenda vilja — kiusuks või kahjutasu välja pressimiseks. K. Mihkla ütleb oma raamatus, et «Tammsaare taludes on piiriaedade pärast veel sagedamini protsessitud kui mõttekujutuslikul Vargamäel». Neid protsesse pole arvuliselt võimalik enam kontrollida, sest mitte kõik kohtuprotokollid pole säilinud, romaan annab aga sellesisulised protsessid *summa summarum*, refererides neid vähemalt kolmel korral järjest intensiivsemaks muutuva autoripoolse iroonilise hoiakuga, asja algatajana võrdselt mõlemaid pooli süüdistades. Ainult üks paljudest naabri kiusuks kavatsetud aialõhkumislugudest on toodud kunstiliselt väljaarendatud kujul «Tõe ja õiguse» lehekülgedele. See on ülipopulaarseks saanud lugu roigasaia laotamisest Tagapere rukkipollu eest. See ei lõpe hoopis-tükkis kohtuprotsessiga ega kahjuraha kasseerimisega, nagu sellised lood elus tööpoolest pahatihti lõppesid. Pearu kiusaval kavatsusel murrab selgroo Eespere nooruke perenaine, kes kõnnib lapsegagi süles, «nagu mõtleks naeru või nutu peale». Krõõt esineb nii võrratu lihtsuse ja loomulikkusega («Oleks ometi enne meile öelnud, me ei oleks siis loomi omapead kesale last»), et «niisugusele ei saa Pearu midagi öeldud».

Seda väga nõrke plastilisusega kirjapandud kurjuse murdumise lugu lugedes peaks tajutav olema, missuguse noodimärgi kasutamise täpsuse ja varjundirikkuse omandab sõna kasutamine meistri käes. Krõõda hele hääl jääb kajama Pearu südamesse, kajab seal veel läbi tema raugapäevadegi, kui Krõõt on juba ammu hauas ja mullaks saanud, tekitades siis aga juba uusi, ootamatuid kollisioone omade vahel.

Sellegi stseeni algelemendid on olemas. Mõlemate perede peretütred teavad mäletada, kuidas noorus juba oma palja olemasoluga löi vastastikku ränikividena kangete naabrimeeste südamest sooje inimlikke sädemeid. — Marta Hansenil jooksevad lambad Sikenbergide maa peale. Jakob tuleb ise ja aitab need tagasi ajada. Keelitab tüdrukut oma loost vanale Peetrile rääkimastki. «Ma olin väikest kasvu, pisike päkapikk, õnnetuse tõttu heitunud pealegi, niisugusega ei saagi kurjustada,» meenutab asjaosaline heldinult veel vanul päevil. Peeter Hansen küll kasseerib Sikenbergide tüdrukutelt hanede — liiatigi veel provotseeritud — «piiririkumise» eest rubla sisse, ent kui Miinale tulevad kosilased, pistab rubla taas tagasi tüdrukule pihku, pealegi veel 20-kopikase protsendiga, nagu teab jutustada Jakobi tütar.

Aga just selle tõsielulise joone kunstisel ekspluateerimisel ja edasiarendamisel on A. H. Tammsaare luulelend saavutanud kõige liigutavamad kunstilised võidud. Meenutatagu Andrese õnnetunnet, kui ta annab järele nii väga Krõõta meenutavale vaiksele, ent ometi paindumatule Maretile kosilase valikul, Liisi kaasavaraküsimuse lahendamist, Indreku vana Pearu südant murdvat: «Tere, teispere isa», kui vanamees kraavikaldal oma mesilastega juttu ajab. («Tõe ja õigus» II.)

Sellised jooned, kunsti transformeerituina, omandavad kuju kunstilises kontseptsioonis erilise tähenduse. Eks kaitse juhtum rukkipollu ääres ja teised sellelaadsed Pearut kui inimest lugeja hukkamõistmise eest. Tõustes inimese kui sotsiaalse tüübi või kui isendi nende või teiste pahede vastu, ei tõuse A. H. Tammsaare kunagi inimese enda vastu (Köögertal, Paralepp, Kaval-Ants jt. kaasa arvatud), sest ka kõige nurjatuma juures vilksatab kas või korraks, kas või üsna kahvatugi inimsusekiir, mis sütitab omalaadse mure inimese pärast, kaotsiläinud inimsuse pärast, otsekui luues barjääri inimlike pahede vihkamise ja inimese vihkamise vahele. On toimunud elulise aine kunstikavatsuslik väärtustamine, mille tulemuseks on katarsis, esteetiliselt liigutav või ülev, igal juhul humaniseeriv elamus.

Olemegi jõudnud transformatsiooni probleemi juurde, mille on läbi teinud A. H. Tammsaare Vargamäe eepose teine monumentaalne kuju Jakob Sikenber-

güst Pearu Murakaks muundumise protsessis. Võrdlusjoonte tõmbamine on raskem mitmesugustel põhjustel: Sikenbergide pere ajalugu on vähem uuritud, Pearu on aga komplitseeritum, esitatud mitte arengus, mitte ka seestpoolt vaadatud nagu Andres, vaid üksikute elujuhtumite kaudu, eeskätt kokkupuutepunktide pinnal Andresega, välja arvatud mõned koduse elu pildid. Ka on mälestused Sikenbergist teinud läbi ilmselt palju suurema muutumisprotsessi kui mälestused Peeter Hansenist, osalt ehk «Tõest ja õigusest» ülipopulaarseks saanud ekstravagantse Pearu mõjul, osalt ehk juba algkujus peituvate eelduste inspiratsioonil. (On iseenesest kahju, et I. Sikemäe kogus paljudes küldes ja taludes andmeid ainult Pearu-Sikenbergi kohta, sest nüüd puudub ahvatlev võimalus võrdlusjoonte tõmbamiseks kahe kuulsaks saanud mehe edasielamise kohta oma koduvalla rahva mälestustes.)

Oma töö iseloomustamiseks Pearu loomisel on kirjanik ise küll lausunud, et ta hing on Pearut luues veel palju tugevaminigi kaasa helisenud kui Andrest kujutades. Ent teisalt ka vihje elulise aine ümbertöötamise suunale: «Pearule on mul aatud inimese kuju, kes ei rahuldu igapäevasega. Algkujul oli see vast lihtsalt kiuslik inimene, kuid mina transformeerisin teda, andes talle teatud maailmavaate.»

Tõsi, mõlemad elemendid leiduvad ka algmaterjalis, olgu siis tegu selliste lõbusate vastumängudega igapäevasusele, nagu pükste toppimine rätsepa pähe, Sikenbergi tujulooja osa seltskonnas küll kunskopijuttudega, küll lorilauludega, bravuursus, ta iseloomu kummaliselt kiire üleminek tülinorimisest härdusse ja vastupidid, või siis asjaosaliste jaoks sootuks mitte naljakad vembud, nagu veepaisutamised ligimese kahjuks, taralõhkumised jne. Tuleb aga silmas pidada, et A. H. Tammsaare sulge pole juhtinud mitte ainult püüd kujutada üht üle aegade elavat psühholoogilist põhitüüpi, vaid ka väga kindlapiirilisel sotsiaalselt orienteeritud karakterit. Pole näiteks juhus, et kui elus kaks naabrimeest teostavad talu päriksostmise programmi peaaegu paralleelselt enam-vähem võrdsetes tingimustes ja võrdse tempoga, siis «Tõe ja õiguse» üleaedsed esindavad teine pisut teist tüüpi külaühiskonna sotsiaalsel astmestikul. Kui Andres alles rajab oma tuba ja luba, siis Pearu koha on juba tema vanemad päriks ostnud ja selleks rühmanud ning rahmeldanud, et lastel oleks kord kergem. «Nõnda siis peab Pearul kergem olema kui oli tema isal,» nendib A. H. Tammsaare. «Pearu sõidab ennemini laatadel ümber, prassib seal ühes Kassiaru Jaskaga ja vahetab kas või mustlastega hobuseid, kui et hakkaks end hommikust õhtuni tööga tapma.» Kunstiliste kujude keeles saab teoks mõte, mida heietab vana, elu üle järelemõtelnud Andres: okasmets annab asu lehtpuumetsale.

Pearu sellisel sotsiaalsel transformeerimisel ei puudu paraku ka mõningane eluline lähtealus. Meenutades peresid, kellega tema lihtsal, pigem vaesuse kui rikkuse poole kalduval kodul arenesid sõprusvahekorrad, osutab kirjanik: «Blockmanniga minu isa läbi ei käinud: see oli Sikenbergi suur sõber: kõrtsiskäija, suurustaja, hobuseparisnik jne. . . . Vetepere, Eeru, veskiomanik Otsa (Blockmann) jäeti harilikult kutsumata, need olid minu isale-emale liig rikkad ja peened, sest seal ei sõõdud harilikult perega ühes lauas.»

Need tendentsid ja ideaalid, mis võisid veedelda niihästi keskmiselt jõukat maaomanikku just niisamuti kui ülespoole ihkavat saunikut või vabadikkugi, võisid tõelises elus jäädagi elupraktikasse suuremat mõju avaldamata ihadeks. Nii on erinevate meenutajate kinnitust mööda seltskonnas bravuuritsev ja tihti peale ülearu kaua kõrtsi saksatoas aega surnuks lõõnud Sikenberg osutunud oma talu seinte vahel tõsiseks töömeheks ja autoriteediks. A. H. Tammsaaret on aga ahvatlenud talupojaklassi vaatlus arengus. Ilmselt seepärast ongi ta Pearu teisenanud ostukoha pärijaks, omandades sellega suurema õiguse mõningate tõusiklike joonte rõhutamiseks, avaldugu need siis uljas püüdes sulast kõrtsiletil kinni maksta või pentisikus plaanis sulastelaud sisse seada olukorras, kus perelaualegi esialgu head-pare-

mat peale silgusoolvee ja kartulite ei jätku. A. H. Tammsaare ei unusta oma tõetundmises humoristliku helgiga valgustamast isegi mitte seda kurbkoomilist seisusevahe rõhutamist, mis valitses saunikute ja vabadikkude vahel (meenutatagu Pearu «lambasihvri» ja Mari vahelisi pingeid!).

Teisalt võib ka arvata, et kunstitõe huvides on A. H. Tammsaare täiesti teadlikult kõrvale jätnud mõned detailid Jakob Sikenbergi elust. Näiteks talle kui raamatuhuvilisele noormehele ei võinud teadmata olla naabripere küllalt rikkalik raamatute ja ajalehtede repertuaar, kuid ta ei saanud Pearu karakteriloogika seisukohalt sellest hoolida, sest tal oli vaja Pearut, kes vilistas haridusele ning raamatutarkusele ja kes koolis nägi kohta, kus kasvatatakse hobusevargaid. Kaasaegsed ajalehed toovad ära nii Hanseni kui Sikenbergi nime annetatjana Eesti Aleksandrikooli heaks («Eesti Postimees» 1880, 9. IV), kõnelevad C. R. Jakobsoni büsti heaks raha kogumisest Järva-Madisel jm. Ent A. H. Tammsaare jätab Andresegi suhteliselt ükskõikseks isamaaliste asjade vastu, Pearule aga omistab hoopis umbusaldav-vaenuliku suhtumise olgu siis «isa- või emamua» asjadesse, mida see ei käsita. See on tammsaarelik arusaamise ideoloogia vaimse poole osast ses keskkonnas. Luues küll helge ideoloogi Hundipalu Tiidu kuju, jälgib ta samal ajal irooniliselt lõbusa läbinägelikkusega fanaatiliste ideekaitsjate tükkis maisemaid tegelikke stiimuleid ja eesmärke (rätsep Taar). Kes teab, võib-olla määras selliseid rõhuasetusi mitte niivõrd ajalooline tõde kui võrd kaasaegse elu tellimus kunstile, millele kirjanik vastas oma demokraatlikult positsioonilt.

Kui aga I. Sikemäe toob suure hulga lugusid, mis teevad Pearust peaaegu vaata et rahvuskangelase pastori vastu sihitud vempude sepitsejana ja mõisnikku ennast seljatava protsessijana, siis A. H. Tammsaare Pearu karakteris, kes püüdleb maailma paremlaste hulka, veetes oma aega kõrtsi saksakambris mõisateenijate seltsis, osutuksid sellised jooned lausa võõrkehadeks. Et varem Jakob Sikenbergi poja enda poolt isale omistatud lugusid kuulab I. Sikemäe nüüd külas teistele meestele omistatuina ja vastupidi, osutab kohaliku folkloori üpris suurele osale praegustes nn. Pearu-lugudes (näiteks hobuse raudteel Tallinna sõidutamine, naise alandamine). Aga kui oletadagi, et rohketal vöallalugudel pastori arvel on mingi tõepõhi all ja need lood olid ulatunud isegi A. H. Tammsaareni, siis on ometi loogiline samuti oletada nende teadlikku kõrvalejätmist. A. H. Tammsaare ei harrasta oma loomingus nn. pastorinaljandeid ja pajatusi, tal ei tõuse pastorite rahaahnus probleemiks (rahvapärased Pearu lugudes on kõik pahad naljad rublaga lepitatavad!). A. H. Tammsaare juurdlusobjektiks on rohkem usk kui selline. Seepärast pole ka tema noorel ja meheas Pearul kirikuõpetajaga hoopis-tükkiski tegemist. Küll aga lõbustab kirjanik ennast Pearu härdameelsete leppimiskatsetega küll pererahvaga, küll koeraga enne armulauda, et pärast seda hoopsamini vett paisutada ja muid krutskuid välja mõelda. Ja küllap on sellega ka rahvapärane, pahatihti pastorite kimbutamisega piirduv kirikukriitika nihutatud religioonikriitika tasemele, nagu see esines Andresegi puhul.

Nii mõnegi detaili osas veel oleks tõsielulise materjali kirjapanijalt oodanud ajaloolist lähenemist ja selgitust, või need tõusevad tahtmatult «Tõe ja õiguse» looja vastu. Näiteks eitab I. Sikemäe Jakobi tütre Amalie suu läbi ehitustegevust Tammsaare-Põhjal ja jutustab värvikalt lugusid uute hoonete rajamisest ning kodukaubandamisest Lõuna-Tammsaarel. Mõistagi, et 1882. a. sündinud Amalie ei saanud kaasa elada ehitustegevusele naabriperes — need hooned rajati seal nii enne tema kui ka kirjaniku sündimist. Üksnes Tammsaare-Põhja uue lauda ehitamine võis kuuluda nooremate laste mälestusse. Ent praegu polegi inspiratsiooniallikas oluline, ilma selletagi kuulub hoonete ehitamine otse kunstiloogika paratamatuse sunnil rajamisel oleva talu tegevuskavva.

Kunstilise loogika nimel, kunstilisuse enda nimel tuleb algkujudel lihtsalt välja kannatada nii mõnegi oma liiga inimliku omaduse viimine suurendava luubi alla.

nii mõnegi oma teene unustamine, sest kunstiloogiline tõde mitte ei keela, vaid lausa kohustab «võltsima», ning seda «võltsimist», millest on saanud veenvaim ehtsuse võetud eesmärgi seisukohalt, on õige raske ümber lükata.

Nii on juba 40 aastat kinnitatud fakti, et Jakob Sikenberg pole iialgi rebade peale lastud pükstega kaevuraketel istunud. Sellega võivat ainult arutu loom hakkama saada, nagu nüüd uues Vargamäe nime kandvas raamatus arvamust avaldatakse ühe pisut võika tõsielulise loo põhjal. Aga ei see õiend nagu eelnenudki pole vist veel kõigutanud ühegi lugeja usku, et Pearu selle tembuga ikkagi hakkama sai, et see on tema puhul isegi kangesti ootuspärane. Kõik selle elulise ebatõde õiendamiseks lisatud faktid (nagu pükste rebadele laskmine Tallinna Krediidpanga ruumides, nekruti ärasaatmisel või Eespere varrupeol) osutavad koguni, et elu- ja kunstiloogikal ei puudu isegi oma pidepunktid. Ja kunstis võib puhas, naturaalselt esitatud eluline fakt meid isegi vähem veenda kui kunstiloogiliselt õige väljamõeldis. Pole veenvamat näidet kui habemega lugu näitlejast, kes pidi mängima magajat, jäi laval tõeliselt magama ja sai magamise ebaehtsuse eest kriitikut sarjata!

Pearu kaevurakke-stseeni elulise ehtsuse selgitamise varju ei peaks jääma sellegi stseeni kunstiline ehtsus, kirjaniku edukus selle motiivi kunstilisel ekspluateerimisel. Selleski on nagu peopesal Pearu karakteri tuum: ootamatu ja kiire meeoleolumuutus. Siingi, nagu A. H. Tammsaare loomingus enamasti, tekivad erinevate hinnangute ja arvamuste kollisioonid. — Sulane: «Peremees, kurat, ole täismees, tõuse kaevult üles, pane püksinööbid kinni, mis sa jäändad!» — Krõõt: «Ta ehk ei mõelnud seda halvasti.» — Andres: «Mis see eit seal siis põlvitas? Ja kõik teised? Nalja pärast või?» — Sauna Madis: «See temp on tal täna esimest korda, seda tegi ta vist uute naabrite pärast... Tahtis oma võimu näidata. Tahtis näidata, mis mees tema on.»

Situatsiooni arendamine on A. H. Tammsaarele väga tüüpiline: nii tegu kui ka lahendus kasvavad välja karakterist; hinnangu aga annavad sündmusele väga mitmed erinevad inimesed, kusjuures ühelgi hindajaist pole päris õigus, igaühel on aga omast kohast õigus; tõde pole siiski üksikarvamuste summa ega ka lihtne ristsumma, vaid suhtelistest tõdedest tuletatav keeruline kompleks, mille leidmiseks kõik üksikkomponendid lugejat aktiveerivad. Nii lahendab küsimusi kirjanik, kes teab, et meie tänane arvamus pole viimane ega lõplik sõna asjade ja nähtuste tuuma mõõtmisel, et see, mida meie ühest küljest hukka mõistame, omandab teisest küljest vaadatuna hoopis mõistetavama iseloomu. Peaasi, meid aktiveeritakse mõtlema, meid tiritakse tagasi ennatliku ja ühekülgse otsuse juurest — joon, millega A. H. Tammsaare on otse vastand nn. lõplikke tõdesid taotlevatele kirjameestele. Näib, selliste arvamuste hulgaga sagedasti opereerides looks A. H. Tammsaare nagu arvamuste kaose. Süvenemisel aga selgub, et iga arvamus pole mitte ainult tema sõnastaja seisukohalt motiveeritav, vaid on salamisi tema autoriteeti kas õnestanud või kinnitanud; kunstiliselt aga saavutanud elukülluse, mitmekihilisuse, mis on kahtlemata üks neid tegureid, mis tagab kirjanikule tühjaksloetamatuse.

Lõpetades eluelementide kunstimotiivideks kujunemise vaatluse selle pisut eba-delikaatse situatsiooni esitamisega, olgu mõlema kange vanamehe veel elus järglastele lohutuseks öeldud, et kõige maadligi kiskuvama kiuslikkuse nii vastastikku kui omaste vahel on kirjanik ometigi mõlemast vanamehest filtreerinud ning kummaski leiduvale kaunile — ühe mehe töökusele, elulihtsusele ja loovale vaimule, teise elulustile ja sõnaosavusele — andnud algkujudega võrreldes tükki grandioossemad mõõtted. See on ka, miks mõlema mehe puhul on mööda mindud hästi inetutest pärandusprotsessidest lastega, et rõhutada olulist ning peamist — anda elutöö lõppkokkuvõtteid tehes siiski primaat loovale, kitsast omakasu ületavale tööle ja ettevõtlikkusele, mis toob nii leiva lauale kui ka eeldused laulude loomiseks. Pole

ehk siis meilgi mõtet nende kahe juba mullaks saanud pere sellistes elu inetuste üksikasjades sorimiseks, mis otsekui meie kõikide esivanemateks tõusnud Andrese ja Pearu mõistmisele lähemale ei vii.

Nagu näeme, ei saa me «Töest ja õigusest» erilisel väljapaistva saavutusena esile tõsta peaaegu ühtki sellist situatsiooni, mille eluline lähteaine on mitmekordselt tõestatud. Pigem vastupidi. «Tõe ja õiguse» näite varal peaksime kontrollima elutõe kunstitõe kriteeriumina kasutamise praktikat. Vähemalt lapidaarset sirgjoonelisust tuleks siin küll vältida, et elutõe kunstitõeks vormimisel kunstnikule sootuks vabad käed anda. Ühtlasi tuleb järeldada, et algkujude uurimine ei anna palju, et mitte öelda peaaegu mitte midagi kirjandusteose kui kunstiteose sügavamaks mõistmiseks. Nende olemasolu või puudumine on võrdselt neutraalsed faktid kunstiteose õnnestumise eeldusena. See on loomingupsühholoogiasse kuuluvaid probleeme, mis ühtaegu vastab tõepoolest üldinimlikule uudishimule teada saada, millest midagi on tehtud. Oma kunstilise tähenduse saab fakt ikkagi alles sellega, kuidas, missuguse eesmärgi nimel, missuguses kunstilises valguses, esteetiliselt äratundmises teda kasutatakse. Seepärast omandab algkujude olemasolu tõestamisele pühendatud vaev alles siis kunsti jaoks tähenduse, kui sellele järgneb elutõe kunstitõeks töötlemise vaatlus. Seda tuleks eriti neis mäejutlustes arvestada, mis peetakse kirjanduslike saviaukude servadel, et kirjanduslike paikade külastamine kujuneks tõepoolest sillaehitamiseks eeskätt kunstiteose südamesse.

Oleme jõudnud taas tagasi igivana probleemi juurde kunstniku isiksusest. Nagu nüri kirves võib ära rikkuda kõige väärtuslikuma puidutüki rohmakas käes, nii võib ka kõige veetlevama, kõige hunnituma elulise fakti kasutamine lõppeda kõige lootusetuma fiaskoga, kui pole õiget ideeküllast, avarat, humaanset, kõrge esteetiliselt kultuuriga meest, kes selle loo «rehmiisi» paneks. «... üks on kindel: mõttele, mis vaene, paradiiski tundub kehv ning paene, kuna sinu lapsed igatahes, — päike! pärleid leiavad ka viimses pahes,» kirjutab kord Betti Alver. Ja küllap see on nii olnud ja on.

«Tõe ja õiguse» kirjutamise ajaks oli A. H. Tammsaare tõusnud oma kunstiliste võimiste tipule. Ligi pool sajandit elu ja veerandsada aastat kunstilisi katsetusi oli seljataha jäänud. Ta oli ennast läbi kaevanud tohututest mõttematerjali lademetest. Tohtu palju illusioone oli purunenud, tohtu suure hulga nähtuste relatiivsus selgeks saanud, kuid ideaalid olid säilinud, elu põhiväärtused olid selgunud, unistused paremast tulevikust olid erksad. Mõistus oli küpseks saanud, see oskas kainelt arvestada kõigi raskustega, mis seisavad inimese ja ühiskonna eneseteostuse teel, ent süda oli imeliselt noor, uudishimulik, kaunist joobuv, avartalt mõistev, alatuse suhtes andestamatu. See oli kunstnik, kes kinkis igapähele oma kujudest rohkesti oma isiklikust mõtterohkusest, erksast südametunnistusest, esteetilisest tundlikkusest.

Kui aga A. H. Tammsaare loomingu, ta otsimiste ja leidude, ta eesmärgi ja saavutuste valguses mõtiskleda meie tänase päeva esteetilistele küsimustele ja kostmistele, taas päevakorda kerkinud kunsti põhieesmärkide täpsustavatele määrangukatsetele, siis näib, et seda loomingu ühendab meie tänase päeva taotlustega väga kaasaegne kireg peksta pihuks ja põrmuks illusoorseid käibetõed, avastada iga minu, iga tund meie vana armast maailma ikka täpsemalt, ikka põhjalikumalt. See loomingu sisaldab määratud informatsioonilademed, ent ei grammigi toorsõnanaaki, mõistva ja hindava inimvaimu esteetiliselt sulatusahjus läbipõletamata toorsavi.

Viimane tõsiasi väärib meie tänaste otsingute seisukohalt eriti läbimõtlemit. Kas ei tundu, et teaduse — mis niivõrd ei hinda, kui võrd analüüsib ja eritleb fakte — väga intensiivne pealetung on tinginud mõningase esteetiliselt tonaalsuse languse ühes osas meie kunstis, nihutanud esirinda eritlusvaimu. Sedasama näib soodustavat situatsioon, kus maailma esteetiliselt mõistmise vana mudel on kõrvale

heidetud, uus aga pole küllalt kindlalt vallutatud, mitte küllalt mitmekülgsest mõistetud ja takseeritud, et sõandada temasse kujundada hindavat suhtumist.

Kui see on aga otsingute ajajärk, aus eneseleidmise ajastu, siiras «peataolek», kui lubatakse, mis ei kujune permanentseks «peataolekuks», siis pole midagi katki. See on isegi parem kui pseudo- või varnast võetavate valmissuhtumiste kultiveerimine, ennatlik hukkamõist või juubeldamine. Ent ei tule unustada, et apaatia ja ükskõiksus on ajastu tõved; kunagi pole teada, millal nad lõpevad künismi jõudmisega. Seepärast on võib-olla rohkem kui kunagi varem kunsti püha kohus kujundada meie inimlikku esteetilis-eetilist suhtumist olemasolevasse ja pealetulevasse informatsioonisse, hoolt kanda inimlike vahekordade reguleerimise eest, kujundada inimeses inimlikku suhtumist inimesesse ja inimühiskonda, võidelda meelteerksuse ja südametunnistuse eest, vastutustunde eest. Hea ja kurja kategooriad on kahtlemata suur võit, vaata et revolutsioon metslasest inimeseks kujunemise protsessis. Seda võitu ei või kergel käel käest ära mängida. Ning tarve asju ja nähtusi ilu, tõe, ehtsuse ja õigluse seisukohalt läbi katsuda, nähtuste suhtes oma isiklik arvamus kujundada on nii inimlik, et kunst on kõige vähem õigustatud seda ignoreerima. See tung on sama vana kui maailma muutmine ja võimalikult meeldivaks kohandamine ilu ja otstarbekuse printsiibil.

A. H. Tammsaare looming ongi ehk eeskätt seetõttu suur ja haarav, et elunähtusi on interpreteerinud avar, humaanne, ent samal ajal nõudlik isiksus, et elulist toorainet pole mitte ainult osavasti vormitud, pinnitud, teisendatud, fantaasiaga elustatud, vaid ka vääristsatud, et siin kõnelevad kaasa unistused, lootused, ideaalid, et küsimus kuidas? pole lahendatud mitte ainult vormi, vaid ka sisu seisukohalt.

Kui me mõtte väljendame oma tänase päeva käibeterminitega, siis võiksime südamerahuga väita, et A. H. Tammsaare on oma «Tõe ja õigusega» andnud samaaegselt niihästi pildi maailmast sellisena, nagu tema seda mõistis, kui loonud ühtlasi ka tehismaailma, teist ometigi esimesega samastamata. Esimesel pilgul võib see mõtte tekitada võõrastust, sest A. H. Tammsaare ideaalid on nii reaalsusest tuletatud, nende teostamise raskused igasuguseid naiivseid illusioone purustava realismiga kirja pandud. Ent ometi on kirjaniku esteetiline ideaal see elufakte valitsev jõud, mis teravdab pahe naeruväärseks, rõhutab kauni liigutavaks, on artistlik küll natuurilähedusest lugupidava mõõdu tundega, aga ometi sellevõrra, et me võime rääkida «Tõe ja õiguse» küllaelu kujutamisest, mis vastab ja ometi samal ajal täpselt ei vasta meie möödunud sajandi lõpu külale. Oma viimasel loominguperioodil deformeeris kirjanik oma kunstilisest kreedost lähtudes elulist materjali hoopis julgemalt («Kuningal on külm», «Põrgupõhja»). Kuid kunagi ei olnud talle mineviku (ega olevikugi) peegeldamine eesmärk omaette, vaid eeskätt nende psühholoogiliste, moraalsete, sotsiaalsete, ideoloogiliste ja poliitiliste probleemide, siit võrsuvate esteetiliste elamuste tõttu, mis olid olevikus sama aktuaalsed ja ehk veel üldaktuaalsemadki kui minevikus. Aga neid probleeme tunnetas ta vastutustundeliselt mitte ainult tänase, vaid ka homse ja ülehomse seisukohalt, inimsoo kui tuleviku tuleviku seisukohalt.

Esimesena tabas «Tõe ja õiguse» sellise kaksikiseloomu G. Suits, kui ta juba 1936. a. Albus lausus kunstniku sõnaosavusega: «Surnud isad on oma mineviku vangistusest üles tõusnud surematuiks luulekujudeks. Kunstivormidesse suletud mälestuskujud kõnelevad päisipäev oma poegadega, nagu need on või peaksid olema.» (Sõrendanud H. S.)

Kui me käesoleval hetkel kõneleme väga palju kaasaegse maailma ja inimese taasavastamise vajadusest kunstis ja otsekui väldiksime kõnelusi tehismaailma teemadel, siis on sellel hoiakul kahtlemata sotsiaalsed juured. Ideaalse ja reaalse õnnetu segipaiskamine, ideaalse suur pretensioonikus võtta ta vastu juba reaalsena, juba saavutatuna, eluvaimuta positiivsus — esteetika, mis pole kaugelki veel hauda

aetud (ja millised tendentsid on elus veelgi kahjulikumad kui kunstis) — see kõik on sundinud ettevaatlikkusele, surunud peale teise ühekülguse, viinud ehk faktigi üleaurusele kummardamisele, tekitanud mingi kabuhirmu üldistuse ees, surmanud näiteks eredalt kunstilise satiiri ja asendanud selle adressaadi läbinäägutamisega, röövinud meie proosalt erksuse, kärpinud tema haardeulatust, sugestiivsust, litsunud ta mõnikord kangesti maadligi, teinud teinekord arglikult eritlevaks, muutnud autori isiksuse ja isikliku arvamuse kahvatuks ja 3-kopikaseks, missugusena J. Smuul ta annab tolliametisse hoiule oma «Muhulaste imelike juhtumiste» lugudes.

Aga juba kõneleb noorus jälle elumõtte ja ideaalide vajadusest. Kõneleb mitte kõmiseva paatosega, vaid realistlikult, eneseleidmise piinu reetva asjalikkusega. Võib-olla saab üks otsingutering jälle täis. Võib-olla seisame kunstis ühe ehtsa tões ja vaimus eneseleidmise künnisel. Ehk tulevad tugevad poisid, kel on võrdselt tugevat tõearmastust ja võrdselt intensiivseid unistusi, aga ka kangesti kange kriitilist meelt, et saavutatu ja veel saavutamatu üle õiget rehnutti pidada, et mitte neid segi ajada, et tegu sõnadega asendada.

Ja lõpuks ei kohustagi kunst ju mitte sugugi alati positiivse ideaali vahetuks loomiseks, positiivse tehismaailma loomiseks. Kuid positiivse esteetilise kreedota, suure humanismi hinguseta võib küll kohtumõistminegi kujuneda üpris tänamatult süngeks asjaks. Ent olgu siis tegu piitsanähvaku või hümniga, tema üle otsustamisel ei peaks elutööst punutama kanepiköit kunsti käsist-jalust sidumiseks, tema vaba lennu piiramiseks kuitahes julgesse fantaasiasse, mistahes ehmatavateks deformeerimisteks, sest tõelised kunstnikud on ikka loonud ja loovad maailma oma näo järgi, näo järgi, mis omakorda on siit ilmast pärit, selle ilma tehtud. Kõige kahjulikum aga näib olevat oma empiirilise mäta selle kõige kõrgemaks vaatetorniks pidamine ja sellest rumal-uhkelt kogu maailma üle otsustamine.

Ja kas lõpuks ei tundu, et elutõe ja kunstitõe ikka aeg-ajalt kummaliselt sassiminevate vahekordade harutamisel on A. H. Tammsaarel, realistil unistustes ja artistil realismis, meile midagi õige olulist ütelda ja parandada.

Pestud kätega mees

(Vagusaid vestlusi)

Vladimir Beekman: «Transiitreisija».
Romaan. «Eesti Raamat», Tallinn, 1967. 206 lk.

Bertolt Brecht: «Pagulasvestlused».
«Perioodika», Tallinn, 1967. 104 lk.

I

See mees on Mart Kard Vladimir Beekmani romaanist «Transiitreisija». Teised kaks, Ziffel ja Kalle, — üks neist oli suur ja paks ja ta käed olid valged, teine aga jässakas ja metallitöölise kätega — pärinevad Bertolt Brechti «Pagulasvestlustest». Võib-olla ei puutuks käed üldse asjasse, ent käte kaudu avaneb inimene, ta hing. Võib-olla ei puutuks ka hing asjasse, ent mis siis üldse puutub?! Eriti kui on teada, et hinguuringud on alati olnud paljude eralõbuks. Kriitikuil ametilõbuks. Muidugi kui kriitik kuulub selliste kriitikute liiki. Kriitikuid ja kriitikat on ka mitut tõugu. Vähemalt kolm põhisuunda kriitikas võiksime visanda-

da. Interpreteeriva kriitika kutsumuseks on esitleda teost lugejale, avada ja selgitada teoses peituvaid väärtusi, kommenteerida teost ja autorit. Selline kriitika on põhilises tunnustav, protežeeriv. Ta ei tunne tarvidust autori suunas märkusi teha. Ta püüab vaid autorit vahendada või kõrgemale ja nähtavamale tõsta. Spekulatiivse kriitikale, seevastu, on autorit ning tema teost tarvis kriitikule kilbi andmiseks, mille varal see saaks oma esteetilis-filosoofilise õie või ornamendi publikule ära näidata. Sisuliselt võttes võib ta kirjaniku ja tolle teose peale vilistada, need sama hästi

kui ära unustada, nende suuruste ja vooruste vastu mitte huvi tunda — neid ja nende prestiiži üksnes oma vajalike tööriistadena kasutades. On eelmisest esseistlikum vorm. Kontradiktoorne (s. o. veidi vaidlushimuline), nagu interpreteerivgi suund, teravdab tähelepanu rohkem teosele või autoriisiksusele, mitte sedavõrd kriitiku-minale. Ent teost ei jälgita kui absoluuti, vaid ikka kui mingile taustale projitseerit, kui mingisse süsteemi või tervikusse kuuluvat. Seejuures olgu kriitiku hoiak teose suhtes kas aktsepteeriv, kahtlev, polemiseeriv, suunav, represseeriv või milline tahes — üldiselt võime seda nimetada revideerivaks hoiakuks. Viimane suund, kõige etiketitum ja isemeelsem nagu ta on, kõigutab paraku kõige enam autorite hingerahu, kahandab kriitikute meeldivust. Sestap kõik head inimesed püüavad hästi läbi saada teistega (ka heade inimestega!) ning viimane suund viimase aja eesti kriitikas polegi valitsev. Tunnen eneses nõrkust läheneda just sellele suunale, kuigi tean — head mõtet, jah, võiks alati väljendada ka lõbusalt, nagu arvab B. Brechti suur ja paks Ziffel. Lõbusalt lausitud mõttel on see väärtus, et keegi ei saa kinni püüda ega kraesse karata, on see nüüd tõsi või on see nüüd hambassepühumine. Näitena toome tüki Ziffeli ja Kalle dialogist:

Z. ... Šveitsi ajalooline vabadusejanu

tuleb sellest, et Šveitsil on ebasoodus asend. Ta on igalt poolt ümbritsetud võimudega, kes heameelega midagi valutaksid. Selle tulemusena on šveitslastel eluküsimus alati silma ees. Kui oleks teisiti, ei oleks neil mingit vabadusejani tarvis. Ei ole kunagi kuulda olnud eskimote vabadusejanust. Nende asend on soodsam.

K. Šveitslastel on olnud õnne, et neid, kellel on šveitslaste suhtes kurjad plaanid, on ühekorraga palju. Ükski neist ei lubaks Šveitsi teistele. Kui õnn nad maha jätab, tähendab, kui üks võim saab tugevamaks, on lips läbi.

Eks ole, lõbusasti vestlevad! V. Beekmani raamatus ei räägita nii. Seal on tõsisem toon. Näiteks eeltooduga analoogiline tekst (jutt käib Tallinast):

«See on lahtise linna õnnetus meie ajal, mil inimkond parajasti muudab oma igipõlist elukorraldust. Temasse voolab igast suunast rahvast juurde, tuleb vahetpidamata ja lugematult. Linn vajab värsket verd.... [...] Aga need kontingendid koormavad ta üle...»

Nii suure tõsidusega on raskem mäele jõuda, tuleb arvata. Ent proovigem seda teed kord ise.

II

Need kaks mainitud raamatut, mis jõudsid suhteliselt üheaegselt eesti lugeja lauale, on mõneti sarnased probleemid ja kompositsiooniski. «Pagulasvestlused» seisavad koos kahe üsna kodumaata mehe poliitilise ja filosoofilise koega dialoogidest, mida nad pidasid Helsingi jaama restoranis aastail 1940, 41 või sedasi. «Transiitreisija» on kahe eesti mehe dialoog juhuslikul kokkusaamisel maailmalinnas lennujaama restoranis. Täna. Ka nende vestlust raamib sõda — on nad ju sellest sõjast aktiivselt osavõtnute noorim generatsioon. Ka siin on üks vestlejaist — Valter Uibo — kodumaatu. On Rootsisis kandakinnitanud pagulane.

B. Brechti Ziffel ja Kalle kõnelevad

passidest, pagulastest, vabamõtlejaist, proletaarlastest, haridusest, pornograafiast, materialistist, sakslastest, patriotismist, demokraatiast, dialektikast, naudingutest, härrarassist... käimasoleva maailmasõja taustal. Vaimukas mõtteraamat. V. Beekmani teoses on juttu umbes samast: transiitreisijaist, emigratsioonist, kartustest, sõja ajal hävinud intelligentsist, emakeelsest haridusest, prostitutsioonist, sotsialismist, venelastest, internatsionalismist, ettevaatlikkusest, urbaniseerumisest, kodurahust, süütundest... mahapeetud maailmasõja taustal. See on mälestuste raamat, mineviku raamat. Vestlejad ühendab minevik. See neid ka lahutab. Nad kannavad minevikku kõikjal kaasas. Isegi olevik ilmneb nende vestluste järgi pigem mineviku jäljena, mineviku imeliku kaasandena. See on suurelt jaolt publitsistlik probleemide raamat, vähem romaan viimase plastilist kujundi- ja elamustemaailma või karaktereid loovas tähenduses.

«Transiitreisija» on hoole ja armastusega tehtud teos. On korralikult läbi komponeeritud, loogikaga üles ehitatud. Meenutagem pisut kas või vestluse kulgu. Algas kõik kohmetult ja kobamisi, teineteist piirates ja piiludes. Eriti kõhklemisi sõandas suud pruukida meiepoolne mees. Ühised mälestused ühisest noorpõlvagulist soojendasid aga hinged üles, muutsid avalamaks. Seejärel jõuti üld- (ja pinnapoliitilistelt-sotsioloogilistelt) teemadelt intiimelu seikadeni. Ja — kena ime! — leidis siingi miski, mis (pro kes) ühendas kaht erinevaist paigust meest — Sanna, kuum ja kummaline naine Stokholmist. Enne lõplikku lahkumist lubati endil laskuda isegi süvapoliitiliste probleemideni. Ning polnud viga, Mart Kard valgustas mitte suu peale kukkununa enese ning emigrandi ees ära mitmed eesti rahva sõjajärgsed sõlmküsimused: nõukogude võimu küsimuse, rahvusküsimuse, Eestimaa staatuse ja saatuse küsimuse. Tõsi küll, erilist algupära nende viimaste küsimuste äraseletamisel kodumaisele kuulajale ei ilmneks, kuid pole viga —

Valter Uibo jäi rahule. Ja ka kodaniku-
julgus ise — s. o. rääkimine poliitilis-
tel teemadel üldse — on austust vää-
riv akt. Sest nagu ütles Mart Kard:

*«Peaasi, et üks ei hakkaks teisele oma
tõde väevõimuga peale pressima.»*

Hoolsat komposiitoritööd näeme ro-
maani mitmes muuski pisemas või suu-
remas detailis. Kõige esmalt torkab
silma rangus, millega romaani kogu
sündmustik on pitsitatud kahe mehe
dialoogi, mis toimub ainsas, suletud
ruumis paari üksiku tunni jooksul.
(Teispidi võimaldab selline ajaline
ning ruumiline kitsendus sisse tuua
moodsat joont: oleviku toimingusse,
dialoogi, põimuvad nüüd Mardi tum-
mad sise- ja välisvaated minevikku.)
Selline kitsendav tegur muudab ro-
maani küllalt staatiliseks ja tundeah-
taks. Moodne intellektuaalsus (asjalikud
probleemid, intelligenti meelisteemad,
arutlused maailmapoliitika üle...) kat-
sub kompenseerida eelnimetatud puu-
dust. Romaani plastilisust suurendavad
ka kolm «moodsalt müstilist» momenti,
kolm mõistatuslikku abitegelast, kel-
lel lasub ka küllaldane emotsionaalne
koormus: Brasiilia džungleis hullunud
vanamees Gonzaga, Uibole ikooni kin-
kiv tundmatu nõianäoline vanaeit len-
nujaamas, ning ahvatlev ja hukutav
Sanna. Nende kaudu lisandub sellele
konkreetsete mälestuste raamatule igi-
nimlike üksinduste raamat. Nende
kolme kaudu saab autor mahendada
romaani lehekülgede asjalik-ajaloolist
konkreetsust inimese igavese mõista-
tuslikkuse looriga, lubades Mardil lau-
suda:

*«Maailm on kummaline, temas sün-
nib täpselt niipalju, kui on olemas
mõeldavaid ja mõeldamatuid kombi-
natsioone...»*

Ent seda «müstikat» jääb väheks, ta
ei hakka küllaldaselt kaasa mõjuma.
Akuraatse plaani kitsik mulje jääb
sellest ikka üle. Algul isegi nii, et
tundub: Uibo ja Mardi dialoog on la-
vastus, kus pisut jutukama ning ava-
ja lihtsameelsema Uibo küsimuste varal
mängitakse meie esindajale Mardile
kätte võimalused tarkuste ülesnäitamis-

teks, tõdede defineerimisteks. Lõpuks
koorub neist Mardi ütlemistest ja mõt-
lemistest siiski välja Mart Kard kui
reaalne karakter. Väline konstrueeri-
tus — just see kasvabki peategelase
seesmiseks palgeks. Saab hingeliseks
ja kutsub uudistama.

III

Enne karakteri kallale asumist aga
veel üht-teist üldistavat. Mõtted pää-
sevad veerema keele juurest. V. Beek-
mani romaani keel on praegusaja koo-
litatud inimese tüüptasemel. Ei erilist
libastumist, ei erilist hiilgust. Keele-
rikkuselt pole küll kogu eesti sõja-
järgne romaan tervikuna veel hiilata
võinud. (Erandeist, mis ka ette tule-
vad, me loomulikult siin ei kõnele.) Mis
keelest rääkida. Romaani olustikuline
probleem on seni peaaegu alati suut-
nud üle mängida teised, kirjandust
spetsiifilisemalt määratlevad, s. o.
puhtkunstilised omadused. Värske prob-
leemiga teosele oleme ikka andestanud
tema kunstivaeguse. Jõudnud kuidagi-
pidi sinna ülemale — ilukirjandu-
se eeskambrisse, kuulutame sageli iga
olukirjanduse ilukirjanduse-
seks, ega kipugi enam edasi — päris
saksakambrisse.

Kultusejärgne ärkamisaeg tõi meie
kirjandusse, ka romaanižanrisse, uue
kvaliteedi. Ilmusid Kuusbergi, Grossi...
Kaugveri, Tennovi ja nüüd viimasena
Beekmani probleemihedad, julged,
vajalikud valgustavad teosed. Ajalooli-
sest vaatekohast on kõigil neil romaa-
nidel oma ununematu tunnetuslik
väärtus. Ometi on ilmne ka rea sellist
tüüpi raamatute kergem keskkaal puht-
kunstilise margapuuga mõõtes. Neid
kui kirjandusteoseid ei jää igavesti
väärtustama ainult see, mis tegi või
teeb neid kuulsaks küll praegu —
nende publitsistlikkus, olustikulisus,
nende sotsiologiseeritud ilming. Päeva-
de möödudes hakkab teoste ajalikkust
või kestust mõõtma ka teine, kunsti-
spetsiifilisem skaala.

Ent ajalikkusegi korral jääb neile
raamatuile ajaloodokumendi väärtus —

töestamiseks, et kirjaniku südametun-
nistust ei saa igaveseks vaikivasse ole-
kusse suruda ega maha matta. Jääb
enamgi. Jääb etapikirjanduse väärtus.
Etapp ise on aga olnud sügavalt põh-
juslik ja meie kirjanduse protsessis
paratamatu. Kuid sellelt hõivatud po-
sitsioonilt peab (romaani)kirjandus
edasi astuma; tänase, homse ja tu-
nahomse sammu tegema; võiduplatsi
eeskätt järel sammuvate ajaloolaste,
sotsioloogide ja muude loolaste hooleks
andes. Ilukirjandust ei tee suureks
kunstiks temas valgustamist leidvad
ajaloo ja ühiskonna probleemid üksi,
vaid eelkõige see inimene, kes raamatu
ridadest meieni jõuab — tema karakter,
tema hing, tema vaimsus. Niisiis:
mitte aeg läbi inimese, vaid Inimene
läbi aegade — peaks järgnema.
NB! Muidugi mitte kunstiteose sotsi-
aalsuse arvel, vaid lihtsalt aktsentide
ümberasetamise teel ajalt ja olusti-
kult inimesele kui psühholoogilisele ja
filosoofilisele probleemile enam-vähem
samal sotsiaalsuse taustal.

Ja oleks valusalt kahju, kui need,
kes läbitud ajajärgu heaks suure tüki
tööd teinud ja kel veel reaalsed jõu-
varud edasipürgimiseks olemas, lasek-
sid endi kriitilisel minal rauge lõtvu-
sega kiituse käsivarrele naalduda, mis
pakutakse tänuks senitehtu eest.

Mõnesugused karakterid mõnesugu-
sel määral esinevad ju igas romaaniks
nimetatud teoses. V. Beekmani romaa-
nis mitte kõige kehvemalt. Mitmed te-
gelased muutuvad lugejale hästi ta-
jutavaks. Mällu jäävad kirklik naiste-
rahvas Sanna, sõjaeelse Tallinna lapsed
agulimiljööst. Romaani lõpuks jõuab
kuhugi meie lähedusse avameelne emi-
grant Valter Uibo — eksija inimene ja
põgus mälestustemaailma kuller; Uuli
nii nagu ta oli — Mardi armastatu ja
mahakantu. Kuidagi õpime viimaks
tundma ka peategelast Marti, kes algul
mõjub päris tuimana. Tema tubli tei-
nepool Vilma aga jääbki kõigist komp-
limentidest hoolimata, mida Mardi
suust romaani ridadesse pudeneb, pä-
ris lihata ja luuta. Ja et Mardi-Vil-
mal ka laps on, on nii möödaminnes

lausutud, et laps jääbki vaid «linnuke-
seks» nomenklatuuri.

Romaani peamise tegelastiku isiksus-
teks kujunemise aeg langes sõjapäeva-
de ning neile järgnenud aastate tohu-
vabohusse. See on sandisti muserdada
saanud põlvkond. Ehmumised ja kar-
tused on selle põlvkonna ajalooline
õppetund ja ülim kogemus. See pole
arvustaja arvamus, vaid nõnda kostab
välja romaani lehekülgedelt. Kõik kar-
davad või on kartnud:

Uibo. (Enesemääratlus: mees õnne-
tust aastakäigust) «...ma väldin konf-
likte iseendaga, kus see vähegi võima-
lik.»

Uuli. «Ma kardan, kardan...» kordas
Uuli pikkadel üksildastel jalutuskäiku-
del alles kõleda il puiesteil. «Ma kar-
dan, et meid ka viiakse. Lembit teenis
ju sakslaste juures ja läks nendega
kaasa, praegu neid just viiak-
segi...»

Uuli vend Lembit Lillepea. «Kartis,
et terve ta pere viiakse joonelt Sibe-
risse... Tema pärast muidugi. Et läks
vabatahtlikult abiteenistusse.»

Ja Martki on kartnud. «Anna andeks,
Uuli, ma olin vait. Ma liitsin oma vai-
kimise tolle üldise ja hukkamõistvaga,
ainult kohati varjatult kaastundlikuga.
...Ja ma arvasin kuulvat kõigi häält.
Kartsin minna selle hääle vastu, ei
leidnud endas otsustavust ega mehi-
sust, sest kõigi vastu ei minda, see
on võimatu.»

Üksnes B. Brechti pagulane Ziffel
lausub teistsuguseid sõnu, mida küll
liiga üheplaaniliselt ei pea võtma:

Pole kahtlust, et meie ajal hakka-
vad tähtsusetud inimesed välja surema.
Progress teaduse, tehnika ja eelkõige
poliitika valdkonnas on kaasa toonud
olukorra, et nad maa pealt kaovad.
...Kunas on ennevanasti nähtud nii
palju julgust, ohvrimeelt ja talenti!

IV

Mardi kartusekogemus arvatavasti
ongi see oluline, mis on määranud
peategelase karakteri ja hoiaku arene-

mise suuna. Niisugune mulje jääb raamatu läbilugemisel. Ükspuha, kas langeb see autori põhitaotlusega kokku või mitte. (Viimasel juhul oleks siis Mart Kard koguni neljas «müstiline» — esialgu positiivseina serveeritud omadused hakkavad üldkokkuvõttes toimima negatsiooni teel.) Kuid vaadeldagem.

Niisiis, Mart palub andestust. Need Uuli suunas lausunud kahetsust ja süümepiina väljendavad sõnad, mida äsja tsiteerisime, asetavad Mardi justkui P. Kuusbergi Lapeteuse, E. Vetemaa Pillimehe ja teiste nendesarnaste eksinud ja ahastavate meestega ühte ritta. Ent see on näivus, on juhuslik enesepiitsutus (võib-olla haigema hingega Uibo eeskujul?), tarbetu (või ehk moodne?) sentiment. Tegelikult lahutas ju hea saatuse sõrm õigel ajal Mardi Uulist, jättis talle avatuks paremad võimalused. Sest hiljem ju veendumine (Mart on siis juba Vilma leidnud): Uuli on muutunud (või jäänud?) väikekodanlikult tühjaks tüübiks, tagasihoidlike huvidega naiseks (lapsed!), Mardi silmis naeruväärseks (mitte kahetsusväärseks).

Isegi pisut kahju kaotatud aja pärast.

Kuni me Marti veel eriti ei tunne, aitab tema mõõdetust, distantsipidavust jms. aimata vaid autoripoolne kirjeldus à la: ... küsis Mart mõõdetult ... tähendas ta veidi kalgilt ... kostis Mart pisut tõrjuvalt ... pillas Mart nappilt. Küllalt palju iseloomustavat neis «pillamistes».

Kaugemal hakkab Mardi ettevaatlik loomus kooruma tema enese mõtisklustest ja lausungeist. Sellest koorub terve elufilosoofia, mille nurgakiviks on ettevaatus:

«Mulle nagu suuremale osale inimestest ei meeldi seada ennast rumalasse olukorda. Umbes nii, et teie näete mind selgesti, aga mina teid üldsegi mitte — sellest tekib vastikult alasti ja abitu tunne. Seis on hirmus ebavõrdne. Olen just hiljaaegu pealegi veidi õpetust saanud, nüüd vaatan erilise hooliga ette ...» ... «Sellest saadik olen

muutunud eriti valvsaks igasuguste sissevedamiste suhtes.»

Sellest valvsusest ja ettevaatusest ka üks õpetlik näide. Pärast seda, kui Mart on kohvikusse astudes tabanud oma naise süütult flirdilt võõra kodanikuga, loobub (!) Mart edaspidi üldse kohvikusse sisse astumast. Sest mine tea, kuigi Vilma on voores ise, võib ikkagi kunagi korduda samasugune situatsioon ja jällegi rikkuda mehe rahulikku pulsilööki. Öndsad on need, kes ei näe ega kuule. Nemad suudavad optimistid olla. Nagu ka Mart enese kohta korduvalt kinnitab. Optimismist on ta osanud endale äraelamisviisi teha:

«Aga teate, mul on nõnda kergem elada.»

Eks kergemini elada himusta igaüks. Ent milliseid põhilisi eluraskusi Mart silmas peab ja kardab, pole öeldud. Tõsi, kord tudengina tal mingeid raskusi oli, teenis tööga stipilisa. Kuid see on nüüd aegade tagant isegi rõõmustav mälestus. Edasi on läinud kõik, nagu ühel püüdlikul mehel minema peab. Liitati on ju Mardi ideoloogilismoraalne minevik ja olevik puhtad. Kahetseda või ette heita pole tal endale midagi. Ta on alati seisnud õigel poolel, ka siis, kui teised kõik, vastupidi, ei ole (meenutage veel kord pihvimust Uulile: kõik!). Vahtriku Karla ja teised tolletaolised omaaegsed aktiivsed võimumehed ning saatuse dikteerijad nägi ta läbi juba siis, tol ajal. Ja hoidis eemale. Kui Vahtriku Karlal lõpuks viltu läks, ei naernud Mart Kard, ei avaldanud ka kaastunnet. Ta hoidis eemale. Täna ühiskonnas on Mart Kard lugupeetav mees. Ta on edumeelne haritlane, kes on kursis maailma eluga, kes ühegi asja suhtes pole pimedusega löödud, kelle atribuutideks on ka paras ironia ja kriitilisus.

Ent üpris lähedal on piirid, kus tema avameelsus keerdub umbsõlmeks. Normeerivalt isikupärata paljud ta lausunud tõesed. Reserveerituks jääb ta isegi oma sisemonoloogides. Hing jääb lukku. Hingetu tarkus aga ei tõmba.

Võib-olla leidub vabandus — Mart Kard viibib ju võõral maal, võõraste keskel. Teda vaevab kojuigatsus, tal on tüdimus, ta peab vestlema pagulasega, pagulaste hulgas on enamik eelarvamustega. Pealegi esindab Mart välismaal mitte ainult maalappi Balti mere äärest, vaid kogu Nõukogude Liitu ja sotsialismileeri. Oma isiklikke arusaamasid ja arvamusid avaldades ei sobi tal minna üle teatud piiride, ei tohi unustada lojaalsust.

Aga kodumaal, aga Vilma ees? Kui kaugele jätkub seal avameelsust? Iga tahtes on nii: Mees, kellega kohtume raamatu lehekülgedel, ajab asjad ära küll välismaaga, võõramaalastega, esindab — isegi väärilt — oma kodumaad. Kodumaalase jaoks jääb aga väheks, jääb juba väheks. Progressiivset poissi pole vaja muuseas. Progressiivne tuleb olla hingega. Muidu ei veena hüüatus:

«... tuleb tahtmine veelgi enam käies üles kääruda ja igal pool vahele segada, õigeks keerata, kus viltu kipub minema.»

Sest siiani pole Mart Kard lugeja ees veel üldse käiseid üles käärinudki.

Võib-olla Vilma on näinud, võib-olla keegi on näinud. Lugeja rahvas küll mitte.

Aga teate ju, mis lausus B. Brechti jässakas ja metallitöölise kätega Kalle teisele, Ziffelile, kes oli suur ja paks ja kelle käed olid valged:

Mina kutsun teid üles püsti tõusma ja minuga sotsialismi terviseks kokku lööma... Samal ajal juhin ma teie tähelepanu sellele, et selle eesmärgi heaks on vaja igasuguseid omadusi. Nimelt äärmist vaprust, sügavaimat vabadusejahu, suurimat omakasupüüdmatusust ja suurimat egoismi.

Lausus, ning sellest on oma paarkümme ja rohkemgi aastat möödunud. Aga Mart...

... äkki on Mart Kard siiski vaid õnnetu hing, üksik üksinduseriigist, akommunikatiivsest maailmast, kannatab lohutult, aga ei sõanda või ei pea vajalikuks end avada, mängib reibast ja optimistist, et julgustada enesest nukramaid? — Kuid ma ei suudaks enam uuesti otsast alata, uuesti ja uuesti kõike läbi valuda.

Ei, ei, parem, kui ma poleks midagi ütelnud.

H. Runnel

Tundeline kirjanduslugu

Friedebert Tuglas sõnas ja pildis.

Kogumiku koostanud Paul Rummo. «Eesti Raamat», Tallinn, 1966. 223 lk.

Johannes Semper elus ja kirjanduses.

Kogumik. Koostanud I. Sikemäe. «Eesti Raamat», Tallinn, 1967. 430 lk.

Friedebert Tuglase 80. sünnipäev 1966. aastal põhjustas meil vana traditsiooni värskendamise ja rikastamise. Festschrift, nagu seda nimetatakse sakslaste juures, väljapaistva isiku tähtpäeva tähistav koguteos, toodi meie ellu Emakeele Seltsi poolt 1963. aastal akadeemik Joh. V. Veski üheksakümnenda sünnipäeva puhul «Nonaginta» näol. Kaks aastat hiljem tähistas Emakeele Selts Paul Ariste kuuekümnendat sünnipäeva väikese tähtpäeva raamatuga. Pärast kõnesolevat raamatut Tuglase

puhul ilmus Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi poolt koguteos «Ajaloo järskudel radadel» akadeemik Hans Kruusi 75. sünnipäevaks. Need, eriti viimane, on esmajoones uurimuste kogud, pühendatud asjaomasele kitsale lugejaskonnale, mitte enam kui 1000 eksemplaris. Paul Rummo fantaasiale võlgne me tänu austusraamatu uue, kirjandusliku ja kirjandusloolise tüübi eest. Johannes Semperi 75. sünnipäevaks avaldatud koguteost koostades on I. Sikemäe seda tüüpi järginud, kuid ka tei-

sendanud. Mõlemad koguteosed annavad ohtrasti materjali asjaomaste kirjanike mõistmiseks, on nende tundmaõppimisel põgusaiks käsiraamatutekski.

Olles austuseavalduseks kirjanikule, on «Friedebert Tuglas sõnas ja pildis» ka tõsiselt tunnustatav materjalipublikatsioon. See sisaldab fotosid Fr. Tuglasest ja tema perekonnaliikmetest, ta käekirjaproovi ja redigeerimise näite, kirjaniku jooniseid, ka trükis avaldamata katseid, tema kunstiliste portreede reproduktsioone, üksikteoste kaante kujundusi. Hea ülevaate saame Tuglase teoste illustreerimistest eri aegadel. Tekstis on hinnatavaks nähtuseks ümbertrükitud «Eesti Biograafilisest Leksikonist» ja selle täienduskõite, kuid samuti ka kunagiste «Loomingu» ja «Eesti Kirjanduse» raskesti kättesaadavate artiklite uustrükitud.

Gustav Suitsu artikkel EBL-is (1929) oli tihe ja tark käsitlus noorest ja noorepoolsest Tuglasest. Oskar Urgart jätkas (1940) seda pisut kuivemalt, järgnevat aastate kohta kontrollitud andmeid lisades. Tuglase elu järgneva veerandsajandi kohta esitab andmeid samasuguse asjalikkusega Vaime Kaburi artikkel. Varasemaist eluloolistest artiklitest on avaldatud kolm: Oskar Urgart, Tuglase kirjanduslikust algusest; Aleksander Looring, Noor Tuglas punaseil aastail; Gustav Suits, Tuglase pagulaspäevilt Soomes. Need ja järgnev artikkel ilmusid 1936. aastal ühenduses Tuglase 50. sünnipäevaga. Püsiva väärtusega uurimustest Tuglase kohta on avaldatud Aleksander Aspeli «Tuglase novellisüsteem». Oleks ehk maksnud avaldada ka sama autori «Fr. Tuglas stilistina» ja Ants Orase «Märkmeid Tuglase arvustuslikust tegevusest» samast aastast ning vahest ka tema kuus aastat hilisem eessõna «Valitud novellidele ja väljepaladele». Piduliku väljaande mõttega pole sobivaks peetud neljakümne date aastate lõpu ja viiekümne date alguse eitavaid kirjutusi Tuglase kohta, kuid meie kirjanduslõulise mõtte arengu seisukohast oleks võinud neidki tunda. Ka Eduard Pälli ja Endel Sõgeli ühist artiklit «Kolmveerand sajandit eluteed,

60 aastat kirjanduslikku tööd» on üsna tarbetult lühendatud. Pärast Tuglase kauast eitamist otsitakse siin ju tema positiivseid väärtusi, kuigi veel nõustatakse väitega, nagu oleksid «Saatus»-novellid hirmutunde avaldusteks kodanluse hukkumise pärast, ning dekadentsi mõistegi on leidnud veel Tuglase suhtes võõrakõlalist rakendamist. Lembit Rimmelga aktusekõne 1961. aastast tähendab uut sammukest edasi Tuglase mõistmises.

Ain Kaalep oma paar aastat varem avaldatud artiklis «Viimsest tervitusest» tunnustab selgesti Tuglase positiivset usku inimesse. See on juba sissejuhatus Tuglase nüüdisaegsesse mõistmisse.

Tuglase elulooga on ühendatud rida mälestusi, uusi hinnanguid annavad talle tervitajad. Hans Kruus ja Johannes Semper, eriti esimene neist, valgustavad minevikku üsna avaralt. Kui Ott Kangilaski kõneleb Tuglasest kui joonistajast, katsub nende ridade kirjutaja ühte viia Tuglase noorpõlve fotosid, Ants Laikmaa tehtud portreed ja üht kõigile tuttavat Tuglase kirjanduslikku portreed. V. Panso, H. Haberman, G. Ernesaks, J. Eilart, A. Hint, M. Unt, P. Rummo ja R. Sirge esindavad seda sooja atmosfääri, mis laotub Tuglase ümber. Minevikust (1926 ja 1936) on uuesti avaldatud J. Barbaruse ja Marie Underi luuletusi Tuglasele. «Marginaalia» ajendil kirjutab Ain Kaalep «Kuningakatse», Jaan Kross aga «Androgüüni päeva» tõttu oma samanimelise luuletuse. Mõlemad luuletused on Tuglase mõttemaailma värsketeks tõlgitsusteks.

Tuglast iseloomustab läbi kogu elu suur huvi arhiivi vastu, igas mõeldavas olukorras on ta hoolsasti säilitanud käsikirju ja kirjavahetust. Tohutuid käsikirjakogusid on üle antud Kirjandusmuuseumile. Käsikirjade tihnikusse lõi muuseumile vajaliku korra Ülo Tonts, kes pärast seda tööd annab trükis aru Tuglase arhiivist ning mõistatab, misugune tööhulk on sinna kätetud ja misugused inimestevahelised suhted ja eluloolised seigid on sellega ühenduses.

Kokkuvõttes — raamatu kaastöölised

püüavad väga erinevas sõnastuses ja erinevais kirjanduslikes vormides avada üht ja sama küsimust: mida tähendab Friedebert Tuglas eesti kirjandusele ja meile isiklikult?

Raamatu lõpus on Tuglase raamatu-bibliograafia. Aastail 1906—1966 on ilmunud Tuglase teoseid 109 eri väljaandes. Tema teoste tõlkeid bulgaaria, esperanto, leedu, läti, saksa, soome, ungari ja vene keelde aastail 1911—1965 kokku 25 raamatut. Ta ise on tõlkinud üsna palju, tema tõlgitud teoseid on ilmunud aastail 1912—1959 kokku 43 raamatut. Paraku ei ole seni teostunud Fr. Tuglase teoste üldine bibliograafia.

Koguteose naelaks ja suurimaks väärtuseks tahaks pidada Fr. Tuglase «Teoste sünnilugusid». See 41-leheküljeline loominguline dokument on omalaadi uunikum, ja mitte üksi eesti kirjanduses. Tavaliselt jääb uurijate asjaks selgitada kõiki võimalikke seiku ühenduses teoste ideede tekkimise, käsikirjade valmimise ja töötlemisega. Lepime tavaliselt umbkaudsetegi andmetega autori loomingulisest töökojast. Tuglas on oma «Teoste sünnilood» kirja pannud pika aja kestel, siingi avalduvad autori ajaloolasehuvid ja täpsuseharrastus. Kirjanik annab andmeid kõigi oma trüki ilmunud teoste ideede esmakordsest tekkimisest, äpardunud katsetamisest, lõplikust kirjapanekust, töö kestusest. Kuuleme esimesest tõukest «Vilkuva tule» kirjutamiseks. Loeme «Felix Ormussoni» kauasest küpsemisest. Saame teada algse idee keerukast transformatsioonist «Vabaduse ja surma», «Popi ja Huhuu» ja «Taevaste ratsanike» valmimisel. Tuglase teated teoste sünnilugudest on napid ja asjalikud, tutvustades lugejaid aine välise kujunemise ning selle teadliku organiseerimisega, mis on tähtis lõik loomingulises töös, kuid mis endastmõistetavalt ei ammenda kogu loominguprotsessi. Kuid needki andmed on üliväärtuslikud teoste mõistmiseks.

*

Koguteost «Johannes Semper elus ja kirjanduses» toimetades on I. Sikemäe

ilmutanud rohkesti kirjandusloolist huvi. Ta on avaldanud J. Semperi teoste kohta kirjutatud arvustusi aastaist 1917—1963. See kollektsioon on küll vahel katkeline, siit puuduvad ka lausa eitavad hinnangud, mida Semperi puhul on mõndagi korda olnud. Kuid arvustused peegeldavad siiski meie kirjanduslikku elu pika aja kestel. Oleks tahtnud, et kirjutuste juures oleksid alati märgitud nende esmakordse ilmumise koht ja aeg.

Ralf Parve ulatuslik essee «Meie Semper» (1962) puudutab eesti kirjanduslikku elu üsna laialt ning näitab veenvalt J. Semperi kohta selles arengus. Leidub ümberorienteeriv artikkel pärast kirjaniku eitamise aastaid — E. Sõgeliilt (1962). Selletaolised artiklid täidaksid oma ajaloolise dokumendi ülesande edukamalt kärpimata tekstiga. Erna Siiraku artikkel «Kirjanduskriitiline Semper», kirjutatud koguteose jaoks, teeb kokkuvõtteid Semperi sellest väga olulisest tööalast. Allakirjutanu varem avaldatud artikkel Semperi mitmekülgsusest tööst väliskirjandusega on siin uuesti avaldatud. Uue vajaliku ala toob sisse Helju Tauk: «Semper muusikast ja muusikas».

Ühe nimetaja alla ei õnnestu viia kaasaegsete sõnavõtte. Tuleb positiivselt rõhutada selliseid mälestusi, nagu on kirjutatud Hans Kruus. A. Annist vaatab Semperit nii-öelda võrdlevalt noorema kaasaegse pilguga. Uue ja üllatava mälestusaine toob sisse V. Adams. V. Erm, A. Hint, K. Ird, A. Kiviste, L. Promet, P. Rummo, I. Sikemäe ja J. Smuul kõnelevad Semperist väga erinevais olukordades, viimane rohkem enesest kui Semperist, ja sedagi on vaja. V. Azarov, P. Kuusberg, L. Normet, V. Panso, M. Raud, R. Sirge, L. Toom ja Ü. Tuulik kirjutavad Semperist vähem fakte kui vahendavad oma muljeid. Nii annab ka tervitusteks ja õnnitlusteks kavatsatud sõnavõttude rida mitte ainult Semperi isiku kujutusi mitmest erinevast sulest, vaid ka kultuuriloolisi fakte, mille kujundamises Semperi osatähtsus vahel on olnud väga suur.

Ralf Parve on teinud valiku J. Sem-

peri kirjadest J. Barbarusele aastaist 1919—1939 «... Ühest varjulisest-varjutatud aastast teise». Materjal on suurepärane nende kahekümne ühe aasta kirjandusliku elu mõistmiseks. Kommentaarides on üks koomiline trükiviga (lk. 101 «küla redelist» pro «küla realist»). Segi on läinud ka praost Harald Pöld professor Peeter Pölluga (lk. 97 ja 112). Ei tahaks leppida kommentaariga, nagu oleksid G. Suits ja A. Tassa «Tarapitas» esinenud «üksnes neutraalse kaastööga» (lk. 96). G. Suits avaldas küll üheainsa artikli («Kaksipidi mõtteid», nr. 7), kuid see vastandas väga teravalt kirjandust riigivõimuga, ja A. Tassa märkusi ei saa ka pidada ainult neutraalseiks. Kirjade valimik algatab küsimuse: kas ei peaks trükis avaldatama J. Barbaruse ja J. Semperi kahepoolset säilinud kirjavahetus tervena — kahekümnendaist ja kolmekümnendaist aastaist ei ole teist mii mitmekülgselt rikast kirjavahetust.

J. Semper ei ole kuigi palju ise luuleobjektiks olnud. Koguteoses esitatakse August Alle klassikaline paroodia «Ürgsemperlik». Debora Vaarandi mõni aasta enne juubelit ilmunud «Prossa järvel» on asjaomasega kaudses seoses suvise miljöo vahendusel, ja peale selle «blond naine käib hämaral kaldal, peos valge ädallill...», Uno Laht on andnud luuletuse «Üle malelaua» maletavast Semperist, Minni Nurme meeleeolulise portree «Etüüd».

Ka Semperi austusraamatul on eriväärtus tema tööde bibliograafia näol

(koostanud V. Kabur). See on esimene nüüdiskirjaniku tööde bibliograafia, kus on arvesse võetud mitte üksi raamatud, vaid ka laialdane perioodika. 50 leheküljel on põhjalikult loetletud ilukirjanduslikud teosed, esseistika ja uurimused, tõlkeraadatud ja raamatute tõlked. Aastate kaupa käsitletud bibliograafia näitab J. Semperi tööd aastail 1910—1966. Kaks viga, koostaja poolt mujal õienud («Keel ja Kirjandus» 1967, nr. 12, lk. 768), olgu siingi märgitud: trükiveana on välja jäänud Pablo Neruda luulevalimiku tõlge, Marie Underi artikkel «Aja probleemid» (nimemärk -er, lk. 388) on ekslikult pandud J. Semperi tööde hulka. J. Semperi tööde bibliograafia tohiks olla ergutuseks bibliograafiate laiendamiseks ja muidugi ka trükkiandmiseks.

Pildimaterjal raamatus on rikkalik ja hea valikuga.

Kaks erakordset raamatut, mis on mitmeti abiks kirjandusloolastele ja kirjandusloohuvilistele (viimaseid on palju rohkem kui arvataksegi). Küllap tulevikus ilmub selletaolisi raamatuid liisaks. Fr. Tuglase ja J. Semperi austusraamatute uus profiil on osutunud viljakamaks kui ühele või teisele juubilarile pühendatud uurimused või ka meeleeolulised artiklid, mis jäävad hajutatuks ajalehtede kaustadesse ja ajakirjade aastakäikudesse. Sellistel väljaannetel on püsiv väärtus.

N. Andresen

RINGVAADE

Uus novellivõistlus

«Loomingu» novellivõistlused on kujunenud traditsiooniks. 15 senist võistlust on andnud hulga lühiproosateoseid, on aidanud mitmekesistada kirjanduse üldpilti, on toonud esile hulga uusi andekaid autoreid. Eesti NSV Kirjanike Liit ja ajakiri «Looming» otsustasid 1968. aastal samuti korraldada novellivõistluse. Uue võistluse tähtajaks on 1. mai 1968.

Võistlustööde hindamisel on kriteeriumiks nii kunstiline tase, uudsus, vormivärskus, huvitavus kui ka sotsiaalne kandvus, aktuaalsus.

Võistlustööde käsikirjad tuleb esitada masinakirjas kahes eksemplaris ja märgusõnaga varustatult, millele peab olema juurde lisatud märgusõna kandev kinnine ümbrik andmetega autori

ees-, isa-, ja perekonnanime ning elukoha kohta.

Võistlustööd tuleb saata ajakirja «Looming» toimetusele (Tallinn, Harju 1) hiljemalt 1. maiks 1968.

Ette on nähtud järgmised auhinnad:

üks esimene auhind	— rbl. 500.-
kaks teist auhinda	— à rbl. 300.-
kolm kolmandat auhinda	— à rbl. 200.-

Kui esitatud käsikirjade hulgast ei leita vastaval arvul vajaliku tasemega teoseid, on žüriil õigus jätta mõni auhind välja andmata või anda ettenähtud üldsumma piirides rohkem üheväärsed auhindu.

Ajakirjal «Looming» on eesõigus avaldada auhinnatud teoseid kehtivate honorarinormide alusel.

Eesti NSV Kirjanike Liidus

14. detsembril peeti Kirjanike Liidu juhatuse laiendatud istung, et arutada 1968. aasta ilukirjanduse väljaandmise plaani kirjastuses «Eesti Raamat». Plaani sisulise arutamise asemel kaldus pearõhk vabariigi polügraafiatööstuse olukorra analüüsile ning sellest tulenevate järelduste tegemisele. Miks nii? Nagu selgus kirjastuse peatoimetaja Aksel Tamme ettekandest, jäi 1967. a. ilukirjanduse kirjastamisplaani rekordiline arv originaal- ja tõlke-teoseid trükibaasi värvatesse, mis põhjusel 1968. aastaks koostatud plaanis tekivad paratamatult tõsised rebes-tused.

Koosolekust osavõtva Kirjastuskomitee esimehe Lembit Kaigi pikemast sõnavõtust võis järeldada, et Kirjastuskomitee on teinud tõsiseid pingutusi olukorra leevendamiseks, kuid märgatavalt lahendavaid abinõusid võib oodata tegelikkusele mõju avaldamas alles ülejärenevail aastail.

Pingelisel, ajuti emotsioonidest laetud koosolekul tehti mitmeid ettepanekuid, millest enamik pidi tekkinud situatsioonis kahjuks kandma avariitoimkonna tegevuse ilmet.

*

15. detsembril saabusid Riia kaudu Tallinna mõnepäevasele visiidile Berliini kirjastuse «Volk und Welt» toimetajad Leonhard Kossuth ja Velta Ehlert. Seekordsete külaliste siht oli ehtsaksalikult täpne — eesti novelli-antoloogia väljaandmine nende poolt esindatavas kirjastuses, mis on võtnud lähemasse plaani välja anda analoogilised koguteosed ka Leedust ja Lätist. Nõupidamine meie prosaistidega möödus L. Kossuthi hinnangu põhjal kasulikult. Vastutasuks üllatasid meid berliinlased eesti proosaloomingust omatava ülevaatlikkusega.

Poemivõistlus

Kirjastuskomitee ja Kirjanike Liidu poolt korraldatud poemivõistlus (oli pühendatud Oktoobri juubelile ja Lenini 100. sünnipäeva tähistamiseks) kujunes tulemusrikkaks.

Zürii, mille koosseisu kuulusid R. Parve (esimees), V. Beekman, J. Kross, L. Ruud, J. Toomla ja I. Viiding, jagas auhinnad selliselt:

II auhinna võitis Rudolf Rimmeli poem «Sfinks sinilillega»;

III auhinna võitis Arvi Siig poemiga «Sinine ateljee».

Ergutusauhinna päris Manivald Kesamaa «Helge poem».

Ära märgiti poem «Kaks Adolfit», autor Adolf Rammo.

(Romaanivõistluse zürii ei jõudnud omi auhindu vana aasta sees ära määrata.)

Tartu on olemas

Tähelepanelik lugeja võib õigustatult ette heita, et läinud aasta tagumisel poolel ei registreeritud meie ringvaates sõnagagi Tartu kirjandus- ja kultuurielu sündmusi. Et korrespondents Tartu ja Tallinna vahet nii korratult käib, pole tõesti kena, kuid ärgem hakakem seekord süüdlasi otsima. Pigem leidkem lohutus ja õelgem: tartlastel endil hea leht «Edasi», mille 50. sünnipäeva nad talvekuu alguses pidasid ja mis ise kõik informatsioonid õigel ajal üle terve Eestimaa kodudesse kätte toob. Hea leht jah, ega muidu ametlik õnnitluski nii inimlikult oleks kõlanud:

«Tänu toimetuse oskusele koondada enda ümber laialdast, mitmepalgelist kirjasaatjate aktiivi ja kasutada uudeid töövorme on «Edasi» oma üle 200 000-lise lugejaskonnaga muutunud üheks vabariigi kõige loetavamaks ajaleheks.»

Lohutagem sellega, kuid samas tõstkem hääletooni koos tartlastega: «Mäletatavasti ilmus enne sõda Tartus mitu kirjanduslikku ajakirja. Kuivõrd meie loominguliste liitude liikmed on suuremalt osalt koondunud Tallinna, ei ole vist kirjandusliku ajakirja väljaandmise mõte Tartus reaalne. Kuid Tartu ilmajätmine sellelaadilisest väljaandest üldse ei ole õigustatud.» Ei ole õigustatud muidugi, ent kus on see vägi, mis asju kardinaalselt ümber seada aitaks?

*

15. — 17. detsembrini peeti Tartu Ülikoolis vene-eesti kirjanduslike suhete uurimisele pühendatud II vabariiklik teaduslik konverents. Ettekannetega esinesid TRÜ-st — S. Issakov, J. Lotman, Z. Mints, V. Adams, J. Feldbach, K. Taev, T. Siska jt;

Keele ja Kirjanduse Instituudist — A. Eelmäe, N. Bassel; E. Ertis Kirjandusmuuseumist; seltsimehed Lätist ja Leningradist, Jerevanist; jt.

*

Traditsiooniline Kreutzwaldi-päeva teaduslik konverents toimus 26. ja 27. dets. Kirjandusmuuseumis. Ettekanded jagunesid temaatiliselt kolmenelja gruppi. Oli otseselt Kreutzwaldi-temaatika (näit. A. Traat, «Fr. R. Kreutzwald talurahvaseaduste tõlkijana»), oli kirjanduslooline temaatika laiemas mõttes (näit. N. Andresen, «Gustav Suits I maailmasõja ajal (1914 — 1917)»). Mitmed ettekanded olid pühendatud Eesti Rahvalaule Arhiivi asutamise 40. aastapäevale, miline tähtpäev möödus läinud sügisel (H. Tampere, R. Viidalepp, E. Laugaste).

*

Uued ja ärganud hääled hakkasid kostma Vanemuise kandlelt. Detsembris «lasti täie võimsusega tööle uus kombinaadihoone» — «Vanemuise» uusim teatrimaja. See on lõpuks nii ajalooline kultuurisündmus, mida ükski enesest lugu pidada tahtev Eesti häälekandja ei või tepts mitte oma annalides märkimata jätta!

Ajalooliseks sündmuseks kujuneb küllap seegi päev, millest pajatas meie press — TRÜ saab uue raamatukoguhoone. Et hoone ootajate ootus nii suur ja ajakirjanduse teade nii lubav, tekkis tunne — maja kerkib juba neil päevil üks-kaks-kolm. Tasakaal taastus alles sõna «saab» tasasel lahtimõtestamisel:

«Täna (s. o. 26. dets.) kinnitati Eesti NSV Ministrite Nõukogu Kõrgema ja Keskerihariduse Komitees ülikoolilinna

uue raamatukoguhoone projekteerimistööde plaaniülesanne.» Ehitamine ise algab hiljem. Seniks tuleb soovida veel hea hulk kannatlikku meelt.

Aga «Edasis» («Herilases») edasiaritud informatsiooni Kati Laanelepast ja esimesest iludusvõistlusest Miss Eesti nimele, mis takkajärele kauneid kirjaneitseidki õheville ajas, loobume oma ajakirjas targu ümber trükkimast.

Pilk mööda Euroopat

Prantsusmaa. Nädal peale Goncourt'i ja Renaudot' auhinna määramist selgusid ka kirjanduspreemiade Femina ja Medicis laureaadid. Femina kirjandusauhinna võitja Claire Etcherelli selgus alles kümnenda hääletuse järel. Kandidaatide seas olid veel Christine Arnothy, Jean Montaurier ja Georges Walter.

Claire Etcherelli sündis 1934. aastal sadamatöölise perekonnas. 1940. aastal langes tema isa Saksamaal vangi ja 1942. aastal lasti maha. 1943. aastal alustab Claire õpinguid vaimulikus koolis, kuid haiguse tõttu ei lõpeta. Ta hakkab tööl käima ja 18-aastaselt abiellub.

1953. aastal alustab Etcherelli romaani kirjutamist, kuid kolme aasta pärast jätab selle pooleli. Ta kirjutab poeme ja lühemaid proosapalu. Alles hiljem, kui ta asub elama Pariisi ja hakkab tööle ametnikuna, saab ta taas pühenduda kirjutamisele ja nii valmibki tal kolme aastaga romaan «Elise ou la vraie vie» («Elise ehk tõeline elu»). Romaan valmis käesoleva aasta alguses, kuid ei leidnud esialgu kirjas-tajat. Teos ilmus alles septembris. Selle romaani leidiski žürii preemia väärilise olevat.

Kirjanduspreemia Medicis määrati Claude Simonile (sünd. 1913) romaani «Histoire» eest. Claude Simon on prantsuse «uue romaani» esindaja. Tema nn. eksperimentaalromaanid on saanud laialdase tunnustuse ka väljaspool Prantsusmaad. Simoni loomismetodis on valitsev osa alateadvusel ja intuitsioonil. Hakates romaani kirjutama, puuduvad autoril ette valmismõeldud süžee ja teose kompositsioon. Kirjaniku sõnade järgi tema «romaan loob ennast ise».

13. novembril suri Berliinis SDV poeet Kuba (Kurt Barthel), olles vaid viiekümnendais eluaastais. Kuba oli aktiivse hoiakuga ja tunnustatud sulemees. Omal ajal võitis poeeditöö kõrval tähelepanu ka reportaažidega Nõukogude Liidust ning Hiinast. Oli koostöid DEFA filmistuudioga. Oma poemides ja luuletustes kasutas mõningaid saagalikke ja ballaadilikke motiive.

Detsembris viibis keskmise kestvusega külaskäigul Tšehhoslovakkias Lembit Remmelgas.

Māris Čaklais Lāti kirjanduselust

Vana aasta viimasel nädalal külastas Tallinna Māris Čaklais — lāti noorema põlve luuletaja, esseist, kirjandustege-lane ja tõlkija. Aastatelt ümmarguselt kolmkümmend, kahe tüseda luulekogu autor, esseeraamat ilmumisel, kolmas luuleraamat koostamisel, ameti poolest vastutav kirjastuses «Liesma» il-muva tõlkekirjanduse (-luule) eest, auhinnatud 1967. aastal ajakirja «Druž-ba Narodov» toimetuse kolmanda pree-miaga 12. numbris ilmunud artikli eest. Seda tutvustuseks.

Lāti trükioludest rääkides vangutas M. Čaklais samuti pead nagu meie omi olusid meenutades. Ent vangutas pisut vaiksemalt. Aasta jooksul ainuüksi debüütraamatuidki 9 — neist 5 luules,

4 proosas. Huviäratavamad debütandid olid poetess Laima Līvena («Lābi tal-vepäevade») ja proosamees Aivars Kal-ve («Roll»). Lāinud aasta kõige huvita-vamateks pidas M. Čaklais aga romaa-nidest Alberts Belsi «Uurijat» («Iz-meklētājs») ja värsiraamatuist Jānis Petersi «Veskikivi» («Dzirnākmens»). Ka Vitauts Lūdēns «Kellad» («Pulk-steji») ja Bruno Saulitise «Aastaaegade raamat» («Gadskārtu grāmata») olid väga tublid luulekogud.

Lāti luules süveneb suund haarata tagasivaates rahva kogu ajalugu, mee-nutada ja mõtestada seda. Kas pärast seda või just selle pärast, igatahes on märgata eepilist laadi luule taasestus-tumist näitena Imants Auziņš jt.).

Tagajärjekaid pingutusi on tehtud tõlkeluule väljaandmisel. Regulaarselt püütakse tutvustada (ning on tutvustatudki) teisi nõukogude rahvaid. P.-E. Rummo järel on järgmise eesti poeedina tõlkeplaanis M. Traat. Välismaa luuletajatest ilmus hiljuti Pablo Neruda. Ilmumisel on James Langston Hughes ja A. Voznessenski.

Läti kirjanduse tõlkimisel vene keelde on suured teened Lätis kohapeal elunevatel tõlkijatel, kellel on kujunenud tööpoolest otsene ning elav side läti kirjanduse ning kirjanduseluga. (Inimesed aastais 20—30. Kaader, mille sarnast Eestis pole kujunenud.)

Tõlkeprobleemid olid kaua vaidluse tulipunktis. Viimasel ajal on palju piike murtud ka kirjanduspärandi uustrükkimise üle käivates kõnelustes. Kemplejad on vaidlustes kasvanud. Kriitika pinnalt on võrsunud arvestatav esseistika. Mitmed publitsistid on kirjutanud huvitavaid, filosoofilise koega

artikleid: Voldemārs Melnis — kirjanduse väikekodanlikkusest; Mārtiņš Poišs — lastekirjanduse eluvõõrusest ning bürokraatlik-nomenklatuursest lähenemisest lastele üldse; Imants Auziņš — kogu esseesid noortest poeedest.

Vähem kui meie on lätlased kodumaal avaldada saanud omi pagulaskirjanikke. Pagulaste keskmine põlv (35—45), kes on vabam minevikupoliitika naiivseist ambitsioonidest ja kes on koondunud peamiselt ajakirja «Jaunā gaita» ümber, otsib siiski enamat kontakti kodumaaga. Sidemeid peaks tõesti kinnitama.

M. Čaklaisi tööülesandeks Tallinnas oli tutvuda — seekord üksikasjalikult — «Loomingu» Raamatukogu» väljaandmise ja toimetamise finantsilis-tehnilis-ametkondliku mehhanismi ja struktuuriga. Et lõpuks Lätimaalgi samasisuline asi teoks teha.

Sisukord

F. Sannamees		Möödaniku kellahelin	85
A. H. Tammsaare (Pronks)	1 ees	Päikeseloojang järvel	85
A. Kaal		Sula külmal maal	86
Läbi Reina metsa	3	E. Niit	
Piiril	4	J. Kross	
H. Luik		Muld ja marmor	87
Kuni me elame	6	R. Kaljo	
J. Kruusvall		Eeden (Puugravüür)	97
Čiurlionis	14	A. Rammo	
** (välja-välja)	14	Kunstiteos	110
** (Oh, need üksiku õhtu mõt- ted)	14	Inimesele silla all	110
V. Ius		H. Kruus	
Tuulekülvid	16	Alma Mäteri uuestisünnipäe- vilt	112
E. Reemets		E. Krusten	
Kui mina alles noor veel olin (Vask-email)	49	Natüürmort pisaratega	129
V. Adams		Amor vincit	130
Kevadpäike	81	Kiri ühekuisele	130
Suvine	81	H. Siimisker	
Pilved altvaates	81	Elufaktide ja kunstitõe suhe- test A. H. Tammsaare loo- mingus	132
Sügis	82	H. Runnel	
Lilleliitlaslik	82	Pestud kätega mees	147
Inimsuse pärast	83	N. Andresen	
Dialoog surmaga	83	Tundeline kirjanduslugu	152
Introduktsioon tsükliste «Ühe nooruse tolmunud kuld»	84	Ringvaade	156
Kodumaa	84		

Toimetuse kolleegium: Erni Hiir, Paul Kuusberg, Ralf Parve,
Paul Rummo, Ilmar Sikemäe, Juhan Smuul, Aleksei Sokolov,
Anton Vaarandi (toimetaja).

Toimetuse aadress: Tallinn, Harju t. 1, tel. 413-65, 407-80, 407-81.

Kirjastus «Periodika», Tallinn, Pikk t. 37.

Ladumisele antud 8. XII 1967. Trükkimisele antud 5. I 1968. Trükiarv 10 800.
Staicele Paberivabriku trükipaber nr. 1, 70×108/16. Trükipoognaid 10 + kleebis.
Tingtrükipoognaid 14,18. Arvestuspoognaid 13,9. MB-01603. Tellimise nr. 3287.
Trükikoda «Ühiselu», Tallinn, Pikk t. 40/42.

«Looming» nr. 1, jaanuar 1968. Hind 50 kop.

На эстонском языке

Орган Союза писателей ЭССР «Лoomинг» («Творчество»)

№ 1, январь 1968

50 коп.

Индекс
78174